

У К Р А І Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

Анатолій Дімаров

НА КОНІ Й ПІД КОНЕМ

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

Анатолій
Дімаров

НА КОНІ
Й ПІД КОНЕМ

Повість

Харків
«Фоліо»
2009

ББК 84.4УКР
Д 46

Серія «Українська література»
заснована у 2006 році

Художник-оформлювач
Є. В. Вдовиченко

Дімаров А. А.

Д 46 На коні й під конем: Повість / Худож.-оформлювач
Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2009. — 319 с. —
(Укр. літ.).

ISBN 978-966-03-4529-4.

Відомий український письменник Анатолій Дімаров народився у 1922 році у Миргороді на Полтавщині. Пережив страшні роки голодомору, у Велику Вітчизняну воював на фронті, був командиром партизанського загону, має кілька поранень. Увесь цей життєвий досвід пізніше відбився в творах письменника. У 1982 році за досягнення в галузі літератури він був удостоєний Шевченківської премії.

Анатолій Дімаров написав кілька захоплюючих книжок для дітей, серед них і автобіографічна повість «На коні й під конем» — весела історія про збитошного хлопця, з яким увесь час трапляються кумедні пригоди.

ББК 84.4УКР

- © А. А. Дімаров, 2009
- © Є. В. Вдовиченко, художнє оформлення, 2009
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2006

ISBN 978-966-03-4529-4

Частина перша

ЧЕРЕЗ МІСТОЧОК

Колись я чув казку про чарівний місточок. Провисав він над безоднею, і по один бік жила людина, а по другий було все, що потрібно їй для життя. Щодня переходила ту прірву людина. І жити б їй вічно, коли б місточок не вужчав з кожним днем.

Стурбована, щоразу набирала людина все більше припасів. Але чим важчою ставала її ноша, тим вужчим — місточок. Я теж стою над таким урвищем, і по той бік — прожиті мною роки. І доки не щез місточок моєї пам'яті, буду ходити по ньому, хоча б він став такий вузький, як лезо ножа.

БІЛЯ ВІКНА

Мама іде на роботу, а ми залишаємось удвох: я і мій брат Сергій. Мені — п'ять років, братові — два.

Велика кімната з глиняною долівкою і широкою дубовою лавою під стіною, старенький стіл, етажерка з книжками та зошитами, широке дерев'яне ліжко, де ми спимо втрьох, — оце й усі наші достатки. Та ще біля дверей стоїть висока бодня з борошном. Дуже цікаво видиратися на неї і дмухати в те борошно: по сипучій поверхні бігають довгасті ямки, зривається завірюхою біленький пилок. Я щосили дмухаю, а брат кричить унизу і смикає мене за ногу, щоб я поступився місцем.

Але найцікавіше місце в кімнаті — єдине невелике віконце в чотири шибки.

Надворі — люта зима, намело величезні кучугури, все покрито білим, навіть люди, що іноді заходять до нас, сиві од інею. Мама йде в школу, а ми відразу кидаємось до вікна, щоб ще раз побачити її, окутану білим туманом.

Ми давно поділили нижні шибки: ліва — Сергієва, права — моя. За ніч вони обростають грубою кіркою крихкого льоду, товщого внизу, покритого ніжно-білим сніжком. Коли цей сніжок обережно лизати, то він холодний і трохи солодкий на смак. А як почнуть дубіти язики, тоді краще хукати на шибі.

Спершу з'являється кругла темненька криничка. З кожним подихом вона все ширшає й ширшає, а посередині — світлішає й світлішає, тоншає й тоншає кірочка льоду, доки не заголубіє, неждано й казково, омите тоненькою водяною плівкою скло.

Тепер треба лише пильнувати, щоб віконця не замерзли. Мороз обкидає по краях голчасті візерунки, і досить зазіватися, як вони поснуються довкола, наче сліди тонконогих пташенят. Не встигнеш оглянутися, а скло вже поросло небаченої краси лісом і міниться, і виблискує, і спалахує тисячами кольорових вогників.

Ми поприлипали до вікна і крізь блакитні кружальця дивимось на високі снігові замети, що іскряться під сонцем, на запушені інеєм дерева, які нсмов понадягали теплі хустки, на застигли дими понад хатами.

Згодом дерева й сніги починають червоніти. Темнішають, видовжуючись, фіолетові тіні попід заметами, а вікна загоряються червоним.

Хата теж наповнюється холодними тінями. Вони спершу кубляться під лавкою, столом, ліжком, сизуваті й непевні, а потім починають потихеньку скрадатися на средину кімнати, здається, досить тупнути ногою, як вони метнуться геть, заб'ються під лаву.

Та чим більше кривавиться сніг і видовжуються тіні надворі, тим густіші, темніші, нахабніші тіні у хаті.

Я намагаюся не оглядатись. Щільніше тулюся до віконця, все завзятіше хукаю в синювату вже шибу. Робиться моторошно: наче хтось, великий і патлатий, тихенько ворухиться за плечима. Боюся оглянутись, і водночас нарастає непоборне бажання оглянутися назад.

— У мене є гостра шаблюка, я сильний! — голосно кажу я, щоб налякати того, що причаївся за спиною.

— І в мене є шаблюка, — тоненьким голоском відгукується Сергійко.

— Я нею аж сто вовків порубав! — вихваляюся я, сторожко прислухаючись, чи не заворухиться перелякано т о й. — І ще сто порубаю!

— Ги-и-и! — несподівано починає пхинькати брат. — Хочу спати... Ги-и-и!

Мушу відірватися од вікна, що вже згасло й посіріло. Беру дерев'яну шаблюку, оглядаюся назад.

У кімнаті вже зовсім темно, особливо внизу. Той, що стояв за плечима, кудись зник: певно, заховався під лавку. Чекає, доки я злізу на долівку, щоб вхопити мене за ноги волохатими руками. Сторожко прислухаюся, наставивши перед собою шаблюку.

А Сергійко тягне своє:

— Хочу спати!.. Ги-и-и!..

Хоч-не-хоч, а треба злазити. Нагинаюся й починаю сікти шаблюкою попід лавкою. Вимахую довго, тикаю в усі куточки, доки не починає боліти рука. Якщо він там і був, то вже лежить порубаний, стікаючи чорною кров'ю.

Зіскакую на долівку. Брат обхоплює мене руками й ногами, тулиться до мого плеча. І незвична войовнича насага оволодіває мною. Хочеться, щоб зараз став переді мною т о й, я б сміливо кинувся на нього, захищаючи брата, що довірливо тулиться до мене.

СТОРОЖИХА

Мама тяжко захворіла. Її повезли до міста, а ми залишились удвох.

Сидимо і тихенько рюмсаємо: від жалю за мамою, від страшної самотності, від того, що ми нікому не потрібні.

До кімнати заходить сторожиха — товстелезна тітка із завжди сердитим обличчям. Часто-густо, коли поблизу немає мами, сторожиха ловить якогось учня-бешкетника і лупцює його мокрою ганчіркою. Учні її дуже бояться, а мама свариться з нею. І ми щиро дивуємось маминій хоробрості: адже вона така маленька супроти сторожихи!

— Чого це ви соплі розвішали?! — гримає вона на нас. — Отакі великі парубки, женити скоро!

«Парубки» перелякано замовкають, приглядаючись, чи не тримає сторожиха за спиною мокрої ганчірки.

Вона починає прибирати в кімнаті, а важке, наче висічене з темного каменю, обличчя стає ще сердитішим.

— І їсти дітям нічого... Тілігенція драна! — лає когось сторожиха, никаючи по закутках. Дістає пшоно, хліб, скоринки

сала й довго стоїть над тим добром, скептично закопиливши губу.

Виходить так же несподівано, як і зайшла. А ми, голодні, як вовчєнєтє, дивимосє на пшоно і хлїб, боячись поворухнутисє: нам здаєтєсє, що сторожиха стоїть з ганчіркою під дверима, тїльки й чекаючи на те, щоб ми полїзли до хлїба.

Знову в дверях — сторожиха. В одній руці — глєчик, а в другій — вузлик. Дїстає по пирїжку, наливає молока — їжте, кошенєтє!

Пирїжки з квасолею, великою та солодкою, молоко холодне і дуже смачне. Сергій присмоктуєтєсє до важкої череп'яної чашки, довго сопе в неї, і пузце його росте на очах. А коли відриваєтєсє, то в нього через увесь лоб — підкова з білої пїни.

— Холосє! — задоволенє тягне Сергійко. Оченєтє його стають маленькі та сонні.

Я дивлюсє поверх чашки на сторожиху, що сердито чистить картоплю, вона вже не здаєтєсє мені такою страшною, як півгодини тому.

Минає кілька днів. Сторожиха приходить щодня: полаяти «тілігенцію», прибрати в кімнаті, зварити нам їсти. І кожного разу приносить домашнього гостинця: пирїжок, пампушку чи корж із вкраплєним салом, що смачно хрумтить на зубах.

Іноді сїдає навпроти нас, підпирає підборїддя рукою, тихенько зітхає. В такі хвилини обличчє її стає лагіднішим, не таким уже суворим, хоч я ніколи не бачив, щоб вона посміхнулася або розсупила брови.

— Забрала б я вас до моїх песиголовців, так матінка ж ваша... — сказала якось вона, і я, обпалєний несподіваною пєкучою тугою за мамою, за її ласкавими руками і милим, рїдним голосом, не витримав — голосно схлипнув.

На мою голову лягла важка, огрубїла долоня. Нічого не говорила сторожиха, навіть не пєстила, як то робила мама, а просто тримала руку на моїй голові.

ДВАДЦЯТЬ КОПІЙОК

Одного разу знайома вчителька Галина Пєтрївна дала мєні листа і попросила вкинути в поштову скриньку.

Я йшов вулицею, мало не трїскаючись від пїхи. Здавалося,

всі знають, куди я йду, що несу, і з повагою дивляться на мене. Стискаю у лівій руці листа, а в правій — довгого патика, пильнуючи собак.

Ось і сільрада. Видираюся на ганок, потім — на поручні і опускаю листа до скриньки. Назад я вже їхав верхи на патикові.

Галина Петрівна похвалила мене і пообіцяла дати, коли буде зарплата, двадцять копійок.

З того часу я щодня бігав до крамниці і довго стовбичив біля прилавка, оглядаючи звабливі речі, що їх можна було купити за двадцять копійок. Крамар згодом дізнався про скарб, що мав звалитися на мене, і охоче вступав у розмову. Він бідкався, що не вистачить краму, що доведеться, мабуть, спеціально посилати гарбу до району.

Під'юджуваний отакими розмовами, я врешті вирішив купити собі кілька блокнотиків, олівців і фарби. Сергійкові — барабан, а на здачу — цукерок.

Тепер тільки треба дожити до зарплати.

Я вивів на клаптиковій паперу стільки паличок, скільки залишалося днів до зарплати, і щодня закреслював по паличці. І чим менше залишалося паличок, тим більше наростало в мені святкове нетерпіння.

В переддень зарплати бігав до крамниці запитувати, чи буде завтра відчинено. Крамар, мружачи лукаве око, почухав за вухом, погмикав і нарешті повідомив, що завтра таки вихідний (серце моє провалилося в безодню відчаю), але заради такого покупця він, так тому й бути, відчинить крамницю!

Настав довгожданий день. Схопившись до схід сонця, я відразу ж закреслив останню паличку і став чекати на Галину Петрівну.

Ще ніколи час не тягнувся так повільно. Наче йому поперебивало ноги, і він, охкаючи та стогнучи, котив утору важкенне сонце, доки тінь піді мною стала темною та куцою. Я стояв біля воріт і, притуливши долоню до чола, вдивлявся у посірілу від куряви вулицю, виглядаючи Галину Петрівну. А поруч нетерпляче тупцявся Сергійко, чекаючи на барабан.

Галина Петрівна прийшла разом із мамою. Була весела та привітна, як і завжди, а я не відводив од неї погляду, чекаючи обіцяного.

— Ти чого так на мене дивишся? — запитала вчителька.

Я почервонів і одвернувся. Чомусь соромився нагадати про

двадцять копійок, бо навіть не міг допустити, щоб Галина Петрівна забула про них. Адже оцей тиждень я тільки й снів ними!

І коли вона пішла, я довго заглядав на стіл, чи не лежать там обіцяні гроші.

Кілька годин я сидів у кутку, глибоко роздумуючи, що не матиму ні блокнотів, ні фарб, ні олівців. Пригадав обіцянку крамаря спеціально для мене відчинити крамницю, і образа на Галину Петрівну потроїлася.

Потім я зважився. Вирвав із зошита чистий аркуш і довго сидів, старанно виводячи кожне слово. Закінчив і ще раз перечитав:

«Сільраді.

Хай Галина Петрівна віддасть двадцять копійок, що не віддає. Толічка».

Голова сільради сидів за столом і читав газету. Незважаючи на спеку, він був у козушку, а чорна кудлата шапка лежала поруч. Я зупинився перед столом, терпляче чекаючи, поки голова мене помітить.

Ось він повернув до мене почервоніле від натути обличчя, витер долонею чорні вуса, що звисали донизу, і здивовано запитав:

— Ти як сюди потрапив?

— До вас, — тихенько промовив я, не спускаючи з нього заворожених очей. Мені стало страшно — такі великі були і стіл, і голова, що звівся на весь зріст, щоб краще мене розгледіти.

— А чий ти такий, метелику?

— Учительчин.

— Чого ж вона хоче, мати твоя?

Хотів пояснити, що це хочу я, але язик мій наче приріс до піднебіння. Тоді я мовчки простягнув заяву.

Голова сів, схилившись над папірцем, і обличчя його знову натужно почервоніло. Він довго ворухив губами, розбираючи мої каракулі, потім, не розуміючи, подивився на мене.

— То це ти написав?

— Я.

— То чого ти хочеш?

Вислухавши мене, голова аж упав на стілець, затрусився від сміху.

— Пилипе!.. Ох, Пилипе! — стогнав він знесилено, відмахуючись од мене рукою. — Іди-но сюди, Пилипе!

Зайшов Пилип, височезний парубійко з олівцем за вухом і рябим, як ластів'яче яйце, обличчям. Прочитавши заяву, він весело заблимав на мене білими віями, а потім теж розреготався.

Я стояв насупившись. Не міг зрозуміти, що ж тут смішного: ажде все, написане в заяві, було правдою, аж ніяк не веселою для мене.

— Ну котись, малий, додому, — промовив голова, витираючи шапкою веселі сльози. — Або зажди...

Загорнувши полу кожушини, він довго нишпорив у кишені, аж ось простягнув до мене руку.

На широкій, покритій грубезними мозолями долоні, посеред дрібно накришених тютюнових корінців казково блищали двадцять копійок. Загамувавши подих, не вірячи своєму щастю, я простягнув тремтячу руку, обережно взяв срібну монету і міцно затиснув у кулаці.

ВАНЬКО

Його ми побачили на греблі ставка, під великою дуплистою вербою. Спустивши до води босі, посірілі від «курчат» ноги, він часто вимахував довгим прутком з прив'язаною до нього суровою ниткою.

На ньому були замалі вже штанці, збляклі від сонця та часу, подерта на ліктях синенька сорочка і бриль без дна, зате з широкими крисами. Діловито підшморгуючи кирпатим носом, хлопчина завзято хвиськав по воді довгою ниткою.

— Він рибку ловить? — запитав у мене брат, дивлячись круглими оченятами на воду.

Хлопець ще заповзятіше замахав лозиною.

— Нічого він не ловить! — голосно заперечив я.

— Ні, ловлю, — відповів незнайомец хрипким баском. — Я вчора отаку-о впіймав! — якомога ширше розвів він руки. — Вона я-ак учепиться зубами!..

Зацікавлені, ми підійшли до нього, посідали на греблі. Внизу, наче в зеленому дзеркалі, відбилися наші обличчя, і було дуже цікаво і трохи страшно — ану ж упадем! Там жили веселі плотвички і великі вусаті соми, відлежувалися в намулі ледачі карасі і повзали страшні, схожі на гадюк, в'юни; а ще далі, аж на середині ставу в найглибшій ковбані, сидів схожий на

величезну корягу дід-водяник. Нам дуже хотілося, щоб хлопчина впіймав рибину, і ми сиділи, припиніли, не відриваючи очей від води.

Сиділи довго, доки хлопчина, хвисьнувши востаннє, сказав:

— Немає риби. Поховалася. То, мабуть, грім буде.

І задер до неба голову.

Ми теж подивилися вгору, і хоч небо було чисте, все ж той грім здався досить ймовірним.

— А то нащо? — запитав я, показуючи на вузол на кінці нитки.

— Ги, дурний! То ж щоб риба не обшморгнулася! — пояснив хлопчина. — Ось приходьте завтра, будемо рибу ловити.

Другого дня ми вже втрюх завзято вимахували лозинами, хвиськали нитками по воді. Риби не навудили, зате подружилися з Ваньком.

Дивний хлопець був той Ванько. Досить було мені чи братові згадати маму, як він одразу ж перебивав нас розповіддю про власну матір.

— Це мама дала, — казав я, частуючи товариша шматочком цукру.

— А моя мати отаких-о пирогів напекла! — розводив руками Ванько. — Та смачні-пресмачні!

— А нам не приніс! — з докором мовив я.

— Бо я їх зразу ж з'їдаю, — зітхав Ванько. — Бо мати каже, щоб я більше їв... — Дивіться, які мені мати нашила, — хвастався він червоними латками на ліктях. — Вона мені каже: «Скидай, Ванько, сорочку, я тобі полатаю...»

— Тебе мати не сварить? — цікавився я.

— Ні, — крутив головою Ванько.

— І не б'є?

— Ні.

— А коли чашку розіб'єш?

Вчора ми з братом пили молоко і, зчубившись, розбили чашку. Нам таки добре перепало од мами.

— І тоді не б'ється! — твердо відповів Ванько. — Моя мати найкраща у світі!

Хоч нам і важко було погодитись з останнім твердженням товариша, однак дивуватися такій незвичній мамі була несаби-яка причина.

Якось Ванько прийшов до нас, і ми довго гралися вдома. Коли ж за дверима почулися знайомі кроки і залунав наймелодійніший для нас мамин голос, я і брат наввипередки кинулися до неї. Схилившись до нас, мама усміхалася люблячими очима, ласкаво запитувала, чи ото вже так ми скучили за нею, і я, сповнений гордоців за свою маму, переможно оглянувся на Ванька.

Він сидів, зіщулений, міцно стуливши губенята, і не відривав од нас потемнілих, ревливих очей. Зустрівшись з моїм поглядом, Ванько скривився, зірвався на ноги, вибіг із хати.

Я знайшов його аж на греблі, під отією вербою, де ми колись ловили рибу. Уткнувшись обличчям у широкий стовбур, як у мамину спідницю, Ванько тихенько плакав...

НЕ ХОЧУ РАЮ

В один з літніх днів мене і брата застукала посеред степу гроза. Взявшись за руки, ми щодуху лопотіли твердою степовою дорогою, а за нами рухалася сиза стіна, схожа на спущені пасма забрудненого льону. Чорні хмари, що наче кипіли у величезному казані, перевернутому догори дном, раз по раз гадючилися сліпучими блискавицями, і оглушливий тріскіт ще більше підганяв нас.

Степ попереду здавався ще безмежнішим, а ми — наче дві пилинки, що загубилися в його освітленому сонцем просторі.

Ось нас обігнала прозора тінь і помчала вперед; потім ще одна, темніша і важча, аж прогнувся під нею степ; свиснув навздогін вітер; дзвінко розплескалися перші краплини, і дорога стала наче подзьобана віспою. А позаду, прориваючись крізь безперервне громовиння, нарастав і нарастав всепоглинаючий шум водяної стіни. Той шум був найстрашніший: здавалося, велетенська хвиля ось-ось наздожене нас, захльосне, закрутить у божевільному вирі.

— Агей!

Дзвінкий хлоп'ячий голос пролунав так несподівано, що ми відразу зупинилися.

— Сюди давай! Сюди-и-и!

Лише тепер помітили ми за сотню кроків від дороги невеликий глинобитний сарайчик з напівзруйнованими стінами і

білу постать, що, підстрибуючи, вимахувала руками. Круто звернувши, ми помчали стернею.

Ледве вскочили в халупу, як відразу ж зашуміла, заплюскотіла степова злива. Стало темно, як уночі. Притулившись до стіни, ми стояли, приголомшені нестримною стихією, що наче заповзялася затопити землю.

Першим порушив мовчанку хлопець, в якому я впізнав сина сусіди — Миколу.

— Скоро пройде, — упевнено сказав він, виставляючи голову в пролом стіни. — Бульки танцюють.

Я теж обережно виставив голову надвір. По численних озерцях, що заливали стерню, рясно стьобали краплини, вискакували, немов справді танцюючи, бульки. Вони то зникали, то знову появлялися на неспокійних поверхнях калюж. Мені було не зрозуміло, чому оцей танець мав провіщати кінець зливи, але Микола на два роки старший од мене, отож я не міг сумніватися в правдивості його слів.

— Ну, зараз Ілля покотиться, — сказав Микола, коли злива почала стихати. — Скидайте картузи! — крикнув він, повернувши до нас налякане обличчя.

Ми позривали кашкетки, а Микола одійшов від пролomu, забився в найтемніший куток. В ту ж мить, наче накликаючи його словами, між хмарами й степом сліпучо замиготіла тонка ламана стрічка, і страшний гуркіт пригнув наші голови.

— Ставайте на коліна! — закричав Микола, і не встигли ми попадати біля нього, як знову блиснуло, тріснуло. Кинуло нас на Миколу.

— Свят, свят, свят! — захрестився Микола, дивлячись побілілими очима на миготливо-сліпучий пролом у стіні. — Господи, Сусе Христе, помилуй нас, царице небесна, спаси нас, великомученице Варваро, моли Бога о нас!

Хрестився і кланявся, стукаючи лобом об встелену курячим послідом долівку, а ми, оглушені несамовитим громовинням, тулилися один до одного і тремтіли від страху.

— А ви чого! — закричав сердито Микола. — Що, я за вас хреститися буду?!

Я і брат дружно замахали руками, застукотіли лобами об м'яку долівку. Налякані, робили це так запопадливо, що, коли гроза прогуркотіла на захід, переді мною ще довго хилиталася вгору і вниз залита водою стерня.

Так сусідський Микола почав прилучати нас до релігії. Затамувавши подих, слухали ми про Бога та янголів, про чортів і святих, про пекло і рай — всю оту біблійну премудрість, що нею був напханий Микола.

Уроки не минали даремно. Потай від мами ми хрестилися на ніч, хрестили і маму, коли вона поверталася до нас спиною, бо не хотіли, щоб вона потрапила в пекло. Хрестили й kota.

Я часто мріяв про рай. Просто неймовірним здавалося, що рай увесь в садах з золотими та срібними яблуками, що немає в ньому злих собак та сторожів, які за якесь там червиве яблуко шмагають кропивою.

Потім ще хотів мати крила. Великі, як у гусака, щоб літати, наче янгол.

Бентежило лише одне: для того, щоб потрапити в рай, неодмінно треба померти. А вмирати чомусь не хотілося. Навіть Миколі, хоч він сам переконував нас, що райське життя набагато краще від земного.

Якось Микола сказав, що до раю можна потрапити й живцем, тільки для цього треба стати святим.

Може, мені зрештою і вдалося б прилучитися до лику святих, якби не один випадок.

Була у Миколи баба, яка доживала свій вік у старшого сина. Весь час лежала вона на печі, прогрівачи натруджені кості, і лише в гарячі літні дні виповзала на сонце. Постогнуючи і хриплячи, дивилася вона безбарвними, байдужими очима, і мені здавалося, що баба сліпа.

— Ох, Господоньку, коли ти вже забереши мене, рабу твою, до себе! — раз по раз благала вона.

Ми, принишклі, сиділи коло неї, розглядаючи і потемнілу та звислу, наче з чужого обличчя, шкіру на лиці, і запалий рот з чорним зубом-пеньком, що ним баба перетирала хліб, і висушені працею руки. Трохи зігрівши старечі немочі, баба завжди починала розповідати нам казки та релігійні історії. Часто замовкала і довго шамкала беззубим ротом, а потім ніяк не могла пригадати, про що ж вела мову. Якось вона заговорила про рай.

— І от ви, рабенята божі, — шамотіла баба, — будете там вічно сидіти і голосочками янгольськими прославляти Господа Бога нашого...

— Як прославляти?

— Співати, дитинко, співати. Дадуть вам янголи архви у руки...

— І довго співати треба? — тремтячим голосом перебив я.

— Вічно співатимете.

Світ померк мені в очах.

Пригадав уроки співу у вчителя музики, який, на мого бідну голову, був твердо переконаний, що таланти не родяться, а робляться, і що навіть ослиська можна навчити мелодійно співати. Коли він, високий і довгобразий, повільно заходив у клас, я припадав до парти, як припадав, мабуть, до землі перепел перед кібцем. Та вчитель відразу ж знаходив мене, тикав довгим, як смичок, пальцем і трохи в ніс говорив:

— Іди до дошки.

Я покійно виходив з-за парти, і починалися мої муки.

— До! — вдаривши камертоном по столу, командував учитель.

— До-о! — заводив я.

Учитель морщився.

— Ре!

— Ре-е! — щосили намагався я взяти вірний тон.

— Мі!

— Мі-і!

Вище мені не вдавалося забратись. Сердито махаючи руками, учитель зривався на ноги, боляче стукав мене камертоном по лобі і знову примушував затягувати оте прокляте «до».

Кінчалося тим, що я, ледве стримуючи сльози, заводив таке дике «мі», від якого вчитель злякано затуляв вуха, а клас хилився од реготу...

Отож, почувши, що доведеться співати і в раю, я уявив собі довготелесого бога з ненависним камертоном у руці. Простягаючи неблаганного пальця, він дістає мене з райських кущів і примушує голосити «до» — на потіху всьому раєві.

І якщо тут, на грішній землі, все-таки була надія спекатись отих співів, то в раю вони будуть вічними...

В той же день, збунтувавшись проти релігії, я люто побився з Миколою. Зціпивши зуби, з насолодою гамселив кулаком товариша, і мені здавалося, що я б'ю вчителя музики, який зіпсував мені рай ненависними співами.

СИН УЧИТЕЛЬКИ

Я збираюся на ковзанку.

Взуваю старі, напхані соломною мамині черевики на високих закаблуках, дістаю дерев'яний ковзан, підкований товстою дротинкою, і простую городами до ставка, що виблискує під зимовим сонцем велетенським дзеркалом.

Чистий лід стугонить піді мною, ковзан, як живий, виривається з-під ноги, а я заповзято стрибаю, щосили відштовхуючись лівою ногою і вимахуючи руками, щоб зберегти рівновагу.

Поступово лід усівають дітлахи: на ковзанах і гринджолятах, у свитках з довгими, на виріст, рукавами і в маминих хустках, зав'язаних міцно попід пахвами. Підстрибують, ковзаються, штовхають санки, падають, підшморгують червоними носами, сяють освітленими нехитрою дитячою втіхою оченятами.

Посеред ставка, тримаючись окремим гуртком, ковзаються чотири хлопці — багацькі синки. Всі вони в справних чумарках, у чоботях не з батькової чи братової ноги і на ковзанах, змайстрованих сільським ковалем, — з тонкими, високо загнутими шинами, що так і вриваються в лід. Ось вони дружно розбігаються і по черзі обганяють усіх ковзанярів, у тому числі й мене.

Гордість моя вражена. Я починаю щосили відштовхуватись од льоду, намагаючись їхати вривень з багацькими синками...

Захекані, ми зупиняємось аж у кінці ставка.

— А ти нічого їхав! — зверхньо кидає найстарший із них, Василь, дивлячись на мене сірими банькуватими очима.

Важко переводячи подих, я лише киваю головою.

— То ми тихо їхали! — заперечеує інший.

— Все одно нагнав би! — не здаюся я.

Василь раптом відгортає полу чумарки, дістає величезний білий пиріжок і підносить до рота. Лице його відразу стає непривітне й похмуре, наче він боїться, що хтось може поласуватися на той пиріжок. Друзі відразу ж обступають його, жадібно заглядають до рота.

— Дай мені!.. Дай!.. — починають канючити вони, і Василь, неохоче відламуючи по маленькому шматочку, роздає товаришам. Ті миттю ковтають і знову чіпляються до Василя, а він прожогом запихається пиріжком, мало не давлячись, ковтає великими шматками.

Наближаюсь до гурту. Страх як хочеться покуштувати того пшеничного пиріжка, і я починаю ковзати навколо них, наче прив'язаний до Василя невидимим мотузком. І чим менше лишається пирога, тим коротшим — мотузком.

Спокуса стає над мої сили. Повільно під'їжджаю до гурту, і, вдаючи з себе якомога байдужішого, несміливо простягаю руку:

— І мені дай...

Василь перестає жувати. Дивиться на мене так, наче я сказав щось неймовірне. Врешті тикає в мене пальцем, глузливо кричить:

— Дивиться, він просить! Син учительки, а просить!

— Ге, просить! — дружно підхоплює компанія. — Син учительки, а просить!..

Повільно, щоб не дізналися, як мені стало образливо, соромно й боляче, від'їжджаю од них. Не плачу, хоч мені дуже хочеться плакати, лише палають щоки та міцно стискаються кулаки. А вслід несеться, лунає на весь ставок, штовхає в спину:

— Син учительки!.. Ге-е!.. Син учительки!.. Ге-е!.. Ге-е!..

КАРНАВКА

У крамниці появилися пугачі.

Великі, двоствольні, з двома курками, вони приворожили хлопчаків усього села, стали причиною палких благань і розчарованих сліз. І не один віник походив по дитячій спині, не одна мати, втративши терпець, давала дзвінкого потиличника прохачеві:

— Я тобі дам пугача, анахтемський ти сину! І який ірод привіз їх на мою голову?

А «ірод», вусатий дядько-крамар, нахилився до нас з-за прилавка, мружив лукаве око:

— Що, хлопці, по пугачі прийшли? Біжіть до батьків по гроші, бо скоро не буде. А пугачі добрячі — чи город стерегти, чи вовків бити. Я б сам узяв, так грошей катма, — з жалем чував він потилищю.

Крамар діставав коробку, повільно, вимотуючи наші душі, виймав заповітного пугача.

Двоствольного.

З двома курками.

Тремтячими руками брали ми дорогоцінну зброю, роздивлялися, цілились, обнюхували з усіх боків.

— А стрільнути можна? — запитували найхоробріші.

— Е-е, того вже не можна! — простягав крамар руку за пугачем. — Чого не можна, того не можна. От гони карбованця, тоді й стріляй собі на здоров'я.

Легко йому було казати — гони!

Одного разу мій товариш, Микола, той, що учив нас хреститися, таємниче сказав:

— Я знаю, як пугач здобути.

Він довго мучив мене, доки повів до сарая, а там, у найтемнішому кутку, розгріб сіно і дістав невеликий глечик, обмотаний брудною ганчіркою. Посередині ганчірки темнів довгастий проріз.

— Що це? — здивувався я.

Товариш оглянувся, потім нахилився до мене, таємниче прошепотів:

— Карнавка...

І, помітивши, що я нічого не розумію, вже голосніше додав:

— Оце ось сюди копійки кидати, а як назбирається багато, то розбий — і маєш пугача!

— Тут уже багато грошей?

— Поки що немає, — зітхнув Микола. — Та скоро будуть...

Сповнений поваги, я обережно взяв глечик, потрусив ним над вухом. Уявив, як забряжчать у ньому копійки, і самому непоборно захотілося мати карнавку.

— Дістанемо, — втішав Микола. — В нас у погребі глечиків з молоком он скільки стоїть! Вип'ємо молоко, і буде карнавка. А тоді повернемо.

— Мати не взнає?

— Все одно битиме, — почухав спину Микола. — Вона в мене така: спершу поб'є, а тоді вже питає, чи не я.

Так у мене появилася карнавка.

Я заховав її в хаті, під припічком, і по кілька разів на день діставав порожній глечик та трусив над вухом. Знову ладен був повірити у Миколіних божків, аби лише вони зробили чудо і наповнили глек копійками. Та богові, мабуть, не потрібна була моя дешевенька душа, бо карнавка залишалася порожньою.

Щодня я і Микола бігали дивитися, чи є ще пугачі. Якось Микола похвалився, що він знайшов на стежці аж десять ко-

пійок, і з того часу я не одривав очей від дороги, розгрібаючи босими ногами м'яку пилюгу. Серце моє солодко завмирало, мені здавалося, що ось-ось заблищить срібна монетка.

Щоночі снівся один і той же сон: наче іду дорогою, збираю повні пригорщі гривеників і зсипаю до карнавки. Прокидаючись, відразу ж ліз під припічок, та карнавка була порожньою.

Якось, прибираючи в кімнаті, вимів я з-під столу складений у кілька разів папірець. Нагнувся, розгорнув і тут же сів на долівку, не вірячи своєму щастю: в руках були три карбованці.

Спершу подумав, що їх, мабуть, загубила мама; але мені так хотілося скинути ті гроші до карнавки, що я одразу відігнав цю думку. Гроші взялися звідкіля завгодно, хай навіть звалилися з неба чи випали з віника, тільки не з маминих рук.

Цього разу я не залишив карнавку під припічком; здавалося, що вона не досить надійно захована. Довго носився по хаті і нарешті зарив у бодню з борошном. Та не встиг вийти з хати, як пригадав, що мама ж збиралася пекти хліб, і вскочив назад, як на пожежу. Поспішно викинув обсипаний борошном глечик, заліз під ліжку і поставив у найтемніший кут.

Потім, протягом дня, я раз по раз навідувався до карнавки, щоб переконатися, що вона стоїть на місці. Чомусь було жаль відразу взяти гроші і нести до крамниці. І хоч як мені хотілося пугача, все ж я вирішив ще трохи потримати гроші в карнавіці.

Увечері прийшла мама. Забившись у кут, я насторожено пильнував, як вона перекладала зошити й книжки, шукаючи чогось на столі.

— Хто сьогодні замітав?

В мені все похололо.

— Ти нічого не знаходив?

Коли б це було раніше, я відразу подав би гроші. Але зараз вони лежали у карнавіці, а в крамниці чекав на мене пугач. До того ж мама не питала прямо про три карбованці, отже, вона шукала щось інше.

— Ну, чого ж ти мовчиш?

— Ні-ні... нічого...

Мама якось дивно подивилася на мене, але не сказала ні слова. Вона трохи постояла біля столу, про щось думаючи, і обличчя у неї було сумне та втомлене.

— Я сьогодні загубила три карбованці, — врешті сказала вона. — Вони мені були потрібні на ліки... А тепер доведеться бути без ліків.

Я ззято мовчав. Дуже жалів маму, та признатися в брехні було понад мої сили. Тим більше, що вона ж не запитала відразу про гроші.

Настала ніч. Мама сиділа біля столу, перевіряючи зошити. Лампа була затулена газетою, щоб світло не падало на нас, і освітлювала мамине обличчя. Може, вперше за своє недовге життя, розтруений історією з отією троячкою, я пильно дивився на маму. З обличчя її не сходив втомлений вираз, і воно було таке ж запечалене, як і в розмові зі мною.

Раптом пригадав її слова про хворобу, про те, що оті три карбованці призначалися мамі на ліки, і пекучий жаль здавив моє серце. Хотілося, дуже хотілося зірватися з ліжка, підбігти до мами і припасти до її ласкавих рук. Та між нею і мною була тепер карнавка, де лежали три карбованці.

Пізно вночі, коли мама вже спала, я тихенько заліз під ліжку, дістав з глечика три карбованці і поклав на стіл, під одну з книжок.

А вранці з похмурою насолодою четвертував на городі карнавку. Сидів і товк на борошно черепки, хоча й знав, що Микола лупцюватиме мене за неповернений глечик.

ПОМСТА

Був у нашому селі скляр.

Невисокий, худий, з маленьким, зібраним у кулачок обличчям, ходив він довгими сільськими вулицями, вставляючи шибки. Роботи ніколи не бракувало, бо славився він умінням так вставити шибку, такою замазкою прикріпити її, що вже і рама потрухлявіє від негоди та часу, а скло тримається, як припаяне.

Жив скляр у невеликій кособокій хатині, без сім'ї, без родичів, старим парубком, понурим та непривітним. Розповідали, що висватав він колись найкрасивішу дівчину на селі, поставив для неї простору хату з веселими вікнами, та її вже пізніше, в роки громадянської війни, жорстоко поглузившись, вбили бандити.

Повернувшись з армії Будьонного, скляр у той же вечір спалив свою хату. Це стало причиною того, що на скляра почали дивитися, як на людину несповна розуму. А він жив відлюдьком і майже щонеділі гірко напивався.

За роботою ж скляр завжди був суворий і тверезий. Обличчя його, заросле по самі очі густою щетиною (мені здавалося, що він тримав у зубах велику щітку), ставало поважним та урочистим, а очі, наче відлиті з надзвичайно прозорого скла, спалахували гнівними вогниками, коли він бував невдоволений, чи світилися втіхою. Перед тим, як приступити до праці, скляр завжди скидав кашкета чи шапку, хоч би який мороз був надворі.

Склив він швидко та вправно і майже завжди лаявся.

— Хіба це вікно! — вигукував презирливо, тикаючи пальцем у невелику раму. — Сліпаки, а не вікна!

Господар ніяково посміхався, але заперечувати не смів: у селі була відома склярева пристрась до великих вікон. Він навіть одвертався, коли проходив повз хату з маленькими вікнами.

Незабаром у нас закінчили будувати нову школу: велику, простору, з широкими та високими вікнами. І скляр не працював біля них, а священнодіяв. Обережно брав величезні шматки скла, відмірював, проводив алмазом — і одна за одною весело виблискували до сонця нещодавно порожні рами.

Вставивши шибу, він трохи відходив, схиляв голову набік, і прозорі оченята його сяяли такою неприхованою втіхою, що й ми, хлопчакі, проймалися шанобливо-урочистим настроєм.

— Хата без вікон — що людина без очей, — повчав він нас. — У пільмі жити — кажанами бути.

Затамувавши подих, стежили ми, як скляр, націлившись, швидким рухом алмаза проводив по склу білу лінію, не користуючись лінійкою. Ось він тихенько постукував уздовж тієї лінії, злегка натискав пальцями, і — трісь! — шибка була готова.

Наша дружба за склярем, який наче переродився за ці дні, щораз більше міцніла і, може, стала б постійною, коли б не один прикрий випадок.

Відпихаючи один одного, щоб краще бачити, ми з Миколою перечепилися і полетіли на велике скло, яке скляр саме збирався розрізати. Схопилися, як обпечені, щоб дременути світ за очі, але розгніваний скляр встиг вліпити нам по такому міцному потиличнику, що ми полетіли сторчака в кропиву.

Зупинилися аж на греблі. Дзвеніло в голові, боліли потилиці, шкіра на обличчі та руках аж горіла, обжалена кропивою.

— Я йому не прощу! — буркнув Микола зі сльозами на очах. — До нових віників пам'ятатиме!

Пізнього вечора, коли вже добре стемніло, ми підкралися до школи. Нікого поблизу не було, лише на вигоні співали невтомні дівчата.

— Давай! — шепнув Микола.

Я розмахнувся і щосили побурив цеглину у вікно. Тріснула рама, зі страшним брязкотом посипалося скло, ми щодуху помчали геть.

Рано-вранці Микола забіг до мене. Очі його задоволено світилися:

— Пішли подивимось, як скляр молитися буде.

Причаївшись у бузині, що густо росла навколо будинку, ми нетерпляче чекали на нашого ворога. Двох вікон як не було. На землі густо рясніли блискучі скалки, валялися дві великі цеглини.

— Іде! — штовхнув мене ліктем Микола.

Ми аж затамували дух, готуючись почути сердиту лайку скляра. А він, підійшовши до покалічених вікон, оніміло застиг, наче не вірив своїм очам. Повільно нагнувся, підняв цеглину і раптом заплавав.

Плакав мовчки, без лайки, без слів, і нам моторошно було дивитись, як плаче доросла, стара людина, навіть не витираючи сліз, що зависали на густій щетині, гаряче спалахували поодинокими росинками. Ми відчули, що зробили щось дуже погане, дуже зле, далеке від звичайної помсти, і мовчки порачкували з кушів.

І в той день, і на другий, на третій, і ще багато днів, проходячи мимо школи, я і Микола не могли дивитися на вікна.

ПАСТКА

В найдальшому кінці городу, під тином, що виходив на вузьку безлюдну вуличку, любив я сидіти в гарячі літні дні. Тут росла висока кукурудза й золотоголові соняшники, стелилося по землі широколисте гарбузиння, а під самісіньким тином свіжо зеленів високою травою вузенький моріжок.

Тут завжди було таємниче і тихо, і почував я себе так, як почував би, мабуть, уславлений мандрівник, потрапивши у невідому країну. Наслухавшись матусиних розповідей про південні країни, я полював тут на тигрів та левів, крокодилів і носорогів, — і моя бузинова пукавка завдавала жажливих спустошень тропічній звіроті.

Можна було й просто сидіти, спостерігаючи, як снують невтомні павуки свої мережки, як осипається золотистий пилок з обважнілих соняшників, як яскраво спалахують, вилітаючи з тіні на сонце, великі золотисто-зелені мухи — наче коштовні камінці, запущені з рогатки. Над головою ж, пролітаючи на медозбір, діловито і стримано гули бджоли — і від того ще відчутнішою ставала умиротворена тиша.

Не менш цікаво було і виглядати з-за тину, спостерігаючи за лінивим життям вулички, порослої посірілим від спеки споришем. Була лише одна незручність: зависокий тин, і мені доводилося весь час спинатися навшпиньки, а це не давало довго дивитись.

Одного разу я вирішив удосконалити свій спостережний пункт, проламавши в тину щілину. Довго морочився біля огорожі, висмикуючи пересохлі лозини, що ламалися з легеньким димком. Та коли була готова дірка, достатня для очей, я, як і кожен смертний, захотів більшого — просунути туди й голову.

То була нелегка справа — зробити дірку для голови. Але наполегливість взяла своє, і я, насилу просунувши голову в дірку, виставив свою балбешку прямо під літне гаряче сонце. Збоку, мабуть, голова моя була схожа на невеликий гарбуз, що ріс прямо з тину, та мені мало діла до того, яким я здавався збоку. Вертячи головою, переможним поглядом оглядав я безлюдну вулицю.

Скоро заболіли коліна, і я вирішив трохи перепочити. Та дзуськи! Не знаю, як це сталося, тільки витягти назад голову я вже не міг. Проклятий тин вчепився у мене, як у грішну душу, і як я не крестав та сопів, як не вертів головою і смикав лозини руками, вирватись було годі.

Зрозумівши, яка мене спіткала халепа, я заревів з переляку та відчаю, запацав ногами по м'якій ріллі.

Так, здавалося, минула вічність. Сонце пекло немилосердно, і в мене була вже не голова на плечах, а чавун, розігрітий на вогнищі. А тут іще й муха. Велика, зелена, нахабна, вона прив'язла до мене, мов каторжна, і впивалася то в опухлий від плачу ніс, то в щоки, то в губи, кусала й лоскотала нестерпно. Скосивши на неї люті очі, я пирхав, дув, мотав головою, та вона сиділа, як приклеєна, наче знала, що я не можу дістати її руками.

Та врешті доля змилосердилась над моєю бідой: на вули-

ці появився дід. Босоногий, у полотняних штанах з довгою матнею і в такій же сорочці, з сивою бородою й вусами, по-жовклими від тютюнового диму, він спокійно дибав вулицею, постукуючи товстою палицею по землі, наче пробував, чи вона під ним не завалиться.

Затамувавши подих, дивився я на діда. Я страх боявся, що він зверне у якийсь двір і не підійде до мене.

Коли ж він наблизився впритул, так і не помітивши мене, я набрав якнайбільше повітря і щосили ревонув:

— Ді-і-ду! Діду-у!

— Гух!

Дід стрибонув так, наче наступив на розпечену залізяку. Потім довго стояв, витріщивши на мене очі та хапаючись рукою за серце.

— Ді-і-ду, допоможі-іть! — заголосив я.

— І гемонське ж дитинище! — отямився нарешті дід. — І сатана ж тебе впер сюди!

Він довго кречав, розсуваючи вузлуватими руками лозини, а я терпляче нюхав пропахлу табачищем та пилом матню.

Врешті дід пропхнув мою голову, потім схопив палицю і, перегнувшись через тин, уперіщив мене по спині.

Біг я додому так, наче з мною гналася вся ота тропічна нечисть, що про неї розповідала мама.

ЗЕМЛЯНІ МЛИНЦІ

В ту страшну, голодну весну, коли й земля, здавалося, стогнала: «Їсти!», навіть діти не бавилися в свої звичайні ігри, а гралися в їжу.

Випікали з чорної, розмоченої дощами землі пишні перепічки та млинці, варили з назбираних камінців галушки та вареники. Потім ходили одне до одного в гості, церемонно припрошували покуштувати багатих страв, розпускали неіснуючі ремінці на розбухлих від лободи та полови животах.

Сьогодні ми мали гостювати у Ванька, що жив за чотири хати. Ванькова «світлиця» була біля самих воріт, на густому споріші, і ми залюбки гралися там.

Ми вийшли на вулицю і відразу ж зупинилися: біля воріт стояла сусідська дівчинка і гірко плакала.

— Чого ти, Ганнусю?

— Со-онька покинула! — хлипала дівчинка. — Гратись не хоче!

Ганнусю ми любили, може, на зло Соньці, яка часто дражнила нас і була сестру. Тому, не задумуючись, я запитав:

— Хочеш з нами? В гості до Ванька?

— Хочу, — погодилась Ганнуся і відразу вчепилася за мої пальці. Вона була дуже худа, і тоненькі, як палички, ноги, здавалося, ось-ось не витримають, поламаються, лише великий живіт, віддуваючись наперед, задирав брудну сорочину.

— А що в гостях? — допитувалася вона, намагаючись не одстати від мене.

— Там будуть отакі-о млинці, галушки і вареники з сиром, — відразу ж включився я в гру. — Потім пиріжки з яблуками та медом, сметана, шулики...

Голодна фантазія моя не знала меж, і Ганнуся щораз ширше розплющувала і так великі од голоду очі.

— І мені дадуть? — боязко запитала вона.

— Дадуть і тобі.

Дівчинка ще міцніше вчепилася в мою руку.

Ванько зустрів нас у «світлиці». Подав усім по черзі руку, як це робили дорослі, розпитав про хазяйство, про врожай. Потім, погломонівши, почав припрошувати до столу:

— Сідайте, дорогі гості, та їжте, що бог послав! Оце моя стара напекла млинців з муки нового помолу, то пригощайтесь!

Вдаючи, що сіли до столу, ми вмостилися на спориші навколо черепків із водою, якихось купок, прикритих зеленими лопухами. Ганнуся швиденько підняла лопух і недовіркою подивилася на чорний земляний млинець. Потім, уже розгублено, — на нас. А ми саме вдавали, що їмо ті млинці, раз по раз підносячи їх до рота та нахвалюючи. Тоді й вона вхопила млинець, швидко надкусила і почала жувати.

І раптом Ганнуся гірко заплакала. Випльовуючи землю, вона плакала так, що аж трусилася худеньке тільце, а обличчя її розпачливо кривилося.

— Хочу справжніх! Хочу млинців! — не вгамовувалася Ганнуся, а ми мовчки дивилися на неї, бо нам самим хотілося, дуже хотілося справжніх пшеничних млинців!

ПО ДРІЖДЖІ

— Оце, сину, на гроші, біжи до крамниці та купи дріжджі. Тільки дивися, щоб одна нога була тут, а друга — там! І здачу принеси!

У мами звичка завжди нагадувати про здачу. Наче в крамниці немає цукерок, а в мене — постійного бажання поласувати ними. Та я вже знаю: гроші — є гроші, і не кожна копійка призначається на цукерки.

— Та не забудь — дріжджі! Чуєш — дріжджі! — кричить услід мама.

Я тільки низую плечима: що вона, зовсім мене за маленького вважає! Затиснувши в руці гроші, біжу вулицею і весь час повторюю: «Дріжджі! Дріжджі! Дріжджі!»

Майже перед крамницею, біля двору з небіленою хатою, помічаю Ванька. На ньому такий же, як і колись, бриль, а на сорочці — ще більше латок.

Біля Ванька стоїть велика порожня цеберка, сам же він, ставши на коліна, щось заклопотано робить. Все твердячи про дріжджі, підходжу до товариша. Ванько довбає ямку. Довбає зламаним кухонним ножом, серйозно і заклопотано. Лише іноді розгинається, щоб провести по брудному лобу вимазаною в землю рукою.

— Що ти робиш?

Вдаючи, що нічого не чує, Ванько копає далі.

— Нащо тобі ямка?

— Це колодязь, а не ямка! — заперечує Ванько.

— Колодязь?

Дріжджі вмить вискакують із голови.

— Справжній колодязь? З водою?

— Еге, — стверджує Ванько.

Він нарешті припиняє роботу. Я недовіриливо заглядаю до ямки. Вона зовсім неглибока, на дні й не видно води.

— Хіба це колодязь?!

— Колодязь! — уже сердито твердить Ванько. — Ось ще покопаю, і буде вода.

— А навіщо вона тобі?

— Буду воду брати. Вийшов за ворота — і є вода! А так — поноси оце відрище від криниці.

— А як же ти братимеш? — знову впадаю я в сумнів. — Відро ж сюди не пролізе!..

— Я кухлем, — відповідає Ванько. — Ну, мені ніколи з тобою, — кидає він і знову береться за ніж.

Я вже з заздністю дивлюся на товариша. Страшенно хочеться і собі покопати колодязь.

— Дай трохи покопати! Я ж тобі вчора давав подути у мій свисток!

Ванько поступається місцем.

Минає досить часу. Ми вже встигли кілька разів помінятися, в мене лоб теж уже не чистіший за землю, що вигортається з ямки. А води все нема та й нема.

Врешті Ванько каже:

— Тут, мабуть, джерела немає. Треба в іншому місці копати.

Зводиться й роздивляється навколо, вибираючи місце для нового колодязя. А я згадую, що мене ж мама послала в крамницю.

— Мені треба йти.

— Куди?

— Купити того... Ну, як його...

З жахом переконуюся, що встиг забути, що ж маю купити. Хоч убий, не можу згадати!

— Нічого, — втішає мене товариш. — Ти зайди в крамницю, подивишся і сразу згадаєш.

— Може, і ти підеш? — з надією дивлюся на Ванька: чомусь здається, що нам удвох буде легше пригадати.

Ванько відразу ж згоджується. Бере відро і простує за мною.

В крамниці ми довго тупцюємо біля прилавка.

— Оце?.. Оце?.. — тихенько штовхає Ванько, але я запевлично мотаю головою.

Врешті в очі впадає дивовижна квасоля, насипана на тарілку. Була вона незвичайного кольору; темно-коричнева, аж блискуча, і дуже велика. Такої квасолі не було на жодному городі.

— Що то? — зацікавився і Ванько.

Придивившись до папірця, що лежав на тій же тарілці, я повільно прочитав перше слово: «Драже».

«Драже... Драже?... Драже!.. То саме ж його й казала купити мама!»

На радощах я забув навіть про здачу і купив на цілого карбованця.

Ішли додому повільно, бо Ванькові заважала цеберка, а мені — чималий пакунок з отією квасолею. Тільки — що воно за

квасоля? І чому має таку чудернацьку назву — «драже»? І навіщо вона мамі?

Зупиняюся, дістаю одну квасолину, обережно надкушую — і аж очі заплющую від нежданої насолоди: квасоля виявилася до біса смачною!

Ми пішли ще повільніше, беручи по черзі по квасолині. Драже було багато, кульок — великий, і здавався нам невичерпним.

І чим ближче було до хати, тим коротшими ставали наші кроки. Ванько навіть роздумав копати колодязь і вирішив провести мене аж додому. По дорозі він кричав до зустрічних хлопців:

— Дивіться, у нас драже!

Хлопці підходили, заглядали до пакунка, і кожного я мусив почастувати. Так до хати мене довела ціла ватага.

— Що ж ти приніс?! — сплеснула руками мама.

— Драже, — промовив я, про всякий випадок задкуючи до порога.

— Боже мій, та хіба я посидала тебе по драже! — вже зовсім розсердилась мама. — Дріжджі! Дріжджі! — закричала вона так, наче я був глухий. — Вернися назад, обміняй на дріжджі і принеси здачу.

Я взяв кульок у руки і лише зараз помітив, що він удвоє полегшав. Який же дурень дасть тепер дріжджі та ще й здачу?

Вийшов з хати, сів під тином і став доїдати драже. Мусив засолодити душу, бо все одно мама битиме.

ПОХОРОН

З усіх дорослих ми найбільше боялися діда Стратона. Дідова хата стояла біля самої річечки з невеликим піщаним берегом, де ми любили гратися. Угледівши нас, дід Стратон вискакував з хати, вимахував здоровенним ціпком і кричав, розкриваючи чорну, як у трухлявого пенька, пащеку:

— А кий вас біс несе сюди! Геть звідси, бісові діти, бо я вас усіх!

За віщо він так ненавидів усіх дітей, я й досі не знаю. У садок до нього ми не лазили, гілок на яблунях не обламували, собак не дратували — з тієї простої причини, що не мав дід ні садка, ні собак. Був у нього лише великий качур і невеликий

табун качок. Дістав Стратон того селезня десь аж у сусідньому районі, на розплід, і трусився над ним так, як над нами матері не трусилися.

Ми відплачували дідові не меншою ненавистю і вперто ходили гратися на той піщаний берег, лише розвідавши наперед, коли дід кудись зникне.

Сьогодні, дізнавшись, що дід Стратон пошкутильгав аж у сусіднє село до дочки, я, Микола, Ванько і Сонька прийшли до річки на полювання. У нас, у хлопців, були рогатки і повні пазухи камінців, а Сонька мала варити набиту нами «дичину».

Залігши в траві, ми довго стріляли на воду, в уявних диких качок, вихваляючись один перед одним своєю здобиччю.

Аж ось із дідового двору появився качиний табунець.

Живі качки.

Зарядивши рогатку, Микола поповз по траві, а за ним по-сунули й ми.

Качки повільно йшли піщаним берегом з красунем-качуром попереду. Сизо-зелена шия його аж переливалася на сонці, і ми не могли одірвати від неї очей.

За першим разом камінці перелетіли через табун і плюснули у воду.

— То я навмисне не вцілив, — тихенько сказав Микола.

— І я навмисне.

— І я.

Але вдруге ми цілились старанніше, натягали рогатки сильніше — і були нагороджені понад всякі сподівання. Качур раптом голосно гелгекнув, а потім упав на пісок, щосили б'ючи крилами. Нас наче вітром здуло.

Задихані, зупинилися ми аж біля Ванькової хати.

— То не я вцілив, — сказав Микола.

— Ну й не я!

— І не я!

Ми підозріло подивилися один на одного.

— А може, він живий, тільки прикидається, — висловив думку Ванько.

— Пішли подивимося, — скомандував Микола.

Хоч і знали, що діда Стратона немає, однак страх перед ним був такий, що ми все ховалися один за одного.

Качур непорушно лежав на землі. Ми стояли над ним онімілі.

Першою обізвалася Сонька:

— Давайте зариемо. Щоб дід не знайшов.

Порада здалася доцільною. Ми підняли селезня і понесли його за вигин ріки, звідки не видно було дідової хати. Тут, у піску, і почали рити ямку.

Потім Микола сказав:

— Давайте його поховаємо. Я буду батюшкою, ти і Ванько нестимете мари, а Сонька — його жінкою.

Микола на правах старшого командував, як майструвати мари, як класти качура, де кому братися. Я і Ванько трохи посперечалися, хто йтиме попереду, але «батюшка» швидко дав лад, і похоронна процесія рушила в останню путь.

Розмахуючи кадилом, зробленим з баклажана, виступав попереду Микола, за ним я і Ванько несли на марах «покійника», а позаду, як і годиться, — качурова жінка.

— Господи помилуй! Господи помилуй! Господи помилуй! — наслідуючи попа, вимахував кадилом Микола. — Упокой, господи, раба божого качура, що погиб наглою смертю і переставився-а! А-амі-інь!

— А-амінь! — дружно підхоплювали ми. Сонька ж щиро голосила-виводила за покійником:

— Та куди ж ти від нас іде-еш?! Та на кого ж ти мене, сиротину, покида-а-еш?!

Час від часу Ванько повертався і розраював убиту горем «удову»:

— Не плачте, кумо, не плачте. Всі ми з землі вийшли, всі в землю й підемо. Добра у покійника була душа, царство йому небесне!

Біля ями процесія зупинилася. Микола ще енергійніше замахав кадилом. Сонька ще голосніше запобивалася, а я і Ванько, знявши паски, обережно опустили нещасного качура на дно.

Потім ми насипали високу могилу, поставили в головах хрест з перев'язаних навхрест ломак. Сонька збігала до дідової садиби, наламала дозрілих соняшників, обсадила ними могилу. Помилувавшись могилою, ми розійшлися, згадуючи для годиться добрим словом покійника.

А ввечері занепокоєний дід Стратон гасав по селу, шукаючи качура. Повертаючись уже додому, він набрів на могилу, розрив її і знайшов «покійника». Про те, що говорив у той час дід, як лаяв і кляв нас, хай напише хтось сміливіший.

На другий день розгнівані батьки справляли нам «поминки».

Викручуючи нашмаганими задками, ми голосили так, що чув, мабуть, не тільки дід, а й померлий наглою смертю качур.

ОТАКА МОЯ ДОЛЯ

Сьогодні ми збираємося в гості.

Мама зодягла нам чисті штани та сорочки і наказала:

— Біжіть, дітки, погуляйте надворі, поки я зберуся.

І дітки побігли гуляти.

Ми знали, що оте мамине збирання триває досить-таки довго, тому не боялися забаритись.

Вибігши на вулицю, ми зупинилися, розглядаючи штани. Вірніше, не штани, а великі перламутрові гудзики, що так і вигравали до сонця.

Аж ось із сусіднього двору, стрибаючи на одній нозі, вигулькнула Сонька. Подрана сукенка підскакувала на ній за кожним тим вистрибом, на плечах метлялися дві тоненькі, перев'язані синенькими стрічками кіски.

Помітивши нас, Сонька враз перестала стрибати, а невеликі, розбишакуваті очі її так і вп'ялися в перламутрові гудзики.

— А в нас штани чисті, ага! — випнув Сергійко пузце. — І солочки!

Сонька підійшла, простягнула руку, покрутила гудзика на Сергієвих штанах.

— Ми в гості йдемо, — додав я.

— Я щодня в гості ходжу, — відповіла Сонька і підшморгнула, пересмикнувшись худеньким лицем.

— А в мене нові штани! — вів своє Сергійко. — А в тебе немає!

— Захочу, так сто буде! — заперчила Сонька, хоч очі її аж горіли від заздрощів. — Я через увесь двір на одній нозі прострибала!

— Пхі, через двір! Я по всій вулиці прострибаю!

— А я через всеньке село!

— А я через усі села!

— А я через усю землю!

Далі стрибати нікуди, і я, переможений, замовк. Сонька ж підстрибнула на одній нозі, показала нам язика і вигукнула:

— А в нас квочка на качиних яйцях сидить!

Тут нашим хвастощам настав кінець. Квочка на качиних яйцях? Це щось дуже цікаве.

— Бре!

— От і сидить! — не здавалася Сонька. — Хочете, покажу?

— Покажи!

Соньчине обличчя відразу стало хитре, як у лисиці:

— А дасте гудзика?

— Його ж треба відривати. Штани ж упадуть. А нам у гості йти.

— А ми іншого пришиємо. У мене є... Дасте?

Спокуса побачити незвичайну квочку і жаль за гудзиком недовго боролися в мені.

— Тільки спершу квочку покажи.

Ми потихеньку зайшли до клуні, де сиділа квочка. Сонячне проміння пробивалося сюди сліпучими смужками, і ми спершу нічого не бачили, крім яскравих стовпців, наповнених рухливим пилком.

— Он вона, — прошепотіла Сонька, показуючи в темний куток.

Відстовбурчивши крила, квочка сиділа у старому решеті непорушно, мов нежива. Ми довго дивилися на неї, не наслідуючись підійти ближче: кожен з нас був хоч раз подзьобаний квочкою — цим страховиськом, що з лютим «кир-р!» кидається прямо межі очі, захищаючи курчат.

Та ось квочка заворушилася, заквактала, обережно вилізла з решета. Кілька разів струснула крилами, потягнулася, наче людина, спинаючись на замлілі лапи. Потім, заклопотано квокчучи, попростувала з клуні.

— Напитись пішла, — пояснила Сонька. — Давайте глянемо на яйця.

Щільно причинивши двері, щоб квочка не пробралася назад непоміченою, ми побігли до решета.

В затишному солом'яному кубельці лежали голубуваті качині яйця. Теплі й ласкаві, вони так і просилися до рук.

— А квочка їх не давить? — поцікавився Сергійко.

— Ні.

— А як вона сідає?

Замість відповіді, Сонька повернулася спиною до решета, обережно присіла над яйцями. Ми пирснули — такою кумедною здалася вона.

— А тепер давай гудзика! — підвелася Сонька.
Як мені не шкода гудзика, а треба розплачуватися.
— Відривай.

Сонька вчепилася двома пальцями в гудзик. Але мама знала, хто його носитиме, тому й пришила найміцнішими нитками. Ми довго крутилися та сопіли, намагаючись відірвати гудзик, врешті Сонька, впершись однією рукою мені в груди, щосили смикнула другою до себе.

З сухим тріском гудзик переламався навпіл. Сонька поточилася назад, а я з усього маху всівся в решето.

Застріляли, давлячись, яйця, чвиркнули в усі боки перемішаним білком і жовтком та ще якимось чортovinням, а мої штани враз промокли до пупа.

Ошелешений нежданою напастю, я якусь мить сидів у решеті.

Потім похмуро підвівся. Навіть не лапав себе ззаду, бо й так знав, яке золотом там налипло. Стояв і гірко роздумував, чого воно так діється в світі, що де яка халепа не вилупиться, обов'язково я мушу вскочити в неї.

А за дверима, тривожно квочучи, металася квочка. Вона ще, бідна, не знала, що я вже посидів на яйцях!

НАЧИНКА

Мама розкачує тісто, а ми крутимось біля столу, відпихаючи один одного. Уже встигли вимазатися в борошно, в Сергійка аж побіліло волосся, і мама жене нас геть:

— Погуляли б, горсьню мені з вами! Ну, чого лізете під руки? Хай уже він... А ти ж старший!

Я тільки важко зітхаю: отак завжди. Як тільки мама примушує щось зробити чи докоряє за щось, обов'язково починає з осоружного: «Ти ж старший». Наче від того, що мені на три роки більше, ніж Сергійкові, не мушу ні бавитись, ні лазити в шкоду, ні дивитись, як мама готує пиріг.

Цей пиріг — для нас ціла подія. Великий, на весь лист, він лежить, покритий чистим рушником, — «підходить», як пояснила мама. Потім його беруть і обережно саджають у піч. Тоді ми повинні ні стукнути, ні грюкнути, навіть не заговорити голосно, щоб пиріг не «сів». І хоч нам важко уявити, як може сідати пиріг,

однак ходимо, як коти, побіля печі і киваємо один на одного пальцями: — Тс-с-с... Тс-с-с...

Нарешті пиріг виймається з печі. Пухкий і рум'яний, він сяє, як сонце, пахне ж так, що я мимоволі оближуюсь, а в Сергійка світяться очі. З одного боку тільки трохи пригорів, і мама, відрізавши, дає нам по шматочку:

— Почекайте тільки, нехай охолоне.

Еге ж, почекайте! Хай чекає хтось дурніший, а ми тим часом, обпікаючись, їмо пухке тісто. Особливо смачна начинка. Солодка, з сушених груш, перемелених на машинці та пересипаних цукром, вона так і тане в роті.

— Я б усе пироги їв, — каже Сергійко, збираючи крихти. Я не заперечую.

— І чого мама так рідко їх пече? — дивується брат.

— Бо мука дорога!

— Дивіться ж, не чіпайте пирога! — наказала нам мама перед тим, як іти на роботу. — Ось хай гості прийдуть, тоді й будемо їсти... Біжіть краще надвір, пограйтеся...

Ми, звичайно, і не думали виходити з хати. Вешталися навколо столу, приношуючись до пирога, що поважно відпочивав, прикрившись рушником.

— Я тільки гляну, — врешті не витримує Сергійко.

Він обережно стягає рушник, тикає пальцем у рум'яну скоринку.

— Він добрий-предобрий... І начинку видно, — показує брат на те місце, де мама відрізала нам по шматочку пирога.

— Не чіпай, у тебе ж палець брудний! — ревниво зауважую я.

Сергійко швидко оближує пальця, витирає полою:

— Уже чистий... Я тільки трошки...

І не встиг я отямитися, як він виколупує трохи начинки і кладе до рота.

Я хотів крикнути на нього, стягнути зі стільця за штани, але братові очі засяяли такою насолодою, що моя душа не витримала: облизавши пальця, я теж потягнувся до начинки.

— Еге, ти більше! — відразу ж запротестував Сергійко.

— Ну, годі! — врешті схаменувся я, коли в пирозі з'явилися дві великі дірки, наче там порпалася пара мишей.

— Ходімо краще гратися.

— Ходімо, — неохоче погодився Сергійко, однак з хати не

йшов. Залишати ж його самого я боявся: дуже вже підозріло він поглядав на стіл.

— Я ще трошки, — обізвався за якийсь час Сергійко, благально дивлячись на мене. — Одну капочку... Ось сті-
лечки...

Я почухав потилицю і потягнув рушник з пирога.

— Тільки потрошку ж! — сказав братові, аби заспокоїти власне сумління. — Бо мамка нам лупки дасть.

Коли ми вдруге відірвалися від пирога, він мав такий вигляд, наче там побувало з десятків мишей. Нещасний пиріг аж запався, втративши половину начинки.

Лише тепер пригадали ми мамин наказ і перелякано подивилися один на одного. Що ж його робити?

— А як увесь з'їмо? — запитав Сергійко. — Скажемо, що то собака з'їв...

Я тільки похитав головою: хіба ж собака дістане зі столу! Та й мама вже не один день знає нас, щоб відразу догадатись, чия це робота.

— І навіщо ми ту начинку їли! — вже каюся брат.

Я похмуро мовчав. Що тепер уже говорити, коли справа зроблена!

— Краще б ми її не їли!

— А як ми дірочки позаліплюємо? — все шукав порятунку Сергійко.

— Чим, у біса, їх заліпиш!

— Тістом... Або хлібом...

— Хе, тістом! Хіба ж гості не розберуть!

І ми знову засумували.

— Знаєш що? — врешті надумався я. — Давай зробимо нову начинку.

Сергійко погодився, і ми відразу взялися до роботи. Дістали груш-дичок (тих, з яких мама робила начинку, вже не було), старанно потовкли їх і змочили водою. Щоб гості не розібрали, мамину начинку ми з'їли до решти, а свою напхали в пиріг.

Після того нам відразу ж закортіло надвір. Бігали по траві, гралися в «квача» і намагалися навіть не згадувати про пиріг.

Однак чим ближче насувався вечір, тим тривожніше ставало у нас на душі: а що, як гостям не сподобається наша начинка?

КОТИЛАСЯ ТОРБА

Якось Сонька, коли ми були в неї, запропонувала:

— Давайте в жмурки гратися. Тільки цур-цура: з хати не виходити!

Я, Сергійко, Сонька і Галя стояли посеред світлиці.

— А в сінях можна? А в кухні?

— Скрізь можна. Тільки горшки у сінях не поперевертайте, а то мати нам дадуть!

Соньчина мати, тітка Одарка, була досить-таки швидка на розправу.

Першим жмурився я. Припавши обличчям до кожушини, що лежала на полу, де спали Соньчині батьки, я щосили закричав:

Котилася торба
З високого горба,
А в тій торбі — хліб-паляниця,
Кому доведеться, тому і жмуриться!

Потім запитав:

— Уже?

— Ще! Ще! — лунав з другої кімнати Соньчин голос. Там тупотіли ноги, торохтіли глечики.

— Вже!

Відірвавшись од кожуха, я зразу пішов у ту хату, звідки гукала Сонька. Там була величезна піч з багатьма запічками та припівками, стояли дубові лавки і стіл на грубесних ногах. Понишпоривши по закутках, я заглянув на піч і відразу ж побачив їх усіх.

— Це того, що вони за мною лізли, — сердилася Сонька. — Я казала: ховайтеся кожен окремо, а вони ж як пришиті!

Сонька уткнулася обличчям у кожух і заспівала про торбу, а я тихенько поліз під піл. Сергійко й Ганнуса відразу ж порачкували за мною.

— Куди ви! — засичав я на них. — Ховайтесь окремо.

Та вони й не думали рухатися з місця.

— Ну, сидіть уже тут. Я деінде сховаюся.

Швидко вибравшись з-під полу, гукнув Соньці: «Ще!» І подався на кухню. В сіни не йшов, бо там уже вовтузився Ванько, ховаючись.

Ставши посеред хати, задумався. На піч? Ні! Сонька відразу загляне туди. Під стіл? Теж помітить. У запічок?.. Мені хотілося

заховатися так, як ще ніхто не ховався. Щоб Сонька до вечора шукала. І коли мій погляд упав на бляшану заслонку, я недовго вагався. Шмигнув у пащеку печі, отвір знову закритий за собою. От тепер нехай пошукає!

Тут було темно, пахло сажею та борщем. Я намацав теплий горщик, обережно відсунув його, поставив туди ж і горнятку, поки вмовстився як слід. Під боком був солом'яний попіл, що так і здіймався, досить тільки поворухнутися. Сонька вже пішла на лови. Я затамував подих.

— Галя й Сергійко! — відразу ж закричала вона. — Стукалочки-палочки!

Згодом настала й Ванькова черга.

— То я просто не хотів бігти, що ти мене застукала, — солідно виправдовувався Ванько.

Потім почали шукати мене. Сонька нипала по кімнатах, кричала: «Вилазь, я тебе бачу!», та я добре її знав, щоб піддатись на цю дешеву приманку.

— Він, мабуть, на горищі сховався. Вони подалися в сіни, зарипіли драбиною. Я хотів уже було вилазити, щоб першому добігти до полу, коли грюкнули двері. «Сонька повернулася, — подумав я. — Бач, хитрюща яка! Ну, почекай же, я тебе налякаю!»

Не довго думаючи, вимастив сажею обличчя, вдихнув якомога більше повітря, аж віддулися щоки, тихенько підліз до заслонки. Тільки я зібрався відтулити її, як заслонка сама поїхала набік, і переді мною з'явилося обличчя... тітки Одарки. Та я вже не міг стриматися:

— Га-ав!

Соньчина мати голосно гикнула, закотила очі під лоба і тихенько лягла на долівку...

Возили тітку Одарку за сорок кілометрів до славетної ворожки — виливати переполох. Одужала зовсім Соньчина мати чи ні — я не знаю, однак до самої смерті твердила, що на власні очі бачила чортяку:

— Отаке мале, як моя Сонька, морда ж чорна, як у арапа! Ще й гавкав собачим голосом.

КАЗОЧКА ПРО ЛІТАК

Оцю історію я почув, коли мені було неповних сім років. Розповідала її знайома вчителька, мамина подруга, що іноді найжджала до нас із міста — з таємничого Миргорода. І я, що

ніколи не був далі сусіднього села, дивився на неї, як на сьоме чудо світу.

Розповідала вчителька про невеликого хлопця, який захворів якоюсь загадковою, таємничою хворобою. Де тільки його не возили, чим не лікували — хлопчик все танув і танув, як ота тоненька свічечка, що згорає від невмолимого вогню. Батьки були у відчаї і не знали, що вже й робити.

Врешті вони звернулися до одного старенького лікаря. Той оглянув хлопчика, вислухав його, а потім запитав:

— Він у вас нічого не просить? Що він хотів, коли був здоровий?

— Він і зараз просить купити літак, — відповіли батьки.

— Тож купіть негайно літак, поставте непомітно біля ліжка, щоб він, прокинувшись, відразу ж побачив його.

Так і зробили, їздив батько аж у Полтаву, а таки привіз літак.

То був незвичайний літак. Великий, з чотирма яскраво пофарбованими крилами, з моторчиком і пропелером, він навіть запускався і злітав у повітря.

— І що б ви думали? — закінчила вчителька. — Хлопчик після того відразу ж почав видужувати.

Мама дивувалася, слухаючи подругу, а я, що не пропустив жодного слова, тихенько підійшов до неї і смикнув за рукав:

— Купи й мені літак.

— Атож, нагадай козі смерть! — засміялася мама. — Біжи краще подивися, де Сергійко.

Я неохоче пішов, а думка про літак не залишала мене. Минулого року, восени, у високому холодному небі забринів, загув, гостро спалахнув на сонці дивовижний металевий птах. Майже всі дітлахи, позадиравши голови та кричачи від шаленого збудження, помчали вслід за літаком, не розбираючи, де тини, де перелазы.

І от виявляється, що літак той, ну, нехай трохи менший, можна купити в Полтаві. В нього яскраво пофарбовані крила, отакі, мабуть, як у великих метеликів, він гуде і літає, як той, що пролетів минулого року над нашим селом. Є від чого втратити голову!

Ходив по вулицях, гукаючи брата, що подався кудись з дітлахами, а літак все кружляв перед очима, аж я незчувся, як і сам почав густо, розставивши крилами руки та бігаючи вздовж вулиці.

Увечері я ще раз спробував ублагати маму. Позамітавши

без маминого нагадування хату, винісши сміття, я підійшов до мами і солоденьким голосом запитав:

— А коли я піду до школи, ти мені купиш літак?

— Та відчепись ти від мене! — аж розгнівалася мама. — Дався тобі той літак!

Насупившись, я одійшов від мами, забився у найтемніший куток.

Цілу ніч мені снився літак. Наче я заводжу його, а він вимахує крилами, злітає високо-високо, а потім знову опускається вниз. Снилось, немов я заніс його до хати, поставив на стіл. І тільки поставив, відразу ж прокинувся.

Було вже досить видно, аби переконатися, що стіл порожній. Я відразу ж заплющив очі, щоб додивитися сон про літак, але тут прокинувся Сергійше, почав перелазити через мене, а його сердито вщипнув, він щосили закричав, проснулася мама — і почався мій день.

Відтоді я щовечора охоче лягав у постіль, бо кожного разу сподівався побачити літак.

Врешті я вирішив, що залишився єдиний шлях одержати незвичайну іграшку — захворіти.

Але як тут захворіти в дідька, коли навіть узимку ні чхнеш, ані кашлянеш, хоч завжди приходиш додому з мокрими ногами і повною пазухою снігу!

— Ти знаєш що? Ти наїжся донесхочу зелених яблук, — пораяв Ванько, коли я поділився з ним своєю бідою. — Я колись наївся, то мало дуба не дав.

Ми забралися в сад, і я з заповзятю рішучістю взявся трощити зелені кислющі яблука. Щелепи мені зводило, котилася слина, та я жував і жував, бо на що ж іще можна мені сподіватися! Ванько ж час від часу тикав мене кулаком у живіт і розчаровано зітхав:

— Мало. У мене такий-о був. А пуп — як груша добряча!

Наївшись тих яблук, я прийшов додому, ліг на ліжко і почав терпляче чекати, доки прийде час «давати дуба».

Але я, мабуть, народився під нещасливою зіркою, бо в животі тільки бурчало — і більше нічого. Єдиним наслідком було те, що я довго не міг їсти яблук: досить було побачити їх, як відразу ж зводило щелепи і котилася слина.

— То в тебе пузо луджене, — сказав мені Ванько. — З таким пузом, хлопче, нічого не зробиш.

Микола нараїв після дощу лягти прямо на землю й лежати, поки висохне земля.

— Отоді вся сирість у тебе ввійде, і ти вже захворієш. От бий мене сила божа, якщо я брешу!

Ледве діждався я того дощу! Ледве переждав, доки він скінчиться! Та тільки, знявши сорочку й штани, ліг у мокру траву під тином, як якийсь незнайомий дядько, що проїжджав мимо волами, угледів мене і не полінився злізти з гарби.

— А що ото ти робиш, песький сину! Матері-батькові гостинця хочеш додому принести?

Не встиг я зірватися на ноги, як клятий дядько розмахнувся щосили батоном і кілька разів оперезав мене вздовж спини, а потім іще й по литках.

Після того випадку я вже не наважувався сушити власним тілом землю. Тим більше, що земля вже підсохла, а коли ще буде той дощ!

— Не щастить же тобі! — бідкався разом зі мною Ванько. Так і залишився я без літака. І з кожним днем історія, розказана маминою знайомою, все більше здавалася мені казкою, що її розповідають дорослі на втіху малим.

СМОЛЯНИЙ БИЧОК

Микола прибіг до нас, червоний та захеканий:

— Вгадайте, що я бачив!

Ми з братом саме майстрували нову упряж для kota, який був уже не котом, а Гнідком, що мав везти нас у гості до Ванька.

— Зайця!

— Де?

— Біля нашої хати!

— Бре? — першим отямився я.

— От бий мене сила божа, якщо брешу! — широко перехрестився Микола. — Там такий зайчище, як оцей стіл! Так і пряде вухами. Я тільки з хати, а він гульк — і на город.

Зрештою ми повірили. Микола ще довго розповідав про того незвичайного зайця, що не боїться аж до порога підбігати, а потім закінчив:

— От якби його спіймати.

— Як же його, довгоногого, спіймаєш? Він як чкурне...

— Хіба що яму викопати...

— Хе, яму! Так і дасть тобі тато біля хати яму копати!

— Тато не дадуть, — відразу ж охолов Микола, почухуючи спину. — Вони в мене такі: як що, так і за батіг.

— Отож...

Ми зажурилися. Кожен думав про зайця і про те, як би його зловити. Я вже уявляв величезну (адже заєць — як наш стіл!) клітку: сидить у ній довговухий, поводить червоними очима, а ми носимо травичку та капустияне листя. Хлопці повмирили б від заздроців.

— От якби смоляний бичок у нас був... — розпочав я невпевнено.

— Хи, то ж казка! — презирливо обірвав мене Микола.

— Ну й що, що казка! Дістати б смоли, налити на дорогу — заєць і вскочив би... От тільки де смоли дістати?

Микола відразу повеселішав.

— Смола є.

— Де?

— У діда Стратона. Дід саме днища човнів смолять, на березі, біля ставу. От якби хто хоробрий був...

Він не докінчив, скосив на мене хитруюче око. А я, подумавши про діда Стратона та про нещодавно вбитого качура, засовався не раз шмаганим задком по долівці.

— А заєць же був! — знову спокушав Микола. — Ех, і заєць!

— А нам його даватимеш? — не витримав я.

— Питаєш!

Домовившись, ми поділили обов'язки: Микола візьме цеберку і буде пильнувати за дідом, а я, виждавши, коли дід Стратон піде підвечеряти, наберу з бочки смоли, скільки зможу.

Цього разу, понад всякі сподівання, кампанія пройшла успішно.

Потерпаючи, підбіг я до великої залізної бочки, в якій топилася смола, зачерпнув густої чорної маси і попер на город, під саму Миколину хату. Біг, і здавалося, що ось-ось вискочить дід Стратон, наздожене і вчеше кийком по хребту.

— Де будемо виливати?

— Під вікном. Щоб я зразу почув, як заєць улипне. Я тоді з вікна — мах! — і на нього. Тільки нехай стемніє, щоб тато не бачили.

Не відкладаючи справи, я крадькома взяв дома ніж і майнув до річки, де густими кущами розрісся верболіз.

«Нароблю торбу свищиків, — багатів я думками, — та й буду свистіти-висвистувати по селу. Один дам Сергійкові, один — Ванькові, а Соньці не дам. Ти, — скажу, — ти дала мені вчора покрутити за хвоста дохлу мишу? Тепер маєш, що заробила!»

З отакими приємними думками нарізав я оберемок лози, приніс під хату і засів за роботу.

Згодом я переконався, що легко було говорити, та нелегко робити. Уже кілька лозин відкинув попсованих, а справа не посувалася вперед. Тупий ніж не хотів різати дерева, але й це ще була не біда. Найтяжче було зняти кору. Стукаєш потишеньку — не здійсмається. Почнеш стукати дужче — лопається. А коли вже лопнула — відкидай її набік і берись за іншу лозину.

«Нащо мені торба тих свищиків, — порозумнішав я згодом, витираючи мокре чоло. — Зроблю п'ять: три мені, один — Сергійкові, один — Ванькові».

Врешті тяжка праця моя увінчалась успіхом: кора обкрутнулася навколо деревини і повільно знялася.

Мабуть, жоден музика з таким хвилюванням не підносив до рота щойно придбаного музичного інструмента, як я того свищика. Вдихнувши якомога більше повітря, я заплющив очі і щосили подув-засвистав, аж у вухах залящало.

З хвилину сидів, заціпенівши від щастя, а потім знову підніс свищик до рота. Дмухав і дмухав, поки закрутилося в голові.

Хотів одразу ж побігти на вулицю, але тут на мій свист прийшов Сергійко і остовпів, не зводячи зі свищика зачарованих очей.

— Дай і я посвищу, — простягнув він згодом руку.

Я завагався: ану ж зіпсує! Свищик уже встиг набути в моїх очах неабиякої цінності, я не віддав би його зараз за жодні багатства у світі.

— Я краще тобі інший зроблю.

— Зроби, — погодився брат і сів біля мене.

Другий свищик мені вдалося змайструвати значно швидше, і, притулившись спинами до призьби, ми засвистали у два роти.

Яка ж то була музика! Все навколо завмерло, слухаючи нас, навіть соняшники повернулися цікавими головами, заглядаючи через тин.

Ми дмухали то разом, то навперемінки, дмухали щосили, аж починали боліти животи і наверталися на очі сльози, дмухали, повернувшись один до одного червоними від натуги обличчями, — і все не могли награтися досхочу.

Увечері ми похвасталися обною перед мамою.

— Ой, які хороші! — похвалила мама. — Ану заграйте, я вас послухаю.

Згодом мама сказала:

— Ну, досить, а то в мене голова починає розвалюватись. Завтра ще насвищетесь.

Отуди к бісу! То грайте, то не грайте! Ніяк я не міг зрозуміти мами.

Брат слухняно поліз на ліжко, я ж все ще сидів біля печі, розглядаючи свищик. Зараз, коли мама заборонила, мені чомусь захотілося посвистіти, хоч умири.

Я обережно підніс свищик до рота і скопив на маму око: вона сиділа біля столу, обклавшись зошитами. «Ану потихеньку, щоб і не почула», — подумав я. Свищик ледь чутно пискнув. Я перелякано глянув на маму. Вона спокійно сиділа, видно нічого не почувши. Тоді я дмухнув сильніше.

— Толю, що я тобі казала, — тихо зауважила мама, дивлячись у зошит.

Неохоче одірвавши од рота свищик, я замовк. І що це за життя, коли не можеш робити, що тобі хочеться? Змайстрував собі втіху, ось вона, в руках, а пограти — зась! Хіба є ще такий свищик на світі! А свистить він як! А може, вже й не свистить? Може, вже зіпсувався? Від самої лише думки про це мене пройняв циганський піт. І як тут утриматись, щоб не спробувати? Ні, таки свистить...

— Толю! — все ще не відриваючись од зошитів, але вже голосніше каже мама. — Ти довго будеш на моїх нервах грати?

«На нервах, на нервах! Я ж на свищику граю, а не на нервах... І що тут поганого? Адже мама сама щойно похвалила мене за цей свищик. І завжди у неї голова болить. От у мене ніколи не заболить, хоч сто років свистітиму...»

Кручу свищик і так і сяк, притуляю його до губів, а дмухнути все ж боюся. Врешті наважуюсь — і мама цього разу вже відривається від зошитів.

— Ти що, віника захотів? — сердито запитує вона. З віником у мене давнє, не зовсім приємне знайомство, і я завмираю.

— Лягай уже спати, — трохи лагідніше каже мама.

Ну, що ж, спати, то й спати, покійно погоджуюся я. От тільки б свиснути на прощання. Хоч трішки. Хоч разочок. Бач, як він ловко тримається в роті!

І мені здається, що свищик, вгадавши моє палке бажання, свиснув сам по собі. Свиснув так голосно й різко, що мама аж підскочила за столом, а потім мовчки звелася і пішла в куток, де стояв знайомий мені віник.

Взявши віник, вона підходить до мене. А я, витріщивши на маму очі, продовжую щосили свистіти. Повітря саме виривається з мене, струмує крізь свищик, і він заливається, як несамовитий, аж лящить усе навколо.

У мене, очевидно, дуже кумедний вигляд, бо мама раптом опускає віник і знесилено сміється.

НЕПОРОЧНИЙ ОТРОК

В нашому селі з'явилася «божа людина». Зупинилася вона в Миколиних батьків — найпобожніших людей в усьому селі, і ми почали ходити за Миколою, й він, надуваючись від пихи, вдавав із себе страшенно заклопотаного та неприступного.

І чим більше росла Миколина пиха, тим гострішою ставала наша цікавість: яка вона з себе, ота «божа людина», і що вона в нас робитиме?

Микола з таємничим лицем відводив то одного, то другого набік і шепотів на вухо:

— Вгадувати буде.

Що вгадувати, він і сам до ладу не знав; але цього було досить, щоб ми аж горіли від бажання побачити того незнайомого чоловіка. Та Микола був невблаганний:

— Еге, чого захотіли! Приведу, то тато з мене сім шкур спустять.

І лише тоді, як ми почали спокушати його різними багатствами, Микола не встояв.

— Гаразд, поведу, — сказав він, набиваючи кишені нашим добром. — Але цур, казатимете, що самі прийшли!

Ми погодилися і босоногою ватагою посунули до хати. На щастя, батька Миколиного саме не було. На довгій лавці тулилися лише жінки, всі, як одна, в біленьких хустинах, від чого обличчя

їхні здавалися ще темнішими та скорботнішими. Побожно склавши на грудях натруджені руки, вони дивилися в бік покутя і навіть не оглянулися, коли ми тихенько зайшли до хати.

Там, на покуті, під багатоликими образами, возсідала «божа людина». Це був огрядний чолов'яга зі смоляною бородищею, рум'яними, як наливні яблука, щоками і товстими червоними губами. Голосно плямкаючи, він невтомно возив з великого полумиска вареники, щедро купаючи їх у сметані, а жінки побожно заглядали йому до рота і час від часу зітхали, наче той дядько виконував бозна-яку важку та важливу роботу.

Ми завмерли, тулячись до дверей, ладні кожну мить випурхнути з кімнати.

Ось «божа людина» одірвалася від полумиска і витерла пальці об бороду. Щоки її залисніли, жваві меткі очі вмить оббігли і жінок, і нас, принишклих та трохи настраханих. Дядько посміхнувся, потім розправив бороду, урочисто мовив:

— І потрібен мені, жіночки, непорочний отрок, мужьського полу.

Жінки, наче по команді, заворушилися, журно захитали головами:

— Та де ви його найдете, чоловіче добрий!

— Серед ваших синочків, мої дорогенькі, серед ваших...

— Ой, не найдете в нас непорочного!.. Та вони ж у нас всі бузувірі!

— Не грішіть, мої солоденькі, — ласкаво заперечила «божа людина». — Сказано-бо в святому писанні: устами младенця глаголить істина. Іще, як Ісус Христос наш сказав, — він задер бороду догори, виставив наперед товстого пальця, — істинно говорю вам: якщо не будете як діти — не увійдете в царство небесне!

— Ой істинно, істинно! — дружно зітхали жінки. — Тільки ж то не про наших гаспидів Христос говорив.

«Гаспиди» ж не спускали очей з «божого людини». Дядько все більше подобався нам — саме тим, що заступався за нас перед матерями.

— А треба, жіночки, треба, — наполягав чоловік. — Без непорочного отрока мужьського полу не зможу я провіщати вам ні ваше будущеє, ні прошедшеє ваше, ні настоящее.

Нам щораз ставало цікавіше. Та тут до хати зайшов Миколин батько, повів грізним оком і, наче вітер, вимів нас на подвір'я.

В той день поміж нами тільки й розмови було, що про «божу людину».

— Чуєш, Миколо, а що це за непорочний отрок?

— Це коли ми з вами не грішимо.

— Та навіщо він йому?

— Вгадувати, — туманно відповів Микола. І вже починав сердитись: — Та що ви присікалися до мене! Самі ж чули!

Та нас обсідали нові сумніви:

— А що таке мужеський пол?

Тут уже спасував і Микола. Ми довго думали та гадали, але так і не вияснили, що ж то воно за штука така. Дійшли лише до думки, що того полу серед нас і слухом не чувати, і видом не видати.

Другого дня Микола бігав з двору в двір, збираючи хлопчаків :

— Ідїть до нас, буде вибирати!

— Кого?

— Та непорочного ж отрока! Казав, що як знайде, то буде тому щодня давати по десять копійок і по калачу.

Гривеник щодня? Та ще й калач на додачу?

Незабаром біля Миколиної хати вишикувалась босонога черга кандидатів у «непорочні отроки».

Пристроївся і я. Спершу вагався, а потім, добре розміркувавши, вирішив, що мої гріхи аніскільки не тяжчі, ніж у моїх товаришів. Крав яблука й груші, толочив чужі баштани, висмикував хвости в гусаків, дратував собак, вкидав у річку котів, розбивав, коли траплялося, шибки з рогатки, дер, де тільки міг, штани, чубився з братом, — але хіба ж не переконував мене сам Микола, що не согрішиш — не покаєшся! А каятись мені доводилось досить-таки часто, особливо коли свистіла наді мною лозина чи випорскував із чужого садка, несучи повні штани кропиви, напханої безжалісною дядьківською рукою. Отож всі гріхи свої я чесно спокутував і зараз не менш непорочний, ніж оці хлопці, що стоять передо мною в надії на калач та десять копійок.

І чим ближче посувалася черга, тим більше хотілося мені потрапити в «непорочні отроки».

Хлопці, що виходили, були похнюплені та засоромлені. Я вже знав, що дядько наклеював їм на ніготь великого пальця смолу, привезену з Єрусалима, і запитував, чи не бачать вони

там святого Миколая. Хлопці, як не витріщали очі, нічого не бачили, і тоді «божа людина», ляснувши чергового невдачу по потилиці, розчаровано говорила:

— Грішний, отроче, грішний... Клич іншого!

Так прийшла моя черга. Переступаючи неслухняними від хвилювання ногами, я зайшов до хати.

В хаті було темно, бо на вікнах висіли кожухи та рядна. Посередині, на ослоні, горіла воскова свічка, поруч стояла в полумиску вода, а позаду, велика і таємнича, сиділа «божа людина». Мені стало страшно.

— Підійди сюди, — ласкаво покликав мене дядько. Взяв за руку, погладив по голові. — Скажи мені: согрішив ти проти Господа Бога нашого?

Не вагаючись, я відповів, що ні.

— Оце добре! Ось свята смола, яку я наліплю тобі на ніготь... А оце — свята вода, опусти в неї палець... От так. Тепер дивись сюди і говори за мною; «Святий Миколай, внемли моїй чистій молитві, появи свій лик перед мої чистії очиці, незапорошені гріхом, промиті молитвою...» Що ти бачиш там, отроче мій?

Напруживши зір, я не відводив очей від смоли. Мені страх як хотілося побачити того Миколая, і незабаром здалося, що на чорній блискучій поверхні з'явилася якась світла цяточка.

— Ти вже бачиш?... Еге ж, бачиш?

Світла цяточка відразу стала більшою.

— Бачу, — прошепотів я.

— Що ти там бачиш? — аж повеселішав дядько.

— Щось світле, як хмарка.

— Ото ж і є святий Миколай, — промовив дядько, повертаючи мою руку так, щоб світло від свічки ще більше падало на неї. — Подякуєм же Богові, що ти удостоївся побачити його святого угодника...

Отак і став я «непорочним отроком мужеського полу». Я досить-таки швидко порозумівся з «божою людиною», і святий Миколай служив нам вірою і правдою. І нехай простять мені чоловіки та жінки нашого села, яким ми провіщали «настоящее, прошедшее і будущее»! Але я вже інакше не міг. Дорослі гладили мене по голові, хлопці люто заздрили мені, а я походжав поміж ними, побрязкуючи чесно заробленими гривениками.

За кілька днів дядько, переконавшись, що я добре навчився брехати, подвоїв мені плату. Та блискуча кар'єра моя

несподівано урвалася. Продала мене, сама того не відаючи, Миколина мати — тітка Горпина. Якось її викликали в школу (Микола знову щось накоїв), і, побачивши серед учителів мою маму, тітка почала голосно вихвалювати мене:

— Та й свята ж у вас дитинка, Маріє Олексіївно! Уподобилося самого святого Миколая бачити... І як воно, таке богобоязливе, у вас і виросло? А тут свого гаспида хоч у ступі товчи, прости мене, грішну!..

Мама спіймала мене біля Миколиної хати, коли я саме збирався заступати «на роботу». Взявши мене за вухо, вона мовчки повела додому — через всеньке село, на загальний глум.

Після того я прийшов до твердого переконання, що каятись доводиться не тільки тоді, коли грішиш, а й коли робиш святу справу.

Незвідані путі твої, Господи!

ПУЧОК ЧАСНИКУ

Влітку, коли починаються жнива, село наче вимирає: всі рушають у степ, на далекі лани, залишаючи вдома лише старих та малих, та ще хворих. Тихо на вулицях, тихо на подвір'ях, та й по хатах рідко коли лунає людський голос, хіба що вигляне у низеньке підсліпувате віконце старече обличчя. Навіть собаки не наважуються порушити сонну тишу і лише вряди-годи брязкотять ланцюгами, переповзаючи з тіні в тінь. У такі години сумно самому на селі. Тягне у поле, в ліс, на ріку, до голопузих, засмажених, запечених, як циганчата, дітлахів, з облупленими носами і такими вицвілими чубами, що годі й розібрати, кого мама вродила чорнявим, а кого білявим, — всі на одну масть. Так і хочеться залишити хату, де допікають кусючі мухи, де душно і темно, піти у великий занедбаний сад, під величезну крислату грушу, й простягнутися на м'якій травиці, п'ючи усім тілом ніжну прохолоду її.

Хороше!

Та мені не можна виходити з хати, бо на ліжку лежить хворий Сергійко, якого я мушу доглядати, поки мама повернеться з Миронівки. Пішла вона туди з самого ранку, щоб покликати фельдшера, та й досі немає, а Сергійкові все гірше та гірше. Соває неспокійно головою по подушці, шукаючи, де

холодніше, щоки його аж горять, і він ледве зводить посинілі повіки, коли я нахиляюсь над ним.

— Пити...

Цокотить зубами об полив'яний кухоль, вода ллється по підборіддю, на худеньке плече, брат починає сердитись і вередувати, відпихаючи хліб та молоко, що його залишила мама. Я і жалію його, і гніваюсь на нього за оте вередування, за примусове сидіння в хаті, коли надворі отакий день, а там десь хлопці і веселі забави.

— Пити! Пити! — тягне своє брат, дивлячись на мене важким, аж немовби байдужим поглядом.

— Ну, чого тобі ще? — мало не плачу я, оглядаючись безпорадно по хаті. — Ось іще сало... Хочеш сала? Добре, з часником...

Брат мовчить, пасучи за мною очима. Нарізаю тоненькими шматочками сало, шукаю часнику.

— Бач, немає часнику, уже весь з'їли. Та нічого, сало й без часнику добре...

— Часнику! Хочу часнику! — відразу ж починає брат, наче зрадівши, що нарешті знайшов, що вимагати од мене. І скільки я його не вмовляю, брат квилить одне: «Часнику-у...»

У відчаї вибігаю надвір. На нашому городі часнику годі й шукати. Хіба що в тітки Одарки...

Обережно підкрадаюся до тину, ступаю на перелаз. На подвір'ї сусідки нікого немає, город теж манить до себе безпечним безлюддям. Та я все ще вагаюся, не насмілюючись скочити через перелаз.

З тіткою Одаркою в нас старі порахунки. Вона переконана, що більшого від мене пройдисвіта немає в усьому світі, і не раз боляче влучала лозиною по моїй спині, коли ловила на яблуні, в огірках або горосі.

Особливо ж важке серце почала носити на мене тітка Одарка, коли я, перебуваючи в «непорочних отроках», не втримався від спокуси віддати зуб за зуб і наклепав Миколиній матері, в якій саме щезло масло з погребя, що святий Миколай вказує своїм несхибним перстом на Соньчину матір. Жінки позбивали одна одній очіпки, а потім довго перегукувалися через вулицю, пригадуючи батьків і прашурів кожної аж до десятого коліна.

— А ти, трясця твоєї матері, сто чортів тобі в печінку, і не

попадайся! — пригрозила мені тітка Одарка (я припишк на той час у гарбузинні). — Спіймаю — сім шкур з тебе спушу, ворожбита поганський!

Тож не дивно, що перш ніж шаснути на сусідський город, я довго вагався. Але тут знову впливло переді мною розпашіле обличчя брата, і я майнув через пліт.

— А куди це ти?

Я вискнув, крутнувся, але вже було пізно: тітка Одарка, яка наче з неба впала, міцно тримала мене за вухо.

— Ти що тут робиш, поганський ти сину? Кажі зараз, що робиш!

Я затято мовчав. Тоді тітка дала мені стусана в спину і потягнула до хати.

— Пустіть! Ну, пустіть! — почав викручуватись я, щосили впираючись ногами в землю. Мені здавалося, що в хаті, де нікого немає, тітка візьме ножаку і почне білувати мене, як вівцю.

— А кажи, що робив?

— Нічого ще не робив... Я хотів часнику позичити...

— Позичити! — аж руками сплеснула тітка. — Хіба ж так позичають: рачки на городі? Бач, позичальник знайшовся!

А що я знову замовк, вона запитала:

— Навіщо тобі той часник?

— Братові... У мене брат хворий...

Мені було образливо й боляче, адже йшов я по той часник не заради себе, а для хворого брата, який лежить і чекає на мене.

— Братові?.. Чим же він хворий?

— А я знаю?.. Мама по фельдшера пішла... У Миронівку...

— Та чого ж ти зразу не сказав, песиголовцю ти такий! — знову закричала тітка Одарка. — Ну й клятуща ж дитина, прости мене, Господи!

Все ще не відпускаючи мого вуха, повела мене на город, нарвала пучок зеленого часнику, сердито ткнула до рук:

— На та йди, брат тебе чекає, либонь... Ну чого стоїш, як укопаний?

Затискаючи часник у сплітнілій долоні, я повільно пішов, оглядаючись на тітку Одарку. Все простив я їй зараз: і бійки, і сварки, і скарги на мене, і навіть насмикане вухо, що таки добре боліло. Все простив я тітці Одарці за оцей пучок часнику!

Тверда земля аж дзвеніла під сапкою, піріїще аж намотувався на держак, і мене розбирала злість. Здавалося, що бур'ян навмисне чіплявся за землю, аби лише довше затримувати мене на городі.

Вже сонце підбилося на доброго дуба, коли прибіг Ванько.

— Пішли!

— Куди? — похмуро запитав я.

— Та до лісу ж! І хлопці вже зібралися... То ти не йдеш?

— А ти не бачиш! — мало не плакав я.

— То я вже пішов.

— Іди!

Ванько ще трохи постояв, поколупав босою ногою землю, а потім тихенько, наче від хворого, побрів із городу.

«Бач, йому весело, всім їм весело, — ображено супився я. — А тут маєш з цими помідорами!»

В ту хвилину найнещаснішою в світі людиною був я. І вже не тільки пірій, а й самі помідори наче насміхалися наді мною, забігаючи в найгустіший бур'ян, щоб я мав нахилитися над кожним.

А хлопці ж оце граються в «червоних» та «білих», ганяють по лісу. Уявив собі Миколу й Ванька, з якими мав бути в розвідці. Ось вони прокрадаються поза кущами, тримаючи наготові дерев'яні шаблюки, ось налітають зненацька на «ворога», вимахуючи грізною зброєю:

— Ура! Р-р-р-а! Р-р-р-а!

Я так ясно уявляю ту сутичку, що й сам починаю розмахувати сапкою, наче шаблюкою. І пірій — уже зовсім не пірій, а вороже військо, яке я маю порубати і винищити. Я налітаю на нього, щосили рубаю шаблюкою-сапкою:

— Ур-ра!.. Ура! Р-р-р-ра!

Падають вороги, благають пощади, та я безжально налітаю на них.

Перевів я дух лише тоді, коли догнав аж до краю рядка. Зупинившись, гордовито спершись на сапку, оглянувся — і відразу наче хто відро крижаної води вилив на мою розпалену голову: захопившись, я вирубав до ноги не тільки пірій, але й помідори.

Стояв і проклинав ту хвилину, коли почав уявляти, що я вже не полю, а воюю з «білими». Отак воно завжди: задумаєш хороше, а виходить зовсім навпаки!

Та журися не журися, а треба щось робити, щоб хоча на

сьогодні врятуватися від маминого гніву. Я швидко пройшовся по рядку, втикаючи зрубані помідори назад у землю, ще й попритоптавав, щоб міцніше стояли.

— Оце молодець! — похвалила мене мама, прийшовши зі школи. — Бач, як схочеш, то й на гору повезеш, а не схочеш, то й з гори не спустиш.

«Еге ж, повезеш, — думав я. — Знала б ти правду — не те говорила б!»

Мама пройшлася вздовж рядків, зупинилася над тим, де я «воював».

Я похолов.

На щастя, вона не нагнулася і не спробувала смикнути рослину...

Увечері, прибігши додому, я знову пригадав помідори і тихцем майнув на город. Листочки на них уже помітно прив'яли.

«Треба полити, — подумав я. — Може, ще приймуться».

Наступного дня я прокинувся разом із сонцем. Тихенько встав, дістав кухоль і цеберку.

— Ти куди це? — здивовано запитала мама.

— Та... поливати.

— Що поливати?

— Та... помідори.

— Ти ж учора поливав.

— Я ще й сьогодні...

Мама подивилась на мене: надзвичайна моя запопадливість здалася їй підозрілою. Але в моїх руках, крім кухля й цеберки, нічого не було, дивився я на неї ясними та відвертими очима, і вона нічого більше не сказала.

Набравши води, я поніс цеберку на город. Помідори прив'яли зовсім, ще нижче осіли, аж поприпадали до землі.

«Може, саме приймаються», — утішав я себе і шпарко взявся до роботи.

Полив помідори раз. Потім, подумавши, став поливати і вдруге. Здавалося, що весь день носив би воду, аби уникнути біди.

— А чого це ти з середини почав? — поцікавилась мама, що зненацька підійшла до мене. — І навіщо стільки води? Вони позамокають...

Мама нахилилася, взялася за стебло, що аж плавало у воді, і воно вільно висмикнулося з землі.

Вона ще не встигла розігнутися, а мене наче корова язиком злизала. Не міг же я чекати, поки мама розбереться, що й до чого!

ДВА ЛІТРИ

Сталося це в першому класі, в другій половині навчального року.

Учителька задала нам додому отаку задачку:

«Господиня надоїла від корови 16 літрів молока, а від кози — 2 літри. Скільки всього літрів молока вона надоїла?»

Списуючи з дошки задачку, я навіть не підозрював, скільки клопоту завдасть вона мені.

Прийшовши додому, я сів за стіл, розкрив зошит і почав рішати задачку.

Уявив собі корову: велику, червоної масті, зі спокійними очима, з довгими рогами — точнісінько таку, як у Миколи.

Коза ж була в Соньки — шкідлива та розбишакувата, як і її маленька господарка. Не любив я кози!

— Отже, так, — почав я рахувати, схилившись над зошитом. — Корова — велика, коза — маленька. Від корови Миколина мати надоює 16 літрів молока, а від кози Соньчина мати надоює 2 літри... Хм...

Послужлива уява поставила поруч Миколину корову і Соньчину козу.

«Для молока з-під корови треба он яке відрище, а для кози й маленьке горнятко завелике буде...»

І я виразно бачу два літри: один для молока з-під корови, другий — для молока з-під кози. І звичайно ж, той літр, що для корови, набагато більший, ніж той, що для кози! Як же їх тепер додавати, горенько моє!.. Я аж упрів, намагаючись злити оте молоко. Зливалося-то воно легко, але скільки всього буде літрів — от задача! І якими літрами його треба міряти — коров'ячими чи козячими? Біда мені з цим молоком!..

Під кінець у мене зовсім уже замакітрилося в голові. Мелькали великі корови й малі кози, валилися на мою бідну голову то одні, то другі літри, і щедро лилось молоко, яке конче треба було виміряти, бодай воно скисло!

Зневірівшись, я взяв зошит і почимчикував до Ванька. Ванько

мусив-таки вирахувати, адже він уже мав колись мороку з отакою задачкою. Там розповідалося, що один господар мав три барани і чотири кози. «То скільки ж всього було голів?» — запитувалося під кінець.

Ванько, що саме стояв біля дошки, недовго думав. Взяв шмат крейди, звівся навшпиньки і вивів на дошці: 3 барани додати 4 кози — буде 1 голова.

— Як одна? — здивувалася вчителька. — Ану порахуй: три додати чотири, то скільки буде?

Наморщивши лоба, Ванько почав рахувати на пальцях:

— Буде сім.

— От бачиш!.. То скільки буде всього голів, коли до трьох баранів додати чотирьох кіз?

— Один голова!

Як не билася з ним учителька, вона так і не могла втовкмачити, що худобу можна рахувати на голови. Ванько знав лише одного голову — сільради і не хотів поступатися цим, хоч у ступі товчи.

Повертаючи зі мною додому, він все бубонів:

— Хіба ж у баранів голови бувають?.. То тільки в нашому селі є голова — дядько Никифор... І який дурень триматиме у себе аж три барани, та ще до них чотири кози додаватиме? — хазяйновито запитував він. — Двох баранів і чотирьох кіз треба продати, а натомість купити овець. Отоді вже й зводити їх до купи...

Тож я й пішов до Ванька як до людини, що вже мала справу з отакими химерними задачами.

Ванько довго зітхав та шморгав носом над зошитом. Врешті підвів голову і запитав:

— А знаєш, чого в кози молоко холодне?

— Чого?

— Бо в неї хвіст задертий. Вітер туди дує і молоко студить.

Я погодився, але від того вирішення нашої задачки не просунулося вперед.

— Треба до Соньки йти, — сказав згодом Ванько. — Вона, мабуть, знає: у неї ж коза є.

— Пхі, я вже давно вирішила! — сказала нам Сонька.

— Ану покажи!

Сонька розгорнула зошит, і ми побачили: $16 \text{ літрів} + 2 \text{ літри} = 18 \text{ літрів}$.

— Тю, дурна, так їх же так не можна додавати!

— А то чому?

— Бо в кози ж літри менші. Коза ж менша від корови, то й літри менші!

Сонька подумала-подумала, почмихала-почмихала, а таки мусила погодитися з нами.

І вже втрюх билися ми над проклятущою задачкою.

— Знаєте що, — сказав очманілий Ванько, — давайте спіймаємо козу, подоїмо її та подивимось, скільки ж буде того молока.

Сказано — зроблено. Сонька взяла невелике горнятко, а я і Ванько метнулися до кози. Ми таки подоїли б козу, бо уже встигли схопити її за роги, а Сонька вчепилася в дійки, коли б не тітка Одарка, яка мала звичку появлятися саме тоді, коли її найменше ждуть.

— А що ото ви, песиголовці, затіяли?! — закричала вона, хапаючи лозину. — А нащо ото над твариною ізнущаетесь?! Чи вам нікуди руки прикласти, щоб вони вам повсихали?!

Так і не вирішили ми задачки про корову та козу. І довго ще вчителька не могла нас переконати, що літр молока з-під корови аніскільки не більший від літра молока з-під кози.

БІЛЯ ЯЛИНКИ

Незадовго перед Новим роком мама покликала нас до себе і запитала:

— Діти, ви пам'ятаєте Ганну Григорівну, оту, що приїжджала до нас минулого року з міста? Так от, цього року в неї буде ялинка. Ганна Григорівна запрошує нас до себе...

Гой-га! В нестримному захваті ми застрибали по хаті, здіймаючи куряву, і мама відразу ж мусила нас охолодити:

— Але дивіться мені, не пустуйте! Ти чуєш, Толю?

Звичайно, чую! Та я, коли треба, буду тихше води, ніжче трави.

Мама щось не дуже йняла мені віри, бо додала:

— Дивися ж, як тільки Сергійко хоч раз поскаржиться мені, що ти його кривдиш, — не візьму на ялинку.

Це вже справа складніша. Не бити Сергійка я ніяк не міг.

З тієї простої причини, що такого вреднючого брата не було, мабуть, відколи й земля стоїть.

— Ти ж дивися тепер мені, не бігай до мами, — застеріг я його. — Ти чув, що мама сказала: як тільки поскаржишся, так і не поїдемо на ялинку до міста...

Чи то Сергійко добре затамив мою пересторогу, чи я менше штурхав його, тільки ми витримали до Нового року, і ось уже сидимо в санях, закутані ковдрою, притулившись одне до одного.

Сани скриплять і погойдуються, коні весело трюхикають, візник веде з мамою непоквапну розмову, а ми виглядаємо крізь невелику щілину у ковдрі в білий світ, де спалахують холодні іскринки, танцюють понад засніженими полями. Нам затишно й весело, невідоме місто й ялинка, що чекають на нас, заповнили всі наші думки, і ми тільки сопемо від повноти почуттів.

Час від часу мама нахиляється до нас веселим почервонілим на морозі обличчям в опушеній білою памороззю вовняній хустці і турботливо питає:

— Не померзли, дітки?

Ми заперечливо крутимо головами, боячись, що мама заверне сани додому.

Аж ось і місто. Під'їжджаємо до великого, під залізним дахом будинку з високим ганком, вступаємо поперед мами спершу в коридор, а потім у кімнату і застигаємо, вражені, приголомшені, зачаровані: прямо перед нами, гордовито підіймаючись до стелі, стоїть ялинка.

Відразу неможливо й роздивитися всі іграшки на ній. Це щось казково блискуче, сяєє, незвичайно привабливе, що іскриться сріблом і золотом, спалахує червоними, зеленими, синіми, жовтими вогнями, побожним трепетом сповнює наші душі. Ми стоїмо, онімлі, нічого не чуючи й не бачачи, крім оцієї ялинки, яка, немов казкова царівна, прилетіла з-за глибоких морів та високих гір, з-за тридев'яти земель, прилетіла та й стала, чекаючи нас.

— Ну, знайомтеся ж, діти! — наче з-за рожевого туману, долинає до мене мамин голос.

Обережно зітхнувши, щоб не налякати казкове видовище, я відриваю зачаровані очі од ялинки і бачу перед собою хлопця мого віку в красивій матросочці з білим відкладним комірцем.

— Оце Юрась, Ганни Григорівни синок, — пояснює нам мама. — А це, Юрасю, Толя і Сергійко.

— Подайте один одному руки, — говорить Ганна Григорівна, що стоїть поруч у розкішній темно-вишневій сукні.

Та ми упираємося, наче бичиська, набусурмачено поглядаючи один на одного. Ноги мої немов приросли до підлоги, мені соромно й дуже незручно.

Дорослі ж тихенько підштовхують нас одне до одного, і врешті наші руки стикаються.

— Ось і гаразд. Тепер ми з вашою мамою підемо в кімнату, а ви залишайтеся біля ялинки. Приймай своїх гостей, Юрасику!

І дорослі пішли. Юрась стояв навпроти нас, накопивши губу, широко розставивши ноги в коротеньких штанинах, і уважно дивився на мене.

— Ви з села? — запитав він раптом.

— Атож звідки! — не досить привітно відповів я. Мені вже здавалося, що він наспіхається з нас, селяків.

Ми знову замовкли.

— Це ваша ялинка? — запитав згодом Сергійко. Він уже дивиться не на Юрася, а на ялинку, і в очах його виграють всі оті святкові вогники, все срібло і золото.

— Це — моя ялинка, — поправив Юрась. — Це мама і папа для мене зробили.

«Папа»? Я ледве не пирснув від сміху, що він називав тата папою, наче хліб.

— Хочете, я вам її покажу.

Ще б не хотіти! Ми аж горіли бажанням підійти до неї ближче.

За якісь півгодини ми гралися навколо ялинки. Я вже добре роздивився ялинкові багаті прикраси, вони так і просилися до моїх рук.

Особливо причарували мене великі сріблясті пряники, що звисали на нижніх гілках майже до самої підлоги. Я просто-таки не міг відірвати очей, мені здавалося, що пряники ті мусять бути найсмачнішими в світі ласощами. Та попросити у Юрка я не наважувався, тим більше що він ревниво погримував на нас, як тільки ми підходили дуже близько до ялинки.

— Давайте у поїзда гратися, — запропонував згодом Юрко. — Я буду паровозом, а ви — вагонами.

Він став рачки, ми пристроїлися за ним, і поїзд рушив навколо ялинки. Юрко гудів і пихтів, наслідуючи паровоз, ми голосно цокотіли і незчулися, як в'їхали під саму ялинку. Перед моїм носом загойдався сріблястий пряник, і я вже не міг втриматися від

спокуси: рука сама собою простяглася до нього, швидко зірвала і піднесла до рота.

— А-а-а! — помітив те Юрко. — Ва-а-а! Віддай пряник! Віддай!

Видер у мене пряник, та побачивши, що він надкушений, ще дужче закричав, загупотів ногами, затріпотів руками.

Вбігли дорослі. Я стояв, похнюпивши голову. Юрко кричав як недорізаний. Мама сварила мене, а Ганна Григорівна разом з чоловіком намагалися заспокоїти свого синочка, тицями йому до рук якісь цяцьки та цукерки.

Коли Юрко втихомирився, його мати запропонувала нам знову погратися. Та мені вже було не до гри. Я раптом побачив свої та Сергійкові благенькі штанці, і черевики, почищені сажею, і мамине простеньке плаття, порівняв усе те з парадним одягом Юрся, з розкішною сукнею його матері, — мені стало так незатишно, як ще не було ніколи.

І ялинка, й кімната, й господарі — все стало чужим та ворожим. Захотілося раптом додому, де лише глиняна долівка, та стіл, та ослін, але все це своє, близьке і рідне.

ЯБЛУНЕВА ЛОМАКА

Зустрів я Миколу по дорозі на город. Віддуюючи щоки, він пройшов мимо, наче й не помітив мене.

— Ти куди, Миколо?

Микола замуликав, наче німий, тицьнув пальцем у віддуту щоку, а потім показав на город. Зацікавлений, я пішов за ним.

В кінці городу, в розпушеній землі, стирчала суха вишнева палиця. Микола присів біля неї, нахилив голову і, розтуливши рота, полив водою.

— А то нащо?

— Щоб росла, — відповів непокwapно Микола, витираючи долонею рота.

— Палиця?

— Еге ж, палиця.

— Та вона ж суха!

Я простягнув до неї руку, але Микола швидко відштовхнув мене:

— Не чіпай! Вона вже досі коріння пустила.

І знову присів біля палиці, дбайливо вминаючи землю. Вражений, я дивився то на Миколу, то на вишневий патик. Я знав, що коли вирубати з верби кілок та ввіткнути його в сиру землю, то за якийсь час він пустить коріння, простягне до сонця тоненькі гілочки. Але ж то вербовий кілок, та ще й щойно вирубаний! А тут суха вишнева палиця.

— І вона ростиме? — все ще не вірив я.

— Ростиме, — впевнено відповів Микола. — Про це й у книзі написано.

— У книжці?

— Еге, у Біблії... Там отакенна, — розвів руками Микола. — Тато її щовечора вголос читають. Там і написано...

— Що ж там написано?

— Як один святий з рота сухої гілки поливав, а вона й розцвіла.

Моя зневіра похитнулася. Коли це написано в книжці, та ще в такій великій, то, мабуть, таки правда. Але ж навіщо носити воду ротом? Хіба немає відра?

Перш ніж відповісти, Микола подумав, чухаючи ногою ногу.

— Бо в роті слина... У відрі немає.

— І ти давно поливаєш?

— З учорашнього дня. Відро води вже переносив.

Я з повагою дивлюся на Миколу. Переносити в роті відро води — це вам не жарт!

— А мені... можна?

— Тобі?

Він подивився на мене так, наче оце вперше бачив.

— Мабуть, можна... Тільки ротом воду носити! — закричав він услід, бо я вже щодуху біг додому.

Знайшовши велику яблуневу ломаку (якщо вже поливати, так щось варте уваги!), я поніс її на город, ввіткнув у м'яку землю. А потім побіг у сіни по воду.

«І зовсім не важко, — подумав я, повертаючись з повним ротом води. — Так і сто відер переносити можна!»

Згодом я вже жалів, що в мене такий малий рот.

«От якби такий, як у вола, — заздрісно мріяв я, плутаючи поміж картоплинням. — Щоб одразу піввідра набирати».

Під кінець мені здавалося, що язик мій розбух від тієї води, наче губка. Та що язик! Намагаючись набрати якомога більше води, я часто ковтав її, і в животі у мене хлюпало, як у бочці.

«Досить», — вирішив я, коли відро спорожніло на третину. Мене трохи канудило, але я заснув задоволений. От завтра встану, вийду на город, а ломака вже обросте гіллям, набубнявіє бруньками, обкидається рожевим цвітом. Загудуть бджоли, появиться зав'язь, а там і яблука. Отакі, як добра головешка, червонобокi та смачні...

Вранці я побіг на город. Але ломака стояла така ж суха та безлиста, як і вчора. Ще не вірячи власним очам, провів я по сухій корі рукою, а потім тихенько висмикнув із землі. Коріння теж не було.

Сердитий, я побіг до Миколи.

— А ти хрестився? — спитав він.

— Ні.

— Ото ж бо й воно. Треба перед тим, як воду брати, лоба хрестити!

— Чого ж ти вчора не сказав? — мало не плакав я з великої досади.

— Бо й сам повинен знати! — відрізав Микола. І я знову до вечора носив ротом воду.

«Тепер уже конче прийметься, — думав я, лягаючи спати. — Лоба хрестив, воду ротом носив — якого ж ще дідька їй треба!»

Але й на другий ранок мене чекало розчарування. Лломака стояла суха, хоч підпалюй, і вперто не хотіла пускати коріння.

І я знову побіг до Миколи.

Знайшов його під хатою. Тримаючи ножа, він майстрував нове пужално.

— Ти чого води не носиш?

— Бо мені вже не треба, — відповів Микола, ховаючи очі.

— Як-то не треба?

— Бо в мене уже прийнялася.

— І коріння пустила?

— І коріння...

— І гілляки є?

— І гілляки...

— І зацвіла?

— Та зацвіла...

«Отже, я щось робив не так, коли мене спіткала невдача, — журився я, повертаючись додому. — Бач, у мене суха, а в Миколи вже прийнялася».

Незчувся, як опинився на Миколиному городі. Дійшов до

гіллячки і остовпів. Вона стояла така ж суха, як і позавчора. Я обережно потягнув її до себе, і вона легко висмикнулася — внизу не було жодного корінця.

Потім я пішов на свій город. Висмикнув суху яблуневу ломаку і рушив бити Миколу.

Щоб знав, як обдурювати чесних людей!

ТРОХИ ІСТОРІЇ

Уже в четвертому класі ми почали вивчати історію. Про Київську Русь, про варягів та греків, про оту всю сиву давнину, що зачаровує, як найцікавіша казка.

Готували уроки з історії втрьох, бо мали всього один підручник. Збиралися найчастіше у Соньки, розкривали книжку з малюнками і довго їх розглядали.

Особливо вразив нас малюнок, на якому був зображений князь Олег зі своєю дружиною. Так і було написано: «з дружиною», і ми, спантеличені, довго шукали поміж вусатих, озброєних мечами та списками дядьків, що сиділи на конях, оту князеву дружину.

— Вона, видно, десь позаду, — врешті вирішив Ванько. Сонька не була б Сонькою, коли б не заперечила:

— І зовсім не позаду! Вона вдома залишилась: князеві борщ варить.

Ми далі роздивлялись малюнок.

— А навіщо в них ото відра на голові?

— Тю, дурна! То ж шоломи! Щоб голів їм не повідрубували.

— Я собі теж такий меч зроблю.

— Де ж ти заліза візьмеш?

— А я з дерева.

Ванькова думка нам сподобалась, і кожен вирішив про себе змайструвати меч.

— Ну, давайте вже вчитися! — з жалем одірвався від малюнка Ванько.

Вивчивши урок, ми закрили книжку. Розходитись нам не хотілося, а сидіти просто так було нудно.

— Давайте гратися, — запропонувала Сонька. — У піжмурки.

Я згадав піч і одразу ж відмовився.

— Краще давайте у князів гратися, — обізвався Ванько. — Візьмемо мечі, сядемо на коней і будемо рубатися мечами.

Не довго думаючи, ми збігали надвір — висмикнути з тину по хворостині на коні. Сонька і я озброїлись замість мечів качалками, а Ванько доп'яв рогача замість списа. Ми вже були розійшлися в кутки, щоб кинутися один на одного, як Ванько вигукнув:

— Стійте, а шоломи!

І справді, які ми князі без шоломів?

— У мене нехай картуз буде за шолом, — сказав врешті Ванько.

— І в мене.

В Соньки ж картуза не було. Вона вибігла в сіни і згодом повернулася з полив'яним горнятком на голові. Я розсміявся, а хазяйновитий Ванько зауважив:

— Краще скинь. Ану ж хто вцілить — мати тоді й ноги повисмикує!

Сонька відразу ж погодилася. Вона знову пішла до сіней і цього разу ввійшла з новісіньким чавунцем на голові:

— Цього вже ніхто не розіб'є!

Я заздрісно подивився на чавунець. Він так і блищав на Соньчиній голові, не те що наші кашкети.

— Ти ж дивися по головах не бий, — попередив Ванько. — А то тобі тепер не страшно.

Ми знову роз'їхалися в кутки, повернули «коней» і з бойовими вигуками помчали одне на одного.

Що то був за бій! Всі київські князі попереверталися б у своїх домовинах від заздрощів, коли б почули, як заторохтіли наші мечі та списи, як заіржали коні, коли б побачили, яка курява піднялася до самого неба, закриваючи сонце. Ми врубувалися у ворожі лави, лишаючи за собою трупи, насакували одне на одного з таким войовничим запалом, що вже забули, хто і що ми, і почали рубатись по-справжньому.

Сонька перша щосили вдарила мене качалкою по плечу, аж я в'юном закрутився на місці. Тоді чесний Ванько, перейшовши відразу на бік потерпілого, пішов у наступ і підчепив князеву дружину рогачем під ребра. Та не лишилася в боргу і рубонула свого супротивника качалкою по голові.

Схопившись за голову, Ванько засичав, як гусак. Потім, піднявши догори рогача, рушив на Соньку.

Побачивши, що непереливки, Сонька кинула качалку і метнулася до дверей. Та вже було пізно. Розгніваний Ванько нагнав її на порозі і з усього маху вперісшив рогачем по чавунцеві.

По хаті пішов дзвін, як у кузні. Сонька йойкнула і очманіло закрутилася на місці. Бігти далі вона не могла: чавунець наліз їй аж на плечі. Вхопившись обома руками, Сонька смикала його догори, а мені раптом здалося, що вона ось-ось відірве його разом з головою. З переляку я забув навіть про власне плече і підбіг до Соньки:

— Болить?

— Чавунець не скину-у! — заголосила Сонька, шарпаючи щосили посудину.

Я відразу ж узявся їй помагати. Кинувши рогача, підійшов і Ванько.

Вже удвох смикали ми той чавунець, не жаліючи Соньчиної шиї.

Втомившись, ми опустили руки і безпорадно подивилися один на одного. Нам стало страшно. А що, як не вдасться звільнити Соньку від клятої посудини і вона весь вік змушена буде ходити з чавунцем на голові. Сонька ж голосила, як на похоронах. Але голос її долітав до нас глухо, наче з невеликої діжки.

— Ой, я нічого не ба-ач-у! — побивалася вона. — Ой, що мені від мамки бу-уде-е!

— Треба чимсь змастити, — здогадався нарешті Ванько. Ми знайшли пляшку олії, поставили Соньку рачки, нахилили їй голову донизу і почали лити прямо з пляшки, намагаючись змастити чавунець. Мотаючи головою, Сонька пирхала й відкашлювалася, та ми не зважали на те.

— Хватить, — сказав Ванько, коли пляшка спорожніла наполовину.

Але не допомгла й олія, хоч возили ми Соньку в чотири руки мало не по всій хаті.

Зморені, ми сіли біля Соньки й зажурилися. Так і застала нас Соньчина мати — посеред хати на долівці.

— О Господи! — сплеснула вона руками, побачивши, яку шапку наділа її дочка. — О святий Миколаю-угоднику! Та що ж це ви, гаспидські душі, тут сочинили?!

Ми мовчали, бо й так було все зрозуміло. Тітка Одарка теж нічого не вдіяла, хоч мало не скрутила в'язи своїй дочці.

— Боже мій, Боже! — бідкалася вона. — Та я ж його щойно з базару принесла, аж три карбованці заплатила! То для того, щоб ви в нього свої дурні голови пхали, щоб вони вам попухли!

Та як їй не жалко було чавуна, а довелося-таки вести Соньку до коваля, щоб розпиляв посудину.

Штовхаючи невидючу дочку в спину, тітка Одарка гнала її поперед себе до кузні. Ми йшли назирці, хоч тітка й кричала до нас, щоб ми щезли з її очей, не доводили до гріха. Та нам жаль було Соньки. До того ж ми боялися, щоб коваль не відпиляв їй разом з чавуном і голову. Дибавачи поруч зі мною, Ванько всю дорогу бубонів:

— Краще б вона оте горнятко наділа. Горнятко хоч розбилося б.

І відразу ж, щоб заглушити, мабуть, совість, підіймав кашкет, обережно торкався рукою голови:

— Ось помадай, яку вона гуляку тією качалкою набила!

З ЧУЖИХ ЗУБІВ

Ніколи у нас вже не було кращого пса, ніж Котько.

Мама принесла його, маленького, в кульку з газети, і він як висунув свою коричневу мордочку, як глянув своїми блискучими очима-намистинками, так і приворожив наші душі!

На свою біду принесла мама оте цуценя. Воно чомусь не хотіло ночувати в будці, а все просилось до хати, і наші серця не витримували. Потай від мами впускали ми Котька, а щоб надійніше заховати, то брали у ліжку. І як же гнівалася мама вранці, коли дурний Котько брав та й вилазив з-під ковдри на мамині очі! Скільки разів збиралася вона віднести цуценя назад, але ми голосили як недорізані, і мама не витримувала:

— Ну, гаразд, цього разу залишу, цитьте тільки. Але дивіться мені: знайду ще раз Котька у когось під ковдрою — тоді хоч кричіть, хоч плачте, все одно віднесу!

Ми дружно клялися, що не братимемо Котька на ніч, і клятви тієї нам вистачало... до наступної ночі.

Ріс Котько разом з нами, гасаючи лісами та луками, бігаючи купатись на річку, ділячи наші радощі й болі. І не було вірнішого друга, ніж Котько. Дістанеться, було, котромусь із нас на горіхи, заб'ється зі своєю бідною на город, а Котько тут як тут. Хвостом

помагає, лапи на плечі покладе, в носа лизне — тільки й того, що слова не скаже! Поскаржишся йому на свою гірку долю — і полегшає на душі.

Так непомітно і виріс Котько. А що не знав він ні ланцюга, ні бійки і ріс поміж нами, то не було, мабуть, в усьому світі пса добродушнішого від нашого. До всіх родичався, хто не заходив до двору.

— І що то за собака, що й не гавкне ніколи! — ремствує, було, мама. — Обберуть колись злодії — він і оком не моргне.

Та ми не дуже журилися з того, тим більше що й красти в нас не було чого. Не мали ми ні корови, ні овець, ні свиней. Був лише Котько та кіт на хазяйстві.

Одного разу прийшов я додому злий, як оса: учителька пообіцяла розповісти мамі, що я бешкетував на уроках. Побився б із Сергійком, щоб хоч трохи відвести душу, але брата, як на гріх, не було, і я, кинувши на лавку книжки, вийшов у двір.

Стояла тепла та сонячна погода — тим похмуріше було в мене на душі. Пожбував грудкою в горобця, що цвірінчав у куцах, показав язика Соньці, яка кликала мене до себе у двір, і похмуро почвалав у соняшники, ладен заховатися від усього білого світу.

Тут і надивав Котька. Він лежав на пухкій землі і, мружачи від насолоди очі, гриз здоровенну кістку. Кістка та, мабуть, була дуже смачна, бо Котько не випустив її з пащеки навіть тоді, коли вгледів мене.

Я заздрісно дивився на нього. Щасливий Котько! Ні тобі уроків, ні вчительки, ні школи! Знай гасає собі по надвір'ї, без турбот і гризоти, і ніхто не візьме його за вуха, не потягне до хати, примовляючи:

— Ану розкажи, чому ти уроку не вивчив! Ану поясни, навіщо ти парту чорнилом облив! — наче так легко оте розказати та пояснити!

Ех, чому я не Котько!

А Котько, не звертаючи на мене жодної уваги, все гриз кістку, що аж тріщала під іклами.

Мені стало досадно. Тут людина гине, а він наче нічого не бачить!

— Дай сюди кістку!

Котько тихенько загарчав, не перестаючи, однак, помахувати хвостом.

— Чуєш, дай сюди!

Пес загарчав уже дуже, скосивши на мою руку почервонілі очі.

— А, то ти так!

Я сердито вхопив кістку за вільний кінець. Вона раптом здалася мені дуже потрібною, прямо-таки необхідною. Котько теж перехопив кістку зубами, ближче до моєї руки, і люто гарчав, уже не вимахуючи хвостом. Він тягнув кістку до себе, а я до себе, і обоє були дуже сердиті й не хотіли поступитися один одному.

Врешті я втратив терпець і шарпонував щосили кістку. Тоді Котько, люто гаркнувши, укусив мене за руку.

Я скрикнув і випустив кістку. Котько теж відскочив і винувато завищав, наче просив мене пробачити йому. Кістка, яка враз стала непотрібною нам обом, валялася на землі, а з моєї добре-таки розпанаханої долоні щедро лилася кров.

Возила мене мама аж у Полтаву — колоти від сказу. Хоч мені й було дуже боляче, але я не гнівався на Котька. Я на все життя запам'ятав, що ніколи не слід видирати кістку з чужих зубів.

Навіть коли це зуби твого найвірнішого Друга.

НОВІ КОВЗАНИ

Радість, як і біда, приходить саме тоді, коли найменше чкаєш на неї.

Ну хіба я міг знати, що під час зимових канікул мама збереться в гості до сестри! Ми теж дуже хотіли їхати, але в тітки якраз хворіли діти на скарлатину, і мама побоялася брати нас із собою:

— Ще заразитесь, що я тоді робитиму з вами?

І хоч ми й запевняли її, що не заразимось, однак мама не повірила нам і поїхала сама, залишивши нас на сторожуху.

Той тиждень, поки мама гостювала в тітки, здався нам вічністю. І як же зраділи ми, коли одного ранку раптово відчинилися двері і, наче з казки, появилася мама! Як, повторюю, зраділи ми мамі, а ще більше — великій корзині, в якій таки мало щось бути для нас!

Ми ледве дочекалися, доки мама розв'яже хустку, скине пальто. Червона, приємно холодна з морозу, вона здавалася нам

іншою, не буденною мамою, яку ми звикли бачити щодня. Тим більше, що поруч із нею стояла таємнича корзина.

Що ж у тій корзині?

Мама дістає невелику рушницю з червоним прикладом.

— Це, Сергійку, тобі. Ти не бешкетував тут без мене?

— Ні, — шепоче Сергійко, щосили пригортаючи подарунок. Зараз відірвати його від тієї рушниці можна було б хіба що тільки шматками.

Мамині руки знову в корзині. Мені здається, що вона навмисне порпається так довго, зловживаючи моїм терпінням.

— А це, Толку, тобі.

Щось гаряче блиснуло на сонці, засяяло, немов дзеркало.

Ковзани! — так і тьохнуло у мене всередині. Мама щось говорить, але я вже нічого не чую, роздивляючись розкішний подарунок. Справжнісінькі фабричні ковзани, з гвинтами та «лапками», ковзани, що не потребують ні мотузок, ані соснових цурупалків, якими стягують оті мотузки.

І які ж вони красиві! Блискучі, з високими, круто загнутими носками, — такі не бояться жодної дороги, понесуть тебе хоч на край світу!

— Це мені тітка подарувала? — вдсяте запитую маму.

— Звичайно, тітка.

— Яка вона хороша!

Не минуло й години, як я виїхав на нових ковзанах із хати. Надворі стояла відлига, було по-весінньому тепло, сонце світилося з кожного озерця, що розлилися по вулиці. Та мене ніщо не могло зупинити. Ковзани самі винесли з двору, і я поїхав, як ото кажуть, не питаючи дороги: калюжа то й калюжа, сніг то й сніг. Розігнавшись, я нахилився, милуючись, як ковзани ловко розсікають воду, як залишаються позаду дві поздовжні хвильки, трикутником розходячись одна від одної.

Згодом за мною бігала ціла валка дітлахів. Вони стрибали на своїх дерев'яних, не зводячи зачарованих очей з моїх ковзанів. А Сонька хоч і крикнула відразу: «Пхі, мої кращі!», однак теж чомусь не відставала від мене.

— Дай, я проїдусь разок, — врешті не витримала вона.

— Твої ж кращі!

— Але ж мої не залізні! — не розгубилася Сонька. — Дай, я тобі теж щось дам, коли ти попросиш.

Однак жодна сила не примусила б мене сьогодні позбутися

хоч на хвилину нових ковзанів. Я невтомно кружляв, переїжджаючи з одного кінця вулиці на другий, і вся ватага, сопучи, вимахуючи руками та штовхаючись, як пришта, сунула за мною.

Аж ось нам назустріч, із свого двору, вийшов директор школи. Це був суворий на вигляд, літній уже чоловік. Його ми, учні, поважали й боялися, здається, дужче боялися. І як же було тут пропустити нагоду похизуватися новими ковзанами перед самим директором школи!

— Розступіться! — вигукнув я, хоч і так ніхто не заступав мені дороги.

Розігнавшись з усієї сили, я помчав через широчезну калюжу — прямо на директора. «Добридень, Іване Степановичу!» — дзвінко вигукнув би я, хвацько його обминаючи. «О, то в тебе нові ковзани! — здивувався б Іван Степанович. — Ану покажи, покажи...»

Так би воно й сталося, коли б не чорт, який завжди бігав за моєю спиною. Він і тут зробив свою підлу справу: на мій шлях до Івана Степановича, встелений тільки трояндами, взяв та й кинув каменюку.

Тільки я випростався, щоб набрати хвацького вигляду, тільки розкрив рота — вигукнути оте: «Добридень!», як ковзани наскочили на каменюку, і я, наче з гармати вистрілений, гепнувся Іванові Степановичу просто під ноги. Директор, хоча й був людиною суворою та поважною, опинився, однак, у тій калюжі швидше, ніж я встиг його привітати...

Увечері, похмурий та нещасний, вийшов я з сокирою на вулицю. Справи мої були не дуже веселі: мама заховала до скрині ковзани і сказала, що не віддасть, поки я гарненько не перепрошу Івана Степановича.

Знайшовши оту каменюку, я вирубав її з примерзлої калюжі і довго гамселив по ній обухом, зганяючи злість. Потім заткнув сокиру за пасок і підняв каменюку. Вона була важка, але я таки допер її до ставка і втопив, прокляту, в ополонці.

КІТ НА ДОРОЗІ

Я і Ванько йдемо до школи.

Під ногами скрипить влечаний сніг, мороз хапає за носа, і Ванько щосили розмахує довжелезними рукавами чумарки, пошиті на виріст, щоб хоч трохи зігрітися.

Щойно ми пройшли нашу вулицю і повернули на іншу, як попереду, так кроків за двісті, вийшов із двору величезний чорний котище. Він трохи постояв, наче роздумуючи, переходити нам дорогу чи ні, а потім обережно зійшов із стежки у сніг.

— А тпрусь, проклятий! — закричав щосили Ванько. Він замахав руками і кинувся навперейми котові. Тоді кіт, поставивши хвоста трубою, дременув до протилежного двору.

— Все! — сказав Ванько, коли я підбіг до нього. Обличчя його було нещасне й налякане.

— Що — все?

— Не можна нам вулицею йти. Хіба не бачиш?

І ткнув пальцем у котячі сліди, що рівеньким ланцюжком перетинали вулицю.

Я чув, що коли кіт перейде дорогу, то чекай якоїсь напасті. Але, признатися, не дуже вірив у це, бо мама сказала, що то забобон. Однак забобон забобоном, а коли прямо тобі на очах перейде дорогу отакий котище, то де вже інша справа. «Ще коли б він був хоч не чорний», — подумав я, наче виправдовуючись перед мамою.

— Може, переступимо?

— Еге ж, переступимо! — мало не плачучи, заперечив Ванько. — Воно тебе як переступить!..

— Що ж його робити? Нам же в школу треба!

— Підожди, може, хто пройде перший, то всю напасть на себе візьме, — пораяв Ванько.

Ми стали чекати. Мороз дедалі злішав і вже починав забиратися в чоботи, а на вулиці, як на гріх, ані душі. Я боявся запізнитися в школу і тому не витримав перший:

— Може, таки підемо?

— Еге ж, підемо! Воно тебе піде!

Врешті Ванько, ляснувши себе по лобі, закричав:

— Тю, дурні! Давай обійдемо. Поза хатою, городами.

Повеселішавши, ми перелізли через тин і, грузнучи в глибокому снігу, вийшли на город. Вийшли і зупинилися: за сараєм, дивлячись на нас, сидів отой капосний кіт.

— Таки накличе біду, — прошепотів Ванько, бліднучи на виду. — Давай потихеньку, може, обійдемо.

Але кіт не чекав, щоб ми рушили далі. Не встигли ми й кроку ступити, як він, знову задерши хвоста, майнув донизу — через рівчак, на город, одбіг і сів, оглядаючись на нас.

Ми у відчай подивилися один на одного. Тепер і я переконався, що кіт навмисне не дає нам дороги.

— Я знаю цього котяру, — бубонів сердито Ванько. — Це баби Горпини кіт, такий же вреднющий, як і баба.

— Що ж його робити? — зажурився я.

— Давай ще раз обійдемо, — похмуро відізався Ванько.

Робити було нічого, і ми побрели по снігу — навздогін котів. Раз у раз провалюючись в борозни, витирали спітнілі лоби. Тепер уже про те, щоб, махнувши на kota рукою, піти прямо в школу, ми й не думали. Той нелегкий шлях, що ми його пройшли від городу до рівчака, просто-таки забороняв нам поступатись котів.

— Я свого kota, як прийду зі школи, то повішу! — сказав згодом Ванько. Я з ним мовчки погодився.

Ми таки обійшли чортового kota, хоч і були наче скупані. На урок, цілком зрозуміло, запізнилися і, що найгірше, ніяк не могли пояснити — чому.

Розгнівана нашим мовчанням, учителька поставила нас до дошки, і ми протягом уроку стояли, як стовпи, похнюпивши голови.

— Бач, обійшли, і то лиха набралися! — сказав потім Ванько. — А що б то було, коли б ми прямо через отой слід поперлися!

ОДВІЙКИ

Ще ніколи, здається, не було такого щедрого літа, як того року. Кукурудза стояла як ліс, у картоплі не можна було пройти, помідори росли великі та рясні, поміж густим огудинням дозрівали смугасті кавуни та дині-дубівки з зеленою потрісканою корою. Гарбузи ж вирости такі, що їх важко було й поворушити.

Та найбільше радували мене соняшники. Вони стояли в один ряд навколо нашого городу, як золотоголова сторожа, опускаючи донизу величезні круглі решета, набиті тугими зернятами. Я вже смакував наперед, як прийде зима і ми будемо вечорами лускати смачне насіння. Я дуже любив соняшникове насіння, особливо коли воно прямо з бляшаного листа, таке гаряче, аж обпікає долоні, та ще до того й трохи посипане цукром. Жодні ласощі не зрівняються з таким насінням!

Тож усе літо, доки ті соняшники дозрівали, я часто навідувався

на город, проганяючи нахабних горобців, що викльовували зернята. Кидав у них груддям, стріляв із рогатки, ганяв їх по всьому городу і навіть поставив опудало з віхтем соломи замість голови та старим, подертим кашкетом.

Не дивно, що коли мама сказала якось, що ми на два тижні їдемо в гості до тітки, я в першу чергу запитав:

— А соняшники?

— Нічого з ними не станеться, з твоїми соняшниками, — заспокоїла мене мама. — Я попросила Васютиху, вона їх позрізає і виб'є.

Я заспокоївся. Якщо тітка Васютиха, тоді інша справа. Васютишин город межував з нашим. Це була кремезна тітка з червоним обличчям, з ласкавим, аж солоденьким, голосом. Ми часто поралися на городах в одну і ту ж пору, і вона, спершись на сапку, не втомлювалася вихвалити мене перед мамою:

— Та й роботящий же у вас, учителько, синочок, дай йому, Боже, здоров'я! Та й золоті ж у нього ручки!

Я червонів од задоволення і аж пихтів, намагаючись показати перед оцією симпатичною тіткою, на що я здатний. Тітка Васютиха після кожної отакої розмови здавалася мені все приємнішою.

Тож, почувши, що тітка Васютиха буде збирати насіння, я поїхав у гості зі спокійною душею.

Швидко минули два тижні в гостях. Так швидко, що ми ні разу не встигли й побитись як слід зі своїми двоюрідними братами. І ось ми вдома.

В перший же день побіг я на город. Соняшники стояли з повтинаними головами, і мені стало сумно. Але, пригадавши, яке смачне смажене насіння, я повеселішав і подався до мами:

— Коли ми заберемо насіння від тітки Васютихи?

— Забирай хоч сьогодні, — відповіла мама. — Тільки дивись, не бери багато за один раз, а то підірвешся.

Забачивши мене, Васютиха зраділа так, наче зустріла рідну дитину:

— То ви вже приїхали? А я тут скучала-скучала без вас! Ану покажися, який ти виріс! От у матусі синочок, дай їй, Боже, здоров'я та щастя!

Я врешті відважився нагадати їй про насіння.

— Зібрала, аякже, зібрала. Я ваше в першу чергу збирала, щоб, борони Боже, чого з ним не сталося. Еге, еге, я така: своє

хай пропадає, а за чужим уже догляну! Як твоя матуся сказала, так і зробила. Ще й провіяла.

— То можна забирати?

— А чого ж не можна!

Вона повела мене в сіни, де стояло жлукто з насінням, а поруч — великий мішок.

— Оце ось, синку, і ваше насіннячко, — показала вона на мішок. — Я його у мішечок зсипала, щоб, борони Боже, яка курка не клюнула.

Я спробував підняти мішок. Важенький, але нести можна.

По дорозі зустрів Ванька. Він допоміг мені донести насіння додому, а натомість я йому сказав:

— Приходь увечері, будемо насіння смажити. Із цукром.

Ще не встигла мама, що повернулася зі школи, й поріг переступити, а я вже до неї:

— Смаж насіння!

Мама дістала листа й почала набирати насіння. Взяла одну пригорщу, другу... Потім понесла те насіння до світла. Вона довго роздивлялася його, тоді ще раз підійшла до мішка, заглянула в нього і гірко розсміялася.

— От, сину, які люди на світі! — наче дорослому, сказала вона мені. — Не насіння — одвійки віддала нам Васютиха. Зі свого і нашого насіння.

Все ще не вірячи, я кинувся до мішка. Всі насінини були плескати і порожні. Так ось чому так легко було його нести!

Сльози так і бризнули з моїх очей. Я вибіг з хати і наткнувся на Ванька, що йшов до нас бенкетувати.

— Давай їй вікна повибиваємо! — запропонував відразу ж Ванько.

Та я не погодився. Що вікна! Вікна вона вставить, а насіння ж у неї залишиться! Буде смажити й лускати всю зиму, а ми дивитимемось на одвійки. У-у, як ненавидів я в ту хвилину тітку Васютиху!

І я таки придумав, чим їй віддячити.

Підстерігши, коли вона пішла з двору, ми з Ваньком відчинили сінешні двері і підійшли до жлукта. У Ванька була торбина з попелом, а в мене — цеберка з водою. Швидко висипали попіл у жлукто, прямо на насіння, залили зверху водою, ще й перемішали кописткою.

Хай тепер лускає!

МОРГУН

Якимсь побитом дістав я книжечку Несчуя-Левицького і прямо-таки проковтнув чудові оті оповідання. Все сподобалося мені: і баба Палажка, і баба Параска, і веселі парубки та дівчата, які щовечора сходились на вечорниці, співали пісень та переморгувалися.

Гм, переморгувалися... Відклавши дочитану книжку, я задумався. Не знав, навіщо ото треба переморгуватися, але то, мабуть, дуже цікаво й потрібно, коли в книжці пишеться.

Не довго думаючи, дістав я зі столу невелике люстерьчко і спробував моргнути. Спершу одним оком, потім — другим, а тоді вже й обома.

Не минуло й години, як я міг викликати на герць всіх отих парубків та дівчат.

Я моргав, підморгував, переморгувався, і хоч під кінець у мене таки добре заболіли повіки, однак я був дуже задоволений собою.

Відставивши люстро, майнув на вулицю хвастатись. Першою здибав Соньчину сестру — Ганнусю. Вона злякано подивилася на мене, а потім запитала:

— Ти очі піском засипав?

— Тю, дурна! — щиро образився я. — То ж я моргаю!

— Моргаєш?

Ганнуса, видно, нічого не зрозуміла, бо засунула до рота пальця. Я махнув на неї рукою і побрів собі далі. «Що воно, дурне, тямить! От коли б Сонька!..»

Уже уявляв, як будемо з Сонькою переморгуватись. Я стану на подвір'ї, а вона в сінях, точнісінько так, як у тій пісні:

Дівка в сінях стояла,

На козака моргала...

Однак мені не щастило: не встиг я пройти кілька кроків, як з нашого двору виглянула мама.

— Толю, а йди-но сюди!

— Чого? — неохоче повернувся я.

— На тобі гроші, збігай до крамниці по сіль. Тільки швиденько: одна нога там, друга — тут.

У крамницю саме привезли цукор, і набилося повно жінок. Я пристроївся у хвості і став терпляче чекати на свою чергу.

«А все ж, як воно на тих вечорницях? — роздумував я. — Певно, дуже цікаво. І для чого ото треба моргати?.. Ану, чи я не розучився?..»

Я моргнув у спину тітці, що стояла передо мною, раз, моргнув удруге. Ні, не розучився.

Тітчина спина раптом зникла, натомість виріс прилавок, а за прилавком — тітка Настя, висока, дебела молодиця, жінка крамаря.

— Що тобі треба, малий?

Отут і сталося несподіване. Замість відповісти я заморгав їй прямо в обличчя. Все в мені похолело, а тітка Настя закам'яніла, витріщивши на мене очі.

Червоний як рак, я не знав, куди подітись від сорому, а клятуще око взяло та й ще раз підморгнуло.

Тут тітка Настя охнула, вхопилася обома руками за живіт і, задихаючись від сміху, повалилася на прилавок. Я кулею вилетів з крамниці.

— А чого ти такий червоний? — поцікавилась мама. — Приніс сіль?

— Немає солі, — збрехав я, боячись, що мама знову пошле мене до крамниці.

Мама почала лаяти ні в чому не повинного крамаря, а я при згадці про випадок у крамниці ладний був повиймати собі очі.

Та на цьому не скінчилися мої муки.

Другого дня, після уроків, мене наздогнав одноліток Василь, тітчин Настин син.

— Ти нащо до моєї мамки моргав? — запитав він люто.

— Я не моргав.

— Брешеш, моргав!

— Сам ти брешеш!

Слово по слову, і ми взялися за чуби. Згодом Василь, витираючи соплі і сльози, побіг додому, а я сумовито побрів слідом.

А вранці, щойно вчителька зайшла до класу, Василь підняв руку:

— Варваро Петрівно, а учительчин Толька до моєї мамки моргав!

Довго ж не міг навіть чути про Нечуя-Левицького, хай йому легенько на тім світі гикнеться!

ОБРАЗА

В ті далекі часи мені здавалося, що немає нічого на світі смачнішого, ніж пироги з квасолею.

Мама пекла їх дуже рідко, лише на великі свята. Може, тому, що берегла борошно, а можливо, й через те, що квасоля погано родила. Бо не всяка квасоля годилася в ті пироги. Треба було вибирати велику та білу, не поморщену, одна в одну. Розпарена в гарячому тісті, вона так і танула на язичі! Іноді, було, вже наїсися, а все одно довбаєш начинку та тихцем, щоб не помітила мама, носиш до рота.

Пеклися ті пироги у печі, прямо на поду, на кленовому чи капустияному листі. Пишні й великі, з запеченою нижньою шкоринкою, іноді трохи обсипані попелом, а то й з маленькою вуглинкою, пахли вони піччю, маминими руками. Добре взяти такого пирога, ще гарячого, і, перекидаючи з долоні в долоню, відкушувати по маленькому шматочку. А ще краще трохи остудити, сунути за пазуху, майнути на вулицю. «Ось подивіться, не тільки у вас пироги печуть!»

Правда, в багатьох сім'ях пироги пекли з білішого борошна. Іноді навіть з крупчатки. Але все одно наші були найсмачніші.

Та одного разу маминому пирогові була завдана велика образа.

Ходив по нашому селу жебрак Овсій. Був це невисокий сивенький дідок з ріденькою борідкою, на диво мовчазний. Ховаючи очі під кошлатими бровами, ходив він од хати до хати і стукав кийком у вікно. Йому виносили, чим багаті і раді, — чи то окраєць хліба, чи шматок сала, чи картоплі. Все те Овсій мовчки брав і складав у величезну торбу, що звисала через плече. І так же мовчки, не попрощавшись, не подякувавши навіть, ішов з двору.

Влітку він ходив завжди простоволосий, у розхристаній на грудях брудній сорочці, і сиве кучеряве волосся покривало всі його груди.

Ми, дітлахи, його боялися. Нам здавалося, що Овсій знає якесь незвичайне, зле слово, від якого можна закам'яніти, як у казці.

Ходив Овсій не сам, а із старим, аж спопелілим псом, таким же мовчазним та понурим, як і його господар. Говорили, що жебрак ніколи не розлучається з собакою, навіть спить з ним і їсть з однієї миски.

Отже саме тоді, коли мама діставала пироги, а ми, припиншкі, не зводили з печі очей, Овсій постукав до нас. Мама вибрала найбільший пиріг і подала мені:

— Біжи, синку, дай йому пиріжок.

Тримаючи пиріг, як святиню, вибіг я на вулицю. Був переконаний, що ніколи не подавали такої розкоші Овсієві. Тож яке було моє розчарування, коли Овсій байдуже взяв пиріг і подибав із двору, а за ним, опустивши голову, — нерозлучний собака.

Я стояв прикро вражений. Як, він навіть не покуштував, а отак собі пішов, наче тримав у руці звичайнісінький кусень хліба? Ні, того не може бути! Він просто вдає із себе байдужого, а вийде за двір, одразу ж учепиться зубами в той пиріжок. І я пішов назирці за жебраком.

Була саме обідня пора. Вийшовши на спорожнілу вулицю, Овсій трохи постояв, похитуючись, а потім завернув під тин, на спориш.

Скинув торбу, сів і почав діставати нажебрачене. І чого тільки там не було! І пишні білі кренделі, і маківники, і пиріжки, і шматки пасок, і крашені яйця. Кожна хата свідчила про свої достатки в отій жебраковій торбі.

Та ось Овсій дістав і наш пиріг. Потримав його в руці, наче зважуючи, гмикнув, кинув на землю й почав бити ціпком, примовляючи:

— Як не пиріжок, то не пирожися!.. Як не пиріжок, то не пирожися!..

Носив я у своєму серці образу на жебрака Овсія, аж доки він не помер.

ЯКИЙ ТЕРПЕЦЬ У НАШОГО ВЧИТЕЛЯ

Літні канікули завжди зливаються в моїй уяві з лісами та луками, з теплим піском і ласкавою водою — з усіма отими благами, що чекають на тебе по трудах праведних протягом довгих місяців шкільного життя. Смажить тебе з ранку до вечора сонце, вибілюють вітер та вода, огортає ноги м'яка дорожня порохнява, манить у свої блакитні безмежжя навколишній простір. І ні тобі книжок, ні домашніх уроків, ні досить-таки тяжкої необхідності вставати щоранку о сьомій, ні маминого сердитого подиву, — звідки, мовляв, воно й узялося, отаке ледащо, якого

ще й у роду не бувало. Все те зникає в літні канікули, в безконечне тримісячне свято, переповнене купанням на річці — до синіх пупів, гасанням по лісу — до корчів у литках, ласуванням всілякими їстівними та неїстівними травами і зеленими плодами — до лютої оскоми в зубах.

— І нечистий їх не візьме, саранчат ненаситних! — лаялись дядьки, оглядаючи обнесені нами яблуні, мало що не відразу після зав'язі. — Бач, як оббили, бодай вас божа сила була!

Та ми напихали бездонні пазухи свої зеленими яблуками, і нечиста сила нас не брала, і божа сила не була, бо набридли ми, мабуть, і Богові, і чортові ще гірше, ніж нашим батькам чи нашому вчителю, який забіг од нас на час канікул аж за тридев'ять земель, до своєї рідні.

«Ех, коли б оце літо та було безконечним! — не раз мріяли ми, повертаючись з річки чи лісу. — Не треба було б іти до школи, готувати уроки, без яких, здається, теж можна жити на світі».

Отак думали ми на початку канікул.

Та минав місяць, минав другий, і ми починали нудьгувати за школою. За свіжопофарбованими партами, за веселим галасом на перервах і тишею на уроках, за новими підручниками, за учителем, який теж, мабуть, уже занудився без нас.

І тоді починали гратися в школу.

Викопували в піску ямки для ніг — це були парти, сідали попарно — це були учні, а перед ними ходив, надимаючи для більшої солідності щоки та суплячи вибілені брови, голопузий хлоп'як: це — вчитель.

Цього разу вчителем був я.

Намазав глеєм борідку і вуса, як у Івана Петровича, взяв до рук палицю-вказівку і повагом зайшов до «класу».

— Здрастуйте, діти! — привітався я басом. Ванько, Сонька, Сергійко й Ганнуся дружно підвелися з-за парт. — Сідайте, діти.

Я помахав вказівкою, потім постукав по уявному столу, вимагаючи тиші.

— Діти, хто мені скаже, що було задано додому?

Ванько і Сонька відразу підняли догори руки. Дивлячись на них, простягнули до мене вибруднені долоні й Сергійко та Галя.

— От нехай Галя скаже. Що було задано додому, Галю?

Галя стояла мовчки. Галя ще не ходила до школи і тому не знала, що відповісти «вчителю». Тоді Сонька, приклавши долоні до рота, голосно зашепотіла:

— Кажи задачки, дурна!

— Задачки, дурна, — слухняно повторила Галя.

У «класі» вибухнув регіт. Мене теж розбирав сміх, але я вчасно згадав про свою вчительську гідність і, постукавши палицею, суворо звернувся до Соньки:

— Омельченко Софія, не підказуй!

— Я не підказую! — відрізала Сонька.

— Як не підказуєш? — щиро обурився я оцій безсоромній брехні. — Я сам чув!

— Мало що кому вчулося!

— То ти своєму вчителеві отак відповідаєш? Ану вийди з-за парти!

— Не вийду!

— Ні, вийдеш!

— Ні, не вийду!

— Ні, таки вийдеш!

— Ні, таки не вийду! — вже почервоніла Сонька. — Ось тобі, якщо я вийду!

Вона швидко зсукала гостреньку дулю і ткнула мені нею під самого носа.

Такої явної зневаги я не міг стерпіти. До того ж мій учительський авторитет остаточно загинув би, коли б я поступився Соньці.

Я підскочив до Соньки, вхопив її за вухо і щосили потягнув з-за парти. Сонька зло верескнула, крутнулася в'юном і боляче вкусила мене за пальця. У відповідь я свиснув її палицею по голові — учениця разом з «учителем» покотилися в пісок, годуючи одне одного штурханами.

Від остаточної поразки врятували мене Ванько і Сергійко. Спільними силами відтягли вони Соньку од «учителя», надавали їй духопеликів і прогнали геть.

Важко дихаючи, я повернувся до «класу». Щеміла рука, боліло коліно, але я героїчно продовжував урок:

— Так хто, діти...

Мені так і не судилося докінчити фрази. Величезний кавалок глею, пущений мстивою Соньчиною рукою, заліпив мені обличчя.

Розлючений, кинувся я навздогін за Сонькою, а за мною побіг увесь «клас».

Сонька бігала, як коза. Коли ми, захекані, зупинилися, вона пританцьовувала на одній нозі, показувала язика і сукала дулі.

— Біс із нею, із Сонькою, хай вона здохне! — сказав на-
решті Ванько. — Ходімо догравати в школу.

Та я вже не міг учителювати. У мене пропав увесь запал, до
того ж на зубах тріщав пісок, і я змушений був раз у раз
спльовувати слину.

— Давайте краще купатися.

Вертався до річки і думав, який ото пекельний терпець у
нашого вчителя, що ніколи не кидає уроку та не втікає з класу.

В ПОТІ ЧОЛА

З посірілого, вилинялого неба проливалася така спека, що нам
здавалося: сидимо ми у величезній печі, з якої щойно вигорнули
жар. До того ж я і брат побилися, не поділивши іржавого,
знайденого на попелищі гвіздка, і тепер сиділи у куцо́му затінку
під сараєм, похнюплені та нещасні: нам було нудно.

— Хлопці! Гей, хлопці!

Соньчина голова виросла над тином.

— Ідіть-но сюди.

Вона доти кивала гострим підборіддям, поки ми не підійшли
до тину.

— Там Микола здурів!

— Де-е?

Нудьгу нашу наче вітром видуло.

— Тамечки, у ставку, — ковтаючи слова, квапилася Сонька.

Нам так захотілося побачити здурілого Миколу, що за хвилину
ми вже були біля ставу. Притуливши до великого рота пальця,
щоб ми мовчали, Сонька зігнулася в три погібелі і почала
скрадатися до греблі. Ми порачкували за нею.

Попереду пролунало якесь ляскання, наче чимось м'яким
ударили кілька разів по воді.

— Дивіться.

Микола стояв в очереті, спиною до нас, по пояс у воді,
закотивши сорочку аж під шию. Стояв непорушно, а навколо
тихенько крутилася потривожена ряска, і від греблі по воді
простяглася каламутна стежечка. В правій руці Микола тримав
довгу палицю з повислою на кінці мокрою ганчіркою.

— Він рибу ловить? — пригадав, мабуть, Сергійко своє
знайомство з Ваньком.

— Тс-с-с! — засичала на нього Сонька.

Микола стояв довго. Так довго, що ми вже почали втрачати терпіння. Врешті він, ляснувши востаннє ганчіркою, повернувся до берега і вийшов з води, весь покритий зеленою ряскою та рідким, стікаючим багном.

Вийшовши на суше, Микола почав уважно оглядати себе, а потім щось оббирати і вкидати до невеликого горнятка, що стояло біля штанів.

Ми звелися, як по команді, підійшли до Миколи. Забачивши нас, він одразу ж присів, прикрив горнятко рукою.

— Ви чого сюди прийшли? — визвірився він. — Ану геть звідси!

Та ми й не думали кудись рушати.

Тоді Микола, насупившись, узяв горнятко й штани і почалапав вздовж берега. Відійшовши за сотню кроків, він поставив горнятко, прикрив його штанами і знову поліз у очерет.

— А що ти робиш? — врешті наважився я.

Микола мовчав.

— Пхі, ще й мовчить! — заспівала Сонька. — Здурів, та й мовчить!

— Сама ти здуріла! — не витримав Микола. — Я п'явки ловлю.

— П'явки?!

Замість відповісти, Микола поважно вийшов на берег і знову почав обдивлятися свої ноги.

— Бач, не взялися, — розчаровано пробубонів він. — А там бралися.

— Навіщо тобі п'явки?

— Гроші заробляю. На ножика складаного.

— Хто ж тобі за них гроші дасть?

— В аптеці, — відповів поважно Микола. — Нам учителька вчора з книжки читала... В аптеці за них гроші платять.

Не повірити Миколі ми не могли: коли вже вчителька, та ще й з книжки!.. І не встиг Микола обчистити з себе жабуриння, як Сонька, задерши спідничку, рушила у воду. Микола теж поспішив слідом, боячись, щоб вона не перехопила у нього здобичі. А я все ще тупцявся на березі. П'явок я не боявся, бо не раз доводилося відривати їх від литок, коли бродив по очеретах. Але тоді вони чіплялися самі по собі, коли я й не знав...

— А де ж та аптека?

— В Миронівці.

— І за них гроші дають?

— Ото дурний, не вірять! Та вчителька ж читала!.. От куплю ножика складаного, повіриш тоді!

— Та хай не лізе, нам більше буде! — вигукнула Сонька, і я відразу ж поліз у воду.

Сергійко теж почав був скидати штани, але я прикрикнув на нього: ще втопиться, дурний, на мою голову.

Не можна сказати, щоб то було приємне заняття: стояти й чекати, поки якась п'явка учепиться тобі в литку чи вище. Але на що людина не йде заради свіжої копійки! І ми стояли, наче апостоли, доки не синіли губи, а потім обережно вилазили на берег.

Здобич складали в Миколіне горнятко, вирішивши, що ловити будемо до купи, а потім чесно поділимо гроші.

Прийшовши додому, Микола заховав горнятко під піл. Увечері, коли погасили каганець, всі п'явки якимсь побитом повилазили на волю. Мати з батьком спали на долівці, і Микола прокинувся серед ночі від матиногого переляканого крику. Батько голосно чортихався і ляскав себе поза пазухою, віддираючи якусь нечисть, що повпиналася в тіло.

Дісталось ж на горіхи Миколі, коли засвітили каганець і знайшли оте горнятко! Мати скаржилася на Бога, що послав їм до хати отакого харцизяку; батько лупцював гаспида пужалном і бажав, щоб йому стільки сліз відлилося, скільки з нього за цю ніч виссали крові п'явки.

Та Микола мужньо стерпів і цю халепу, як терпіли ми і болючі «курчата» на ногах, і пекельне сонце, що під ним треба непорушне стояти, чекаючи на п'явки. Сільські діти, ми добре знали, що кожен шмат хліба, кожна копійка дістається тяжкою працею, в поті чола, а не падає до рота, наче груші з верби.

Нарешті настав день, коли ми понесли нашу здобич в Миронівку до аптеки. Підштовхуючи один одного, ми боязко зайшли до кімнати з білим високим прилавком, з численними баночками та пляшечками, що стояли на полицях вздовж стін. Марлеві фіранки погойдувалися на вікнах, було чисто і прохолодно, наче щойно винесли лід, і ми, сторопивши, збилися тісною купкою біля дверей.

Аптекарка, молода червоношока дівчина в білому халаті і такій же хустинці на голові, привітно запитала:

— А чого ви, діти?

Онімілі, ми лише переступали з ноги на ногу.

— Та кажи ж! — штовхнув я під бік Миколу.

— Ми той... учителька... — почав жувати Микола, виставивши поперед себе міцно зав'язане горнятко.

— Яка вчителька? — здивувалась аптекарка. — Що там у вас?

— П'явки! — хором уже відповіли ми.

Поволі наші язики розв'язалися, і аптекарка, зрозумівши нарешті, що нам потрібно, заглянула до горнятка.

— Так це ж звичайні п'явки! — вигукнула вона. — А ми приймаємо медичні. З коричневими спинками... А ви наловили болотяних.

— Болотяних? — по-дурному перепитав Микола.

— Еге ж, — весело ствердила аптекарка. — Як же ви їх стільки наловили?

Коли ми розповіли, все ще надіючись одержати гроші, вона дзвінко зареготалася, мотаючи білявою головою.

Похмурою ватагою ми залишили аптеку. Мені дуже хотілося вдарити чимось важким Миколу, а він міцно притискав до грудей горнятко, наче все ще не вірячи, що п'явки нічого не варті.

СЛОВО І ДІЛО

Мама часто мене повчала:

— Ніколи, сину, не брешти та не хвастайся. Знай, що хвастунів ніхто не поважає й не любить.

Я щиро погоджувався з нею, поки її слухав. А вибігав з хати, і добре мамине слово вилітало з голови.

Так було й зараз.

Ми стоїмо один перед одним і немилосердно хвастаємося.

Ми щойно познайомилися, а тепер, як і водиться, набиваємо собі ціну.

Мій новий знайомий — син лісника. Мати його — давня мамина подруга, і ми приїхали до неї погостювати.

— А я гадюк ловлю, — говорить Василь. — Отак хватаю за хвоста і кручу, доки в них голова не закрутиться...

— Пхі! — спльовую я на знак власної зверхності. — Що гадюк! Он я повен рот жабенят набираю!

— І не ковтаєш?

— А я рот язиком закриваю.

Василь морщить лоба і натужно сопе.

— А мене баран минулого року побив, — врешті говорить він. — Як звалив у борозну, то мало всі ребра не потовк...

— Що баран! — перебиваю я його. — У нашому селі бугай, як ваша хата, то він мене цілий день на своїх рогах носив!

— І не заколов?

— Ні... я потім зірвався...

Василь уже з повагою дивиться на мене. Це додає мені жару, і я пускаюся на ще більші хвастощі:

— Ти знаєш, який я сильний... Меңе у нашому селі всі хлопці бояться!

— Ну-у?

— Не віриш? От як не віриш, то поїдь з нами в наше село і запитай там хлопців.

— І ти усіх подужаєш?

— Усіх! — і оком не зморгнувши, стверджую я. Мені й самому зараз здається, що це — свята правда.

— От добре! — радіє раптом Василь. Для чогось відводить мене у кущі і, оглянувшись, таємниче шепоче: — Підемо хлопців бити. Давай?

— Яких хлопців?

— А пастухів. Що корови пасуть. Вреднющі такі! Вони мене завжди б'ють.

— А їх багато?

— Чотири... Та ти не бійся! Коли ти в своєму селі усіх хлопців б'єш, то цих і поготів!

— Авжеж поб'ю! — бадьорюся я.

— То підемо бити?

— Добре, — погоджуюсь я. Та й що мені лишається робити? Не признаватися ж Василеві, що в нашому селі хлопці мене б'ють частіше, ніж я їх! — Добре, — кажу я, — тільки не сьогодні. Давай завтра вранці.

— А то чому?

— Вранці я найсильніший.

Василь відразу ж погоджується. Вранці то й вранці. В ту ніч я довго не міг заснути. Чомусь муляли подушки, я перекидався з боку на бік і все думав про хлопців, яких мав бити.

Вранці мене розбудив Василь.

— Пішли!

— Куди?

— Та хлопців же бити!

Я довго надягав штани та сорочку, ще довше вмивався та снідав, зловживаючи Василевим терпінням.

— Пішли швидше, а то твоя сила пропаде! — квапив він.

Врешті я вийшов із хати. Василь відразу ж побіг у куці і витягнув два кийки.

— А то навіщо?

— Як навіщо? Таж хлопців бити!

Я взяв кийок і почимчикував за Василем. Мені дуже хотілося, щоб тих хлопців не було на паші.

Але моя щира молитва не дійшла до Бога. Під лісом паслося з десяток корів, а біля багаття стояли хлопці.

Забачивши нас, вони рушили назустріч.

— Ти отого рудого першого бий! — гаряче шепотів Василь. — Він найсильніший.

Рудий наближався до мене, вимахуючи довжелезним бато-гом. Я виразно бачив його плескاته обличчя, товстий недоку-рок, що хвацько звисав з нижньої губи.

Підійшовши до нас, хлопці зупинилися.

— Ви чого сюди прийшли? — неспривітно запитав рудий.

— А це не ваше поле! — відповів Василь, ховаючись за мою спину. — Ідіть собі геть, а то він вам дасть!

— Хто— він? — тицьнув у мене пужалном рудий. — Ану, як він нам дасть?

— Бий! — штовхнув мене у спину Василь. — Та бий же!

І я, розуміючи, що відступати вже пізно, щосили розмахнувся кийком. Рудий швидко присів, кийок просвистів у нього над головою, а я поточився набік.

Хлопці наче по команді відскочили, засвистіли довгими батогами.

Коротка наша сутичка скінчилася тим, що я і Василь дре-менули до лісу. Хлопці гналися за нами і батожили з усіх сил. Голосячи, ми стрибали, як зайці.

Зупинилися аж на галявині.

— Ти!.. — схлипуючи від плачу, повернувся до мене Ва-силь. — Ти!..

Від великого болю та злості він не міг навіть придумати, як найдошкульніше обізвати мене.

на полювання!

Того ранку я пішов до школи із зарядженим пугачем при боці.
Першим зустрів Миколу.

— А в мене пугач!

Микола аж рота роззявив, побачивши зброю.

— Дай подивлюся!.. А стрільнути можна? — запитав він згодом.

— Еге, який хитрий! Я й сам ще не стріляв.

— То давай удвох стрільнемо. Я з одного, а ти з другого.

Я подумав і згодився.

Микола, насупившись, почав цілитися в тин, а я затулив долонями вуха.

— Є, попав! — закричав щосили Микола і кинувся до тину. Я побіг за ним. Були впевнені, що знайдемо величезну діромаху, але там було стільки дірок, що годі й шукати пробиту пугачем.

— Оця, мабуть, — ткнув у найбільшу Микола. — А тепер ти стріляй.

Я заплющив очі і посунув гвинтик угору. Пугач бабахнув, наче з гармати, а я щосили закричав:

— Є, попав!

Микола вже не відставав од мене до самої школи.

— Після уроків підемо зайців стріляти, — умовляв він мене. — За дідову Стратонову хату, там їх до погибелі! Сам бачив. Я згоджувався:

— Тільки Ванька візьмемо, бо хто ж їх носитиме!

Ніколи ще не здавалися мені такими довгими уроки, як у той день. Сидячи на першій парті, я слухав і не слухав учителя, з нетерпінням чекаючи на ту хвилину, коли пролунає дзвінок і ми вирушимо на зайців.

Врешті я не витримав. Тихенько, щоб не помітив учитель, дістав з торби зарядженого пугача, затиснув у руці під партою. Одним оком поглядаю на вчителя, що сидить боком до мене, а другим — на грізну зброю.

«От кінчаться уроки, візьму Ванька та Миколу і підемо на зайців. Заєць я-ак вискочить з-за вишні, а я в нього — бабах! — є один. Бери, Ванько, за вуха та клади до торби... А тут другий... Третій... Ба-бах! Ба-бах!..»

Уявляв, як повертатимемось із полювання, обвішані зайцями, як повибігають і старі, й малі, дивуючись на нас. А ми йтимемо посеред вулиці і навіть не поглянемо ні на кого.

Ех, скоріше кінчалися б уроки!

Учитель, наче навмисне, все мордує Соньку, що не вивчила уроку. Вона аж упріла біля дошки, намагаючись вирахувати задачку. І все наставляє до мене вухо, щоб я підказав. Та мені зараз не до Соньки. Я саме полюю на зайців, цілячись з пугача в учителів черевик, що блищить он під столом.

«Коли б це був не черевик, а заєць, я б його зараз з обох стволів: бах! ба-бах! — бери, Ванько, до торби!...»

Обережно рухаю гвинтики, що тримають бойки, але вони наче приросли до місця.

«Чи не зіпсував їх Микола?» — непокоюсь я і трохи сильніше натискаю на гвинтики. Ні, не зіпсував, бач, уже їдуть...

Гвинтики їдуть, їдуть, а я, наче заворожений, дивлюся на них...

Пугач випалив, наче з гармати. Блискучий черевик підлетів вище столу, а я, вирячивши очі, дивлюся на зблідлого вчителя.

Настає грізна тиша.

Потім, як і водиться, приходять розплата.

Вже червоний, учитель відбирає у мене пугача, виводить за вухо із класу і наказує не приходити до школи без мами. Обеззброєний, знеславлений, тюпаю я вулицею, кленучи свою долю, яка надала мені народитися в місяці маї.

ЗАПОВІТ

Іще в третьому класі в мені вперше прокинувся поет.

Ми вивчали Шевченків «Заповіт». Вчили напам'ять, декламували, коли нас по черзі викликала учителька, і так мені цей вірш сподобався, так припав до серця, що я вирішив і собі написати заповіта.

Прийшов додому, сів до столу, вмочив у чорнило перо. Довго морщив лоба, поки народив перші рядки:

Як умру, то поховайтс
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій.
Щоб лани широкогополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як рсве рсвучий...

А далі я зупинився. Розумів, що не можна переписувати всього Шевченка підряд, треба додати й своє, бо це ж мав бути уже мій заповіт. Попосопів, доки вимучив, щоб поховали мене обов'язково в степу:

Дс лоша швидкс, швидкс,
Дс теля прудкс, прудкс.

А закінчив на зовсім уже ноті мажорній: наказував насипати наді мною високу могилу, на могилі поставити пам'ятник, а на пам'ятникові написати:

Тут лежить Толя-піонер,
Хай живе СРСР!

Піонером я, щоправда, ще не був, але ж і не збирався помирати так рано.

Переписав начисто, підписався: «Толя Дімаров» і поніс другого дня до школи похвалитись учительці.

— Що це? — спитала Галина Іванівна.

— Заповіт. — Мене аж обдимало від гордості.

— Заповіт? Навіщо ти його переписав?

— Це не Шевченків, це мій заповіт!

— Твій? — Галина Іванівна подивилася на мене так, наче перед нею стояв уже мрець, а не живий учень.

Потім вона стала читати мій заповіт. Потім чомусь одвернулася до вікна і плечі її стали дрібно тремтіти: вона, мабуть, плакала.

— Тобі ще рано думати про смерть, — уволю наплакавшись, сказала Галина Іванівна. — І сперш, ніж писати заповіти, навчись себе вести як слід на уроках.

Ображений в найсвятіших своїх почуттях, повертався додому. Уже вирішив добре провчити Галину Іванівну. Написати такого вірша, щоб їй стало соромно за те, що вона не побачила в мені справжнього поста.

Отут і попалася до рук районна газетка, що її передплачувала мамуся, а в газетці той вірш Тичини «На майдані». І той вірш був такий гарний, що я несподівано його й переписав, не міняючи ні коми, ні титли, тільки замість «Павло Тичина» вивів: «Толя Дімаров».

Цього разу Галина Іванівна читала-персчитувала кілька разів. Очі її стали блискучими, щоки запашили.

— Діти, — урочисто сказала вона, — серед нас росте великий поет! Ось послушайте, діти!

І виразно, з почуттям прочитала вірша.

Всю перерву я купався у славі. А після перерви Галина Іванівна не зайшла — влетіла до класу. Щоки її палахкотіли ще більше, ніж тоді, коли ми відповідали на запитання інспектора райвно, які місяці в році.

— А який останній місяць у році?

Галина Іванівна, яка стояла збоку, крадькома показала собі на груди.

— Цицень! — закричали ми дружно...

Викликала мене до дошки, сердито сказала:

— Діти, я помилилась! Перед вами стоїть учень, який обікрав Павла Григоровича Тичину!

— Як ти міг? — докоряла мені вже вдома мама. — Бідній Галині Іванівні тепер хоч із школи тікай!

Надовго ж той випадок відбив у мене охоту до віршування!

* * *

Отак закінчується казочка, навіяна минулими роками.

Та чи закінчується?

Місточок ще провиса над безоднею і манить до себе той берег. Там бігає босоніж хлопчак, росте, як трава, не ховаючись від дощів та вітрів, не боячись ні тучі, ні грому.

Там залишилося моє дитинство.

І доки не щез місточок моєї пам'яті, я буду проходити по ньому, хоча б він став такий вузький, як лезо ножа.

Частина друга

БЛАКИТНА ДИТИНА

Коли мій син приносить незадовільну оцінку, дружина запитує з трагедійними нотками в голосі:

— Це що?.. Що це таке?!

І тиче пальцем у сторінку щоденника, де стоїть двійка або навіть трійка, схожа на злющого шершня: така ж маленька голівка, таке ж велике, хижо націлене черевце з гострим жалом на кінці. Тож дружина тиче пальцем у того шершня так, немов хоче зігнати його із сторінки щоденника, і все допитується:

— Що це таке, я питаю?..

Син мій — ані слова у відповідь. Тільки палахкотять відстовбурчені вуха.

Чого вони в нього такі великі й червоні? Невже і в мене колись були отакі?

Не добившись відповіді на перше питання, дружина переходить до іншого:

— Розкажуй, що ти там накоїв?

Цього разу голос у неї такий, наче вона запитує: кого ти там зарівав?

Обличчя сина приходить у рух. Часто скліпують повіки, посмикуються щоки, розтуляються й затуляються губи, посіпується гостреньке підборіддя, а розвихрений непокірний «півник» на голові стирчить наївно й беззахисно.

— Ми, той... Я, той... Ну, бігали... — починає мій син видувати із себе слова. — А тоді, той... каталися...

— На чому каталися?

Син мій здивовано дивиться на маму: як вона не розуміє найелементарніших речей! На чому ж іще можуть кататися порядні хлопці, як не один на одному!

— Далі! — суворо вимагає дружина, не без підстав підозрюючи, що це ще не все.

— Ну, той... Сів на Олеся, а він навів мене...

— На що навів?

— На той... На Параску Михайлівну...

— О Боже!..

— Вона, мамо, не впала! — додає швиденько син. — Тільки побігла...

— Ще б не побігти! Два отакі белбаси врізались у спину! Чи у тебе є що в голові?

Син цього не знає, тому й мовчить.

— А ти чого мовчиш? Поговори хоч ти з ним, бо він на мене уже й вухом не веде! — Це вже до мене.

Я швиденько гашу цікавий вогник у очах (мені страх хочеться довідатись, як швидко бігла Параска Михайлівна!) і, набравши якомога строгішого виду, кажу:

— Це — недобре! Це дуже, сину, недобре!

— Твій тато ніколи такого не робив! — вставляє дружина для зміцнення мого авторитету.

Син швидко зиркає на мене, і я читаю в його очах чи то здивування, чи то співчуття.

— Так, не робив, — видушую я із себе.

А бабуся, яка самовіддано любить онука, додає, зібравши обличчя в молитовні зморщечки:

— Твій татусь, коли був отаким, як ти, ніколи не балувався.

— І приносив додому відмінні оцінки! — додає дружина.

— Усі вчителі не могли ним нахвалитися...

— Бо він не був хуліганом!..

— Він спокійно сидів на уроках...

— І не завдавав учителям жодних прикрощів...

Мій син усе нижче клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима.

— Ну, йди, — жалюється врешті над сином дружина. — Йди і постарайся хоч трохи бути схожим на тата, коли він був отаким, як ти!

У бабусі, моєї старенької мами, при оцій фразі починають підозріло посіпуватись губи, а я опускаю очі: мені здається, що зараз у мене точнісінько такі вуха, як у сина, — ліхтарі ліхтарями.

Син, важко зітхнувши, іде роздягатися. Він уникає мене

поглядом, і я його добре розумію. Адже коли б оця блакитна дитина залетіла багато-багато років тому в наш п'ятий «Б» клас, вона не вирвалася б звідти живцем. А якщо й вирвалася б, то з обдертими крилами. І найбільше отого блакитного пір'я, звичайно ж, лишилося б у моїх жменях!

Весь той день, до пізньої ночі, не давала мені спокою ота блакитна дитина. І я врешті-решт зрозумів, що не спекаюся її, поки не розповім усієї правди.

Усієї до кінця.

Отже, про блакитну дитину.

ПО ЧОМУ ЯБЛУКА З ЧУЖОГО САДУ

У дядька Матвія був найвищий пліт, найзліший собака, найважчий кийок і найсмачніші в саду яблука. Іще дядько Матвій мав найбільші, з лопату, долоні із зашкарублюю, як тертушка, шкірою, і грубезний голос, надто коли він погрожував:

— Походіть мені, походіть! Упіймаю — голови всім геть поскручую!

І ми ніскільки не сумнівалися в тому, що й справді поскручує. При одному тільки погляді на його страшні руки у нас починало потріскувати в шиях, тож ми обходили дядька Матвія десятою дорогою.

Я, може, і не наважився б полізти в сад до дядька Матвія, якби не однокласниця Оля з чудернацьким прізвищем — Чровжова. Об прізвище це спотикався кожен новий учитель, поки наламував собі язика.

Пам'ятаю, як появився у нас молоденький учитель географії, та ще на біду трохи й заїка. Поки вчитель той викликав нас по одному, щоб познайомитися, все йшло гаразд. Та ось він добрався до Олі Чровжової.

— Ч-ч-ч-ч...

Все більш червоніючи, учитель «чикав», як горобець, поки ми закричали всім класом:

— Чров-жо-ва!

Він, бідолаха, так і не навчився вимовляти оте рідкісне прізвище.

І ми не раз користувалися цим.

Бувало, захворіє Оля, географ, побачивши порожнє місце за партою, цікавився:

— Ч-чому не п-прийшла Оля?

— Яка Оля? — запитували ми.

Ми добре розуміли, кого він мав на увазі, але вдавали, що ніяк не можемо здогадатися. Географ червонів з великої досади і починав «чикати», намагаючись вимовити прізвище Олі.

Робили ми так не тому, що не любили географа. Навпаки, він досить швидко встиг зацікавити нас своїм предметом, розповідаючи про далекі заморські краї, про нашу неосяжну країну так, наче сам оце щойно повернувся звідтіль і все те бачив на власні очі. Ми захоплено слухали про таємничих африканських пігмеїв, про казкову Індонезію, всіяну тисячолітніми храмами, про тропічні ліси Амазонки, в яких ще не ступала людська нога, про мандрівку Арсеньєва по Уссурійському краю, і нудний підручник з географії оживав прямо у нас на очах, починав дихати цікавим неповторним життям. Отже, ми поважали Віктора Михайловича, але це не заважало нам при кожній нагоді примусити його «почикати» над прізвищем Олі.

Над прізвищем, яке протягом одного шкільного року здавалося мені наймелодійнішим. Та хіба тільки мені?

Майже кожен хлопець з нашого класу вважав за свій обов'язок штовхнути, вщипнути Олю, посмикати її за коси. І може, від того, що їх найчастіше смикали, в Олі були найдовші серед усіх дівчат коси. Чорні, товсті, вони звисали до пояса і надавали гордовитого вигляду смаглявому обличчю з великими терновими очима.

Отож якось, коли ми веселим гуртом поверталися зі школи, Оля, що почувала себе маленькою царицею серед вірних васалів, примхливо сказала, кивнувши гарненьким підборіддям на сад дядька Матвія:

— Як би я хотіла скуштувати отого яблука!

І зиркнула лукаво на мене.

Я одразу простягнув своєму найвірнішому другові Ванькові книжки й чорнильницю:

— Тримай!

— Ти що, здурів?!

— Держи і картуз!

Тут уже й хлопці переконалися, що я не жартую. Якщо вже зняв картуза та віддав товаришеві, значить, збирається лізти до саду всерйоз. Бо дядько, впіймавши в саду чи на городі непрошеного гостя, в першу чергу одбирає картуз: єдиний на селі документ, який засвідчує особу господаря.

Пліт був високий, та мені хотілося, щоб він виріс до неба. Щоб я ліз по ньому і ліз, а йому не було кінця-краю. Бо мені здавалося, що дядько Матвій причаївся по той бік і, як тільки я виставлю голову, так і скрутить мені в'язи!

Осідлавши пліт, сторожко дивлюся в сад. Залитий сонцем, він стоїть у світлій тиші, — ні тобі дядька Матвія, ні навіть лютого Полкана.

А внизу мої товариші-однокласники: задерли голови, не спускають очей. І поперед усіх — Оля Чровжова.

Зібравшись із духом, зістрибую в сад. Швидко біжу до найближчої яблуні з побіленим стовбуром, мавпою видаюся наверх. Лізу все вище і вище, поміж розлоге гілля, щоб захопитись у листі.

Ху!.. Найстрашніше, здається, позаду.

Вибираю найстиглиші яблука, гарячково пакую до пазухи. І коли пазуха наповнюється, вирішую злазити. Глянув униз і обмер.

Піді мною, задерши догори морду, стоїть чорний, мов із пекла, Полкан. Очі червоні, грива найжачена, з ікластої пащеки виринається тихе гарчання: злазь, мовляв, злазь, я тебе тут уже зустріву!

Де він узявся? Коли встиг підбігти? Наче сидів у землі, вижидаючи, поки я видеруся на яблуню!

Висну на гілляці, не наважуючись зілзти. Полкан же, бачачи, що я не дуже поспішаю до нього, гарчить усе лютіше, розгріба задніми лапами землю. Отоді я й вчинив помилку, в якій каюся й досі. Якби я принишк собі непорушно, Полкан, може, і дав би мені спокій. Але коли йдеться до погибелі, то сам собі накинеш петельку: я вибрав найважче яблуко і пожбував униз на Полкана.

Ображене собаче виття переповнило сад. Скажено валуючи, пес підскочив до яблуні, почав гризти стовбур, а мене так і винесло на найвищу гілляку!

На несамовитий гавкіт вибіг дядько Матвій. Босоногий, у розхристаній сорочці, з розпатланим волоссям на непокритій голові: мабуть, обідав, а то й дрімав по обіді.

— Ану злазь! Злазь, сучий ти сину!..

Я щосили вчепився в гілку, приріс до неї всім тілом. У відчаї дивився на своїх друзів, які, вгледівши дядька Матвія, дременули так, що тільки п'яти миготіли та віддувалися сорочки. Оля ж Чровжова, Оля, заради якої й затіялась уся ця акція, спокійнісінько йшла, віддаляючись, по той бік вулиці!

— Злазь, кажу! — кричить до мене дядько Матвій і, розпалившись не менш од Полкана, починає щосили трусити яблуню.

Яблука падають, а я висну. Яблука густо торохкотять об землю, я ж наче приріс до гілляки. Тоді дядько Матвій приносить довжелезну тичку і намагається мене нею збити.

Гнаний страхом, я пробую здертись ще вище. Гілка не витримала, і я шаснув донизу.

Я, мабуть, дуже забився б, якби не Полкан. Він, видно, хотів ухопити мене на льоту і поплатився за те власною спиною. Полкан поповз геть, а я опинився в руках дядька Матвія.

Чому він не скрутив мені в'язи в ту першу хвилину, я й досі не знаю. Він тільки ухопив мене, мов обценьками, за руку і поволік у найдавший куток саду.

Там росла густа кропива. Скільки я живу, а більше не бачив такої розкішної кропиви. Такої зеленої, такої молоді і такої жалкої. Дядько Матвій нахилився і почав голою рукою рвати оту кропиву. Нарвавши добрячий пучок, скомандував:

— Скидай штани!

— Не скину!

Тоді дядько Матвій, не питаючи моєї згоди, сам заходився знімати штани...

Кажуть, що кропивою лікують од ревматизму. Якщо це так, то я не захворію на ревматизм, поки й житиму. Дядько Матвій не випускав мене з рук, поки втер усю кропиву в оте місце, заради якого, власне, і носять штани.

— А тепер біжи!

І я, підхопивши штани, ушкварив од дядька Матвія. Кулею вилетів із саду, вихором промчав через село, і коли б не ставок, то не знаю, де б і зупинився. А так ускочив у став та й киснув до самісінького вечора. Забрався в очерет, щоб ніхто не бачив, і стояв, аж поки сіло сонце і повернулася із паші худоба.

Отам, в очереті, вимочуючи кропив'яну отруту, я поклявся найстрашнішою клятвою помститися дядькові Матвієві.

Це була моя перша жорстока образа, моя перша ненависть. І як же вона пекла моє незагартоване серце, які мстиві картини породжувала в моїй розпаленій уяві!

Але моя помста так би й обмежилася бажаними серцю картинками, коли б не більш практичний Ванько, який разом зі мною переживав мою ганьбу.

Ванько жив недалеско од дядька Матвія і вже давно запри-

мітив, як дядько Матвій щосуботи, коли добре стемніє, бере клуночок яблук, чимчикує городами до крайнього двору, де жила самогонщиця Олена, та й стрибає через перелаз до неї у двір.

— Через перелаз?

— Та як собака!

Ледь діждавшись суботнього вечора, свиснув я Ванька. Він вибіг з лопатою, і ми повз городи, левадою, помчали до двору вдовиці.

— Тут, — шепоче Ванько, показуючи на місце, де по той бік перелазу починається стежка. — Ось тут і копай...

Поплювавши на долоні, я шпарко берусь до роботи. Довбаю утоптану землю, кидаю подалі груддя, щоб не лишилося сліду, і ще жодна робота не приносила мені стільки втіхи, як оця.

Коли я заглибився по коліна, Ванько, що стояв на сторожі, скомандував:

— Досить! А то й ребра потрощить!

І хоч я був не від того, щоб дядько Матвій лишився й без ребер, однак послухав Ванька.

— Може, чимось прикрити?

— Навіщо? Темно буде, вони й так не побачать.

Не побачать, то й не побачать. Зачистивши дно, я виліз із ями і разом із товаришем подався додому.

Довго не міг заснути в ту ніч: все прислухався, чи не кричить дядько Матвій, ускочивши в яму.

А на ранок од веселої новини гуло все село: у викопану мною яму вскочив не тільки дядько Матвій, а й голова ССТ (сільського споживчого товариства) — пісний на вид чолов'яга, що його люто ненавиділи всі парубки та дівчата нашого села. Він так і пас, хто з ким стоїть, хто кого проводжав з клубу, а потім доносив батькам.

Тож зрозуміло, чому так реготало село, особливо молодша його половина, коли дізналося про нічну пригоду.

— Отак рядком і полягали, голубчики! Не встиг один відповзти в гарбузиння, як уже другий до ями — хрясь!..

— Хто ж її викопав?

— А бог його знає! Хіба ж воно признається. Невідомо хто, тільки якась добра душа...

Отак я помстився дядькові Матвієві та ще й заробив похвалу од людей.

От жаль тільки, що не можна було признатися, хто копав оту яму!

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ, ВОДА Й ТОПОЛЬКА

Я довго сердився на зрадницю Олю. Не міг їй простити байдужого вигляду, з яким вона пішла геть, коли дядько Матвій лікував мене кропивою. А вона, помітивши, що може втратити одного із своїх вірних васалів, почала проявляти до моєї кирпатої особи посиленний інтерес.

І як вона це майстерно робила! З якою чисто жіночою спритністю, ще зовсім підсвідомо, закидала ласкавенький гачечок своєї прихильності то з одного, то з іншого боку!

Перше, що вона зробила, це подружила із Сонькою. Із Сонькою, яку терпіти досі не могла, з якою не раз билася іще з першого класу, бо вжитися із Сонькою міг хіба що ангел небесний.

Тепер же вони стали нерозлучними подругами. Ходили під час перерви, обійнявши одна одну за стан, про щось шепотіли, а коли я пробігав мимо, починали сміятися.

Я вдавав, що те мене ніяк не обходить. Хоч усе більше сердився на Олю, а Соньку — ту прямо з'їв би! Строшив би разом із її великим ротярою, із світлими розбишакуватими очима — і кісточок не лишив би!

Потім Оля почала ходити до Соньки готувати уроки — і розбила всю нашу компанію: я не міг тепер і носа поткнути до Соньки. Ванько, забігши до мене увечері, здивовано допитувався:

— Ти чого не приходиш?.. Ми тебе ждали-ждали та й жданики поїли...

— Мені краще самому! — відповів я гордо.

— А ти знаєш, яка розумна Оля! — захоплено говорив Ванько. — Лузає задачки, тільки лупшиння летить! Раз-раз — і нема!

— Ну й нехай собі лузає! І що ви причепилися до мене із своєю Олькою?! Подумаєш — Ольга!

— Ну, не хочеш, то й не треба, — розсердився врешті-решт мій товариш. — Проживемо й без тебе!

— І живіть...

Ванько пішов, а я довго никав подвір'ям, не знаючи, куди себе приткнути. Відчував себе самотнім, усіма зрадженим і дуже нещасним. Іще уявляв себе запорожцем.

Саме захопився Гоголем, особливо «Тарасом Бульбою». До пізньої ночі сидів над книжкою, неспроможний одірватись від

сторінок, що дихали повним суворої романтики життям запорозьких козаків.

Пишучи свого «Тараса...», Гоголь і не підозрював, у яку халепу я вскочу через нього. На уроці математики, коли я, приловчившись, поклав на коліна під партю книжку та й перенісся у Січ, наді мною нависла грізна тінь Павла Степановича:

— Чим це ти так захопився?

Застуканий зненацька, я хотів був сховати книжку, але вимоглива рука вчителя вже тягнулась до мене:

— Дай сюди!

Павло Степанович узяв книжку до рук, подивився на обкладинку, погортав сторінки.

— Хороша повість, — схвалив він мій смак. — Але це не значить, що її треба читати під час уроку... Повтори те, що я щойно пояснював!

Я мовчав. Жодної думки не міг видобути із своєї голови, запамороченої запорозьким життям. Жодного слова.

Ох, Гоголь, Гоголь! Микола Васильович! До чого ти призвів найпалкішого свого шанувальника! І тебе не мучить совість, великий письменнику, коли ти бачиш нещасну, похилену постать, з опущеною головою, з жалісним «брехунцем» на худій потилиці?

— Сідай, — каже, так і не діждавшись відповіді, Павло Степанович.

Я опускаюсь за парту, а Павло Степанович несе мого Гоголя до столу. Розкриває класний журнал, щось коротко пише.

— Незадовільно... Тобі незадовільно... — котиться шепіт по класу.

«Коли б я був запорожцем, — думаю в похмурому розпачі, — я б вам усім показав!...»

Діставши од мами чергового прочухана, я став обачливішим: не читав Гоголя на уроках, не засиджувався до пізньої ночі при лампі. А роздобув свічку та й запалював потай, сховавшись із головою під ковдру: в одній руці — свічка, у другій — книжка.

Читав отак кілька ночей, поки мама не заходилася коло прання.

— Господи! — жахнулася вона, вгледівши пропалену ковдру. — А це що таке?

Як я не опирався, мама таки докопалась правди. Знайшла і недогарок свічки, прихований під подушкою... Тож, начитавшись

Гоголя, уявляв себе запорожцем. У малиновому жупані, в широких, як море, штанах, на баскому коні, з мушкетом, шаблюкою й списом. Грізні вуса прикрашають моє мужнє обличчя, оселедець в'юниться з-під смушевої шапки з шликом та китицею, ще й турецька сережка — срібний півмісяць — у правому вусі: трофей од самого кримського хана. В'їжджаю на широке шкільне подвір'я якраз під час великої перерви, серед остовпілої тиші прямую до ганку, на який вибігли усі вчителі на чолі з директором.

— Потримай, — кидаю недбало повід Ванькові. І поки Ванько намагається втримати гарячого аргамака, я зіскакую хвацько на землю: так із списом, мушкетом і шаблюкою підходжу до директора та й наказую йому провести мене по всіх класах — показати, як навчаються учні.

Директор передо мною — навшпиньках, учителі не знають, на яку й ступити, а учні їдять мене заздрісними очима. Я ж, дійшовши до п'ятого «Б», де якраз урок Павла Степановича, заявляю, що хочу трохи послухати, як навчаються діти.

Недбало сиджу за столом, покручуючи чорного вуса, і коли блідий од хвилювання Павло Степанович починає викликати до дошки учнів, показую списом на Олю:

— Ану поспитайте оту дівчину!

Оля, звичайно, не може сказати ні слова. Вона дивиться на мене і мало не плаче. Вона віддала б усе на світі, аби я простив їй оту зраду, простягнув їй руку. Але я добре засвоїв лицарський кодекс запорожців, що міняють жінок на тютюн та люльку, на гарячих коней та гострі шаблюки. Тож і вдаю, що мені байдужісінькі Оліні сльози. Зводжуся, ручкаюся зверхньо з Павлом Степановичем, кидаю: «До побачення, діти!» та й виходжу з класу.

А там сам директор шанобливо підводить коня, питає, коли я ще завітаю до них, куди збираюсь податися.

— Не знаю. Як повоюю Оттоманську імперію, так і заїду в гості. Тож готуйтеся до зустрічі, скликайте музиків, варіть мед-горілку, а я не забарюся!

Та — на коня, та й — будьте здорові!..

А мама виходить на ганок, гукає, обриваючи безжалісно мрії:

— Толю, я за тебе воду носитиму?!

Стежити за тим, щоб у відрах завжди була вода, — один із моїх обов'язків.

Тож я з жалем ізлажу з коня, складаю зброю, скидаю з себе пишне запорозьке вбрання та й шкрябаю з двома порожніми відрами по воду.

Воду для пиття наш куток носить аж із лісу: там вона набагато смачніша, аніж колодязна. Під високими соснами, обнесена товстими дубовими дошками, притулилась криниця, і вода в ній не темна та моторошна, як у колодязі, а світла і радісна, і прозора така, що видно все дно, встелене чистим білим піском.

По тому дну весь час гуляють піщані фонтанчики, появляються, зникають невеликі лійки: то проривається з глибокого підземелля вода, б'є джерелами, омиваючи по дорозі до світла коріння оцих сосен, що вирости довкола криниці найвищі, наймогутніші на весь ліс.

Від криниці стікає струмок: впадає у невелике лісове озерце, таке ж світле, як і криниця, і неглибоке — всього по пояс. Вода у ньому посередині блакитно-біла, од неба та хмар, а по краях — зелена, од вільхи й ліщини, що жадібно товпляться понад берегом, пнуться напиться води.

Тут водяться довгі й вузькі, схожі на в'юнів, рибини, що ми їх називаєм минками. Тільки в'юни темніші, а минки світліші і набагато менші: завтовшки з олівець. Ми їх ловимо довгими палицями, розщепленими на кінці. Приловчися, поцілиш в'юнку рибину та й витягнеш із води.

Минками, як і ящірками, добре лякати дівчат: пускати їм за комір. А більше ні на що вони, здається, непридатні; в усякому разі їх ніхто в нашому селі не їсть, брідуючи гадючими головами.

Через минків ніхто з хлопців, навіть найвідчайдушніші, тут не купається. Всі переконані, що оці тоненькі рибинки тільки й ждуть, аби хтось заліз у воду. Не встигнеш як слід і намокнути, як минок уже в тебе всередині: забереться непомітно ізнизу, та й поселиться в животі.

— А тоді виростає в гадюку, — не раз лякав нас Ванько — великий прихильник отаких історій.

— Бре?

— От тобі й бре! От полізь у воду та й побачиш!

Ми боязко відступали, а Ванько переможно кричав:

— Ага, злякалися!.. Он хлопець із сусіднього села не знав та й скупався, то у ньому отака-о завтовшки гадюка виросла. Пузо було — о, а їв за трьох. Сіки йому не поставлять — усе вмолотить!..

— То він так і живе з гадюкою?

— Та ні, вже не живе... Ліг якось спати в садку, а мати візьми та й постав миску із молоком біля рота. То гадюка і виповзла на те молоко. Мати і відрубала їй голову...

Вражені, ми довго мовчали. А озерце здавалось нам ще лиховіснішим.

Після того, набираючи воду, я завжди пильнував, щоб у відро не потрапив минок.

Носив я воду, як і всі хлопці, в руках: коромислами користувалися жінки та дівчата, і ми зневажали жіночий той «пристрій».

Ідеш, було, довжелезною піщаною вулицею, тримаючи відра в руках, і плещуться в них два невеликих озерця прохолодної, аж у зуби заходить, та смачної ж пресмачної води! Весь світ загляда у твої відра, товпиться напиться: і гаряче літнє сонце, і небо та хмари, і дерева, що стоять обіч вулиці, по той бік тинів.

Стрінеш поважного дядька, який повертається з роботи на обід, привітаєшся чемно, а він і запитає: «Водичку несеш? А дай, хлопче, покуштувати!» Візьме відро, поставить на пліт, перехилить, подме, мов на окріп, та й припаде до металевого вінця.

— Х-ху, ох і смачна ж!.. Спасибі тобі, хлопче, та великий рости!

Дякує і не витирає вусів. А там росяними краплинами затрималась вода, і здається, що дядько понавішував коштовні намистини. І стає тобі радісно, і відра мовби аж легшають, чи то додається сил од дядькової подяки... Отака в нас вода!

Поставивши у сінях відра, я швиденько виходжу надвір: підібрати запорозький одяг та зброю, розшукати коня. Але за ними давно й слід прохолов. Втомлена уява моя не хоче рушати на пошуки, і зрадлива Оля може спокійно готувати уроки чи гратися з подругами: їй не будуть забирати татари в ясир, а я не гнатимусь із оголеною шаблюкою — визволяти з полону...

Пересердивсь на Олю пізніше, коли ми всією школою розбивали парк на величезному пустирищі поміж сільрадою і закритою в перші дні колективізації церквою. З церкви тоді ж поскидали хрести, познімали дзвони, і вона кілька років простояла пустою, а потім її пристосували під клуб. Побілили крейдою стіни, розмальовані богами й святими, розвішали гасла і портрети вождів, на амвоні влаштували сцену, а там, де стояли богомольці, розставили лави.

І був би клуб як клуб, коли б у ньому взимку не стояв такий холодище, що люди вже за кілька хвилин починали тупотіти ногами. Іще одна вада: нелади з акустикою. Коли голова сільради, колишній червоний партизан, скликав урочисті збори з нагоди революційного свята і виголошував довгезелзну промову, то люди чули тільки: гу! гу! гу! — така несамовита луна котилася клубом. Тож з огляду на це свята намагались проводити на повітрі: на вигоні перед крамницею.

Того ранку кожен хлопець прийшов із лопатою, а дівчинка — з цеберкою. Нас так і парували: по двоє на яму, і чи то лукава Оля так приловчилася, чи випадково це вийшло, тільки ми опинилися удвох.

Не дивлячись на дівчину, я заповзято копав яму, а Оля весь час запитувала:

— Не заморився? Дай іще я покопаю... — Нахилялася, начеб для того, щоб пересвідчитись, чи багато вже викопано, зазірала в моє обличчя великими усміхненими очима.

Я відповідав гордо, що ні, не заморився. Що вона собі думає: я ж не баба, щоб раз копнути та й утомитися! І копав заповзято і прокопав би, мабуть, наскрізь земну кулю та й виткнувся б десь аж у Америці, коли б не Павло Степанович:

— Годі, Толю, годі! Ця вже й так заглибока. Ідіть по деревце, он уже привезли.

Уже вдвох кинулися ми до воза. А там товкотнеча, а там крик, а там вереск: кожен намагається ухопити деревце побільше та покраще.

Нам дісталася тендітна тополька з набубнявілими бруньками на гілочках. Несли ми її обережно, пильнуючи, щоб не пошкодити. Оля йшла попереду, я — позаду, і я відчував, як тепло наших рук струмувало по деревині — під її гладенькою, аж оксамитовою корою. І не було вже у моєму серці ні образи, ані гніву.

— Біжи по воду! — вперше я звернувся до Олі.

Оля зраділо вхопила відро, побігла до бочки з водою, де знову сміх, і крик, і весела, нетерпляча черга: скоріше б підставить цеберку під прозорий тугий струмінь. Ось Оля вже вертається, перекившись у стані, і не помічає, як довга коса полощеться своїм кінчиком у воді. Стає над ямкою, сєє до мене очима:

— Лити?

— Лий, — кажу я, і Оля, враз посерйознішавши, обережно перекиляє відро.

Потім вона тримає деревце, щоб воно стояло прямо, а я пригортаю землею.

Наша тополька здавалася нам найкращою від усіх топольок, яворків та кленочків, що наче позбігалися з лісу та зібралися у веселому гурті: кожне у своїй ямці, посеред маленького озерця, вкритого небесною блакиттю. І велетенський пустирище, який стільки років заростав бур'янами, невідомо змінився, прикрасившись стрункими рядами дерев...

ЯКІ НА СМАК ЖАБЕНЯТА

Навчався разом зі мною син лісника — Василь Кологойда, і не було в нашому класі хлопця, який би потай не заздрив йому.

Змалечку ріс Василь у лісі, і все, що там бігало, літало, стрибало і повзало, знаходило з ним спільну мову. Він знав звички усієї звіроти і птахів, не боявся навіть отруйних гадюк: спритно хапав їх за голови та й ганяв нас по лісу.

У себе вдома тримав Василь їжака, зайця, лисицю, а на ланцюгові у нього замість собаки сиділо вовчєня, спіймане під час облави мисливцями з міста. Іще мав Василь великого приятеля — вужа Микитку, що вже не один рік жив у їхньому погребі і виповзав на його голос. Кілька разів, на наше прохання, приносив його Василь до школи: вуж спав собі за пазухою, хоч би тобі що, і тільки на голос господаря виставляв із манишки гостреньку голівку, показував роздвоєного язика.

Якось наша вчителька, Тамара Оксентіївна, викликала Кологойду до дошки. Помітила підозрілий валок, що оддимає сорочку, підійшла поближче, спитала:

— Що там у тебе?

— Микитка.

Учителька розтулила рота, збираючись, мабуть, запитати, що то за Микитка такий, як вуж, почувши своє ім'я, сам виставив до неї цікаву голівку.

Ми навіть не могли уявити, що жінка, а тим більше вчителька так може вищати. Хлопці, які бували в місті, потім казали, що так вищать пожежні машини, коли мчать на пожежу.

Тамара Оксентіївна так і не довела уроку до кінця: пішла в учительську, мабуть, пити воду, і то не раніше, ніж відправила Василя разом із Микиткою додому:

— Йди і не приходь без батька!

Василеві добре нагоріло од тата, а ми щиро журилися за Микиткою, що його Василів тато заніс у ліс.

Тоді, щоб хоч трохи нас втішити, добра душа Василь приніс повну торбину живих жабенят та й ну лякати ними під час перерви дівчат! Посадить двоє-троє в рота, підійде, розтулить губи, мовби хоче щось сказати, а жабенята — стриб! — у саме обличчя!

Того ж дня, повертаючись із школи, Ванько поцікавився:

— Слухай, а ти взяв би жабу до рота?

— Пхі, ще б не взяти! — відповів я хвалькувато, хоч, признатися, не був дуже впевнений у цьому. — Мені це як раз плюнути!

— А я нізащо не взяв би! — зітхнув сумовито Ванько.

— Чому?

— Бо від жаби — бородавки. От усипле язик бородавками — що будеш робити?

— Дам полизати собаці. Собака як полиже — всі до одної бородавки пощезають!

— Добре, як буде лизати... А то візьме та й одкусить! Хамкне разок — тільки його й бачили, твого язика!

Бісів Ванько завжди отак: тільки зберешся зробити добру справу, як він і підкотиться із своїми сумнівами!

Я, можливо, й не заходжувався б коло тих жабенят, якби Ванько, гордий за товариша, другого дня та не похваستався перед хлопцями:

— А Толька теж може в роті жаби тримати!

Хлопці до тієї новини поставилися скептично.

— Бреше твій Толька!

— От і не бреше!

— А не бреше, тоді хай покаже!

Що мені лишалось після цього робити?

— Сьогодні в мене жаби немає... Хай завтра упіймаю та й покажу...

— Покажеш?

— Покажу!

— Хлопці, гей, хлопці! Толька завтра у роті жаби носитиме!

Повернувшись із школи, я відразу ж подався на луки. Вирішив почати із пуголовків: у них все ж дві ноги, а не чотири, — не так шпарко стрибатимуть у роті. Знайшов невелике озерце, наловив

пуголовків, вибрав найменшого, сполоснув добре у воді і, набравши якомога більше у груди повітря, обережно поклав пуголка на висолопленого язика. Точнісінько так, як клав гіркі жовті пілюлі од малярії.

Пуголовок попався ручний та смирний: не стрибав, не рвався з рота, а тільки ворухив хвостиком.

Їй-богу можна тримати!

За якусь годину жабенята вільно гуляли в мене по язиці, весело стрибали у воду.

— Де це ти пропадав? — сердито запитала мама.

— Гуляв.

Мама почала сварити мене за те, що я біс його зна де тиняюся, «а уроки хто за тебе вчитиме?», але навіть це не могло зіпсувати мого святкового настрою. Коли б мама знала, чого я сьогодні навчився, то в неї не вистачило б, певне, духу мені докоряти!

Але в мене вистачило розуму змовчати. З гіркого досвіду знав, що дорослі мають свої, відмінні од наших, погляди на речі, і те, що нам здається нормальним та бажаним, часто-густо викликає у них роздратування.

Незрозумілі вони, оці дорослі! Так, наче забули, як самі колись ходили до школи.

Хоча й люблять раз по раз нагадувати про це.

— Коли я була маленька, учителі не могли мною нахвалитися.

— Ні, у мій час таких, як ти, дітей не було! Були діти як діти, а не такі шибеники, як ти! Хоч на ланцюг тебе припинай!

А Ваньків тато, так той не забуває ніколи додати:

— Бо на нас батьки лози не жаліли! От ми й повиростали людьми!

Хоч за моїм глибоким переконанням і зараз лози переводять не менше, аніж колись.

На другий день я підхопився до схід сонця та й подався бігцем до ставка. Спіймав трьох жабенят і гайда до школи.

Хлопці вже виглядали мене.

— Приніс?

— Приніс.

— Ану покажи!

Я розгорнув ганчірочку, пильнуючи, щоб жабенята не повискакували на дорогу.

— І посадиш до рота? — хтось недовіжливо.

— Посадю! От хай тільки дівчата надійдуть!

Ми вишикувались біля шкільних воріт, виглядаючи дівчат.

Пройшла одна зграйка учениць, пройшла і друга.

— Давай же! — квапили мене нетерплячі.

Та я все ще не розгортав ганчірочки: чекав на Олю. Бо перед ким же, як не перед нею, похвастатись своїм досягненням!

Ось, нарешті, і вона. Іде з Сонькою, розмахує сумкою.

Я розгорнув ганчірочку, вихопив жабеня та швиденько до рота. Притиснув до піднебіння язиком, ще й зціпив зуби, щоб не вистрибнуло передчасно.

Стою, жду, поки Оля підійде поближче.

— Доброго ранку, діти!

Павло Степанович! Підійшов з іншого боку так, що ми й не помітили, стоїть, жде, поки ми привітаємось.

Хлопці відповідають йому невпопад, а я тільки вирячую очі.

— А ти чого не вітаєшся? — дивується Павло Степанович.

У мене, мабуть, дуже вже незвичний вигляд, бо Павло Степанович кладе мені на чоло долоню:

— Що це з тобою? Ти не захворів?

Я заперечливо трясую головою.

— Так чого ж ти мовчиш?

Язык мій, втративши пружність, згорнувся ганчірочкою, і жабеня, мов шалапутне, застрибало по роті. З усіх сил намагаюся притримати язиком жабеня і — ковтаю його разом із слиною, що наповнила рот...

Ух!

Очі мої лізуть на лоба: я відчуваю, як жабеня, пірнувши в живіт, починає веселий свій танок десь аж біля пупа...

На кілька днів я стаю героєм усієї школи. Слава сяє довкола моєї голови, і навіть семикласники, ці неймовірні в наших очах істоти, які от-от попрощаються із школою... навіть вони проявляли посилений інтерес до моєї скромної особи. Зупиняли посеред шкільного подвір'я чи в коридорі, недовірливо допитувались:

— Це ти живі жаби ковтаєш?

Я, сяючи, кивав головою.

— І велику ковтнеш?

— Ковтне! — запевняли горді мною однокласники. — Він і вола проковтне!

Я ж скромно відмовчувався. Не хотів заперечувати, щоб не розчаровувати своїх друзів. І нізачо не зізнався б, що часто просинаюся посеред ночі та прислухаюся: чи не вистрибує оте жабеня у мене в животі?

САМОСТІЙНИЙ ТВІР

Але не тільки веселі пригоди траплялися в моєму житті.

Коли б дорослі знали, як тяжко жити підліткові, скільки неприємностей звалюється на нього, які прикросші чекають його на кожному кроці, вони ставилися б до нас із більшим співчуттям і не так часто хапалися б за реміняку, лозину чи віник.

Спокійнісінько ходять вони будь-якою вулицею, і ніхто не смикне їх за чуба або косу, не заліпить грудкою в спину, не підставить ноги та не повалить у пилюку. А спробували б вони отак хоч раз побитися, коли — соплі з носа, сльози з очей, ще й не реви, а то засміють — дражнитимуть до смерті!

Він завжди перестрівав мене, коли я повертався з водою. За віщо він мене так зненавидів, я й досі не знаю. Нічого йому злого не заподіяв, а от чимось не сподобався й квіт!

Він — це Грицько, менший син глухонімого чоботаря, точнісінька копія батька: такий же довгорукий, кремезний, такі ж близько посаджені очі по обидва боки вузького носа, конопате обличчя. Мав руде волосся і червонуватого відтінку шкіру.

Був він одного росту зі мною, але набагато сильніший. До того ж зовсім нечутливий до болю. Казали, що до цього привчив своїх дітей німий: не чуючи їхнього крику, випускав із рук лише тоді, коли бачив кров.

Перша моя сутичка з Грицем сталася ще напровесні: повертаючись од джерела, я ніс воду, а він вискочив із двору та й наплював у відра.

Що мені лишилось робити, як не поставити відра на землю?

— Ти чого?

— А нічого!

— Ти нащо наплював?

— А так... Захотів та й плюнув! От захочу — ще наплюю!

— Тільки спробуй!

Грицька не злякала моя похмура погроза: він засміявся нахабно і знову чвиркнув у відро.

Зчепившись, ми покотилися в пилюку.

Розборонила нас якась тітка: стягла за комір Грицька, що духопелив мене — не жалів кулаків. Я теж одбивався, що було сили, але мені перепало набагато більше.

І коли тітка, надававши нам обом потиличників, спровадила Грицька у двір, а мене погнала по воду, я, правду кажучи, не

витримав: заплакав. Ніс у одній руці порожнє відро, а другою витирав очі і все промовляв крізь сльози:

— Начувайся!.. Я тобі покажу!.. Ти ще з'ясиш!..

Й не так боліли мені натовчені боки та розпухла губа, як пекла безсила образа.

Відтоді Грицько не минав жодної нагоди зчепитися зі мною. Коли б я не проходив біля його двору, він завжди вистрибував із-за тину, налітав на мене з кулаками.

Скільки разів котилися мої відра з водою в пилюку! Скільки разів розбороняли нас дядьки і тітки! І скільки разів мені доводилося повертатись по воду!

І — диво дивне: я міг би спокійнісінько ходити іншою вулицею. Правда, було б це трохи далі, але я спекався б ненависного Грицька. Однак якась невідома сила примушувала мене ходити повз двір німого, наражаючись раз у раз на бійку.

Край оцим сутичкам поклав мій вірний друзяка — Ванько: він разом зі мною почав ходити по воду, і в перший же день ми одлущували Грицька. Правда, і зараз сили наші були майже рівні, але в нас було чотири кулаки, а в Грицька — тільки два. До того ж Ванько не розводив особливих церемоній: вибравши зручну хвилину, торохнув щосили відром по голові супротивника!

І хоч Ванькові дісталось потім од батька за погнуте відро, поле бою лишилось за нами: подрапаний, побитий Грицько ганебно втік у двір. Вже звідти, з-за тину, кричав нам услід, щоб ми начувалися, та ми навіть не оглянулись. Взявшись за руки, рушили вулицею, і жодні воїни світу не несли з такою гордістю бойові нагороди, як ми синці та подрапини, здобуті у чеснім бою з супротивником.

А хіба доводилося дорослим повертатись додому з розпанахою до пупа сорочкою? Іти, як на страту, стуляючи оті дві розідрані половинки до купи — в марній надії, що вони якось самі по собі зростуться? Іти й гарячково думати, як пояснити мамі, наскільки необхідно, прямо-таки кров з носа треба було здертися на сосну з гладеньким стовбуром, де перші сучки так високо, що й кашкет упаде з голови, коли на них тільки глянути? І то тільки глянути! А я мав іздертись, забратися аж на верховіття. Цього вимагала моя хлоп'яча гідність, бо коли б відмовився, товариші мої сказали б, що я — боягуз, і мені тоді проходу не було б!

І я таки видряпався так, що наді мною було тільки небо, а піді мною — гострі верховіття сосен, бо ця, на яку я заліз, була найвища.

Дув вітер, сосна рівномірно погойдувалась, і я, вчепившись у тонкий стовбур, летів у блакитний простір, мов на велетенській гойдалці, аж дух мені забивало і лячно лоскотало в грудях. А внизу — страшно було й глянути! — ввіткнутими в землю сірниками стояли мої друзі із задерними догори головами.

А ти, мамо, замість того щоб пишатися оцим подвигом сина, починаєш суворо допитуватись, як це я примудрився розпанахати навпіл нову-новісіньку сорочку!

— Ну, я поліз на сосну... — починаю жувати слова.

— На сосну!.. Чого ж тебе понесло на оту сосну та ще в новій сорочці?

Тут я вже зовсім втрачаю мову. Відчуваю ж бо: що не скажу, мама все одно не зрозуміє, що нова сорочка і сосна мають між собою найтісніший зв'язок. Що коли б я був у старій, заношеній льолі, то, можливо, і не подерся б на сосну.

Тоді мама, втративши надію почути од мене хоч слово, дістає голку й нитки та й тиче мені до рук:

— На, сам і зшивай! Сам собі будеш латати, як на тобі все так і горить!

І я, нічого не поробиш, беру голку, нитку та й сідаю кравцювати.

Не знаю також, чому дорослих не чіпали собаки, не товкли барани, не хвищали коні. Чи вони, дорослі, знали якесь слово, що кожного разу, цілі та неушкоджені, повертались додому?

Мені ж досить було появитися біля найсмирнішого цюці, як той ставав як скажений. Гавкав, аж вив, піднімався на задні лапи, напинаючи ланцюг, бризкав лютою піною. І, не дай боже, — зривався! Гнав тоді мене вподовж вулиці, поки я або врятуюсь од нього, злетівши на тин чи на дерево, або він таки ловив мене та й вихоплював ззаду отакений шмат штанів! І добре, як тільки штанів, а то, бувало, прихопить і шкіру.

Чому вони мене так ненавиділи? Не чіпав же їх ніколи, хіба що кинеш там грудочкою, намагаючись поцілити межі очі, особливо коли очі ті міцно заплющені, а їх власник солодко дрімає, пригрівшись на сонечку. Або постукаєш палицею по паркану чи, просунувши в дірку, шуряєш нею туди-сюди, поки з собаки й піна піде...

Все життя пам'ятатиму один прикрий випадок, чисто психологічного, так би мовити, плану.

Галина Іванівна була дуже молода і дуже красива. Така красива, що ми аж завмирили, коли вона заходила до класу.

І як же ми готували її уроки з української мови та літератури! Як намагалися один з-поперед одного піднести догори руки, щоб Галина Іванівна помітила нас та запитала! Яким дружнім «добридень» щораз зустрічали її, бо і в найпохмуріший день до класу разом із нею наче входило сонце!

І як жалкували, що ми — не дорослі! Щоб отак, як Віктор Михайлович, єдиний ще неodrужений серед учителів, запросити Галину Іванівну до клубу в кіно або на виставу та й сидіти з нею поруч.

Одного разу Галина Іванівна задала нам додому письмову роботу. Ми мали написати, як помагаємо своїм батькам. Твір той треба було здати за два тижні.

Я довго думав, що писати. Мамі я помагав, хоч іноді й не так охоче, як мамі хотілося б. Особливо влітку, коли річка аж кричить — кличе до себе купатись, а тут поли осоружну кукурудзу чи підгортай картоплю! Однак я не ухилявся од праці, як не кривився. Бо хто ж його все те переробить, якщо я не помагатиму своїй мамі?

Але про це ж напишуть усі. Мені ж хотілося написати щось особливе. Щось таке, про що ніхто в нашому класі написати не зможе.

А для цього треба зробити щось незвичайне. Чого я досі ніколи не робив.

Нагода здійснити цей намір випала навіть швидше, аніж я сподівався: маму викликали на дводенну нараду до району, а ми із Сергієм лишалися на хазяйстві удвох.

Проводжали маму до залізничної станції: через ліс за три кілометри. Доріжка спершу бігла поміж соснами, і тут іти по ній було важко: гарячий пісок так і пересипався під ногами. Потім стежка гулькнула ліворуч, униз, попід вільхи, і наші босі ноги заляпотіли по пружкому прохолодному чорнозему. Поруч, ховаючись у густих заростях папороті, біг прозорий струмок. Колись тут протікала справжня річка. Вона починалася на тому самому місці, де тепер залізничний місток, що його чомусь у нас називають котлованом. Там били величезні джерела, але коли прокладали залізницю, то їх загатили. Вкинули туди,

кажуть, не одну сотню мішків ключця ще й привалили зверху величезними брилами, і тепер з-під каміння б'ють тільки маленькі джерельця, даючи початок струмкові.

Вода там така ж смачна, як і в криниці, з якої ми носимо воду, і Микола клявся-божився, що на власні очі бачив, як зупинився пасажирський поїзд і пасажири, всі до одного, висипали з вагонів та й побігли із насипу: пити воду.

— А вантажні поїзди, — запевняв Микола, — так ті завжди зупиняються. Бо всі машиністи знають, яка там смачна вода.

Тож ми йдемо понад струмком, і мама все наказує, звертаючись до мене:

— Ти ж, Толю, дивися! У печі стоїть борщ. Коли поїсте, то віднеси в погріб, щоб не закис... А кашу розітрієте та й будете їсти з молоком...

— Та не забувай годувати поросля! — вже з вікна кричить мені мама.

Мама поїхала, і ми залишились удвох. Стояли посеред колії і дивилися, як зникають удалині цяцькові вагончики: такі маленькі, як сірникові коробки. Аж не віриться, що в них — люди. І наша мама.

Сергійко часто зблимує світлими віями: от-от розреветься, і тоді я смикаю його за руку, сердито кажу:

— Гаразд, пішли! За витрішки тут гроші не платять!

По дорозі повчаю брата:

— Чув, що мама казала? Щоб ми не бешкетували, не би-лися, порались по хазяйству... Дивися ж мені!

Сергійко тільки сопе, поспішаючи за мною. Хоч він уже в першому класі, та все ніяк не росте: такий же, як і два роки тому. Однак упертості йому не позичати. Як що, так: «Я сам!» І одпихає мене кулаками.

За це ми найчастіше й заводимось. Бо я страх не люблю упертих людей!

Хоч — яка він людина? Так, першокласник, витиральник. Витиральниками прозвали першокласників за те, що дуже вже зручно витирати руки об їх стрижені голови! Як забруднив руки, так і шукаєш якогось шкета з першого класу. Мама, коли я поб'юся з братом, все докоряє: «Ти ж старший! Будь розумніший — поступись!» А сама, бач, ніколи не поступиться!

Пам'ятаю, як брат почав ходити до школи, — леле, що тоді було! Боячись запізнитися, він схоплювався, ще коли було темно,

і, не ївши, не пивши, біг до замкненої школи. Сідав на ганку і, скулений, ждав, поки-то одчинять школу!

Одного разу його приволікла сторожиха. Саме приволікла, бо Сергійко всю дорогу орав ногами і кричав так, наче його різали.

— Маріє Олексіївно, заберіть-но дитину! Сидить під школою, як старчення, — ще простудиться!

І що мама з ним тільки не робила! І вмовляла, і била — не помогло!

Отаке золото — мій молодший брат!

Бач, іде, мовчить, удає, немов і не чує. Немов і не йому я все те кажу!

Перший день минув без особливих пригод. Ми пообідали борщем, а кашу вирішили з'їсти увечері. Замість неї я дістав два шматки колотого цукру, твердого, як камінь, і дуже солодкого, і ми влаштували бенкет: випили з отим цукром уприкуску по три кухлі води. Сергійко, так той пив у приглядку, поклав цукор перед собою, дивився і пив. Со-олодко!

Пили б іще, та більше не лізло. В Сергійка аж очі почервоніли, і коли він устав, то вода булькала в ньому, як у закритій посудині.

Спати полягали пізно: брат не хотів роздягатися, та й мене все тягло до книжки. До того ж трохи лячно було гасити світло і лишатись у темряві.

Другого дня, повернувшись із школи, я вирішив прибрати в хаті, щоб мама, зайшовши, побачила і змитий стіл, і чистий, акуратно розставлений посуд, і помиту підлогу. Сергійко, правда, спершу огинався, але коли я йому пригрозив, що розповім мамі і вона не дасть йому гостинця, — погодився.

Я прибирав — брат виносив сміття. Повертаючись до хати, з надією питав:

— Уже?

— Уже, уже! — сердито перекиривляв я його. — Тобі б усе ганяти! На ось винеси брудну воду, бо я підлоги не домию. Та щоб одна нога була там, а друга — тут!

Сергійко взяв відро, неохоче посунув надвір. А я стояв посеред кімнати, і кімната аж сяяла, особливо там, де вже була змита підлога. Лишалось зовсім небагато, якийсь клаптик, та ще в сінях. Потім я викручу ганчірку, як завжди робить мама, та й постелю на порозі, щоб не наносити грязі до хати.

Але де ж це Сергій? Чому його так довго немає? Чи не гайнув кудись гратися, кинувши відро? Ну, я ж йому! Сердитий, вибігаю на ганок, кричу:

— Сергійку!.. Сергійку-у!..

Мовчить. Хоч голову даю на відруб, що він мене чує.

— Сергію! — гукаю ще раз, уже й не надіючись, що він обізветься.

От же вреднющий!

Знаходжу брата аж на городі. Ще здалеку бачу його схилену постать: стоїть на колінах, щось робить, а поруч — відро.

Тихенько підходжу. Брат такий заклопотаний, що навіть не помічає. Нагорнув греблю, вилив туди брудну воду, пустив на маленьке озерце листок із калачика — човен. Нахилився і дмухає, ганяючи зелений човник від берега до берега.

— Ти що робиш? — питаю сердито в нього.

Брат зводить на мене втішені очі:

— Озеро...

Тут я вже не витримав! Раз-раз ногою по греблі — ось тобі озеро! Лясь-лясь по потилиці — ось тобі човен! Ще й доброго штурхана під бік: знай, як воду виносити!

Брат із ревом — на мене! Так і цілиться вчепитись зубами в руку. В нього звичка така: кусатися. Раз як ухопив за пальця — мало не відгриз.

Я побіг од нього до хати, а брат лишився надворі.

Гаразд, обійдусь і без нього. От хай тільки мама приїде, я їй розкажу, як він мені допомагав!

Набрав піввідра чистої води, домиваю підлогу. Аж двері — гурюк! — брат заскочив у хату! Лице перекошене, в руках — палюга. Я не встиг і на ноги схопитися, як він — повз мене, та до комода, та — торох по кофейникові!

Мені аж в очах потемніло, аж руки затіпались, коли я побачив, що він наробив!

Кофейник! Мій улюблений кофейник! Порцелянова посудина, біла, як лебідь, розмальована розкішними, немов щойно зірваними трояндами! Скільки годин просидів я перед ним, змальовуючи оті троянди, скільки втіхи мав я од нього! Коли ж перейшов із четвертого класу до п'ятого, сяюча мама піднесла його мені в подарунок.

— Назовсім?!

— Назовсім...

І ось лише черепки валяються на підлозі, і Сергійще товче їх палюгою на борошно...

До цього часу я чомусь думав, що комини викладаються з міцнішої цегли. Або принаймні цегла ота кладеться у два-три ряди, а не ставиться на ребро. Можливо, по інших хатах так комини й складені, тож вони і досі стоять цілі-цілісінькі.

Наш же розвалився, мов іграшковий, коли ми розлюченим клубком накопились на нього.

Після того як гуркіт ушух, як чорна ядушна хмара попелу, сажі та паленої глини трохи осіла, покриваючи пилом усі речі в хаті, ми, налякані, приголомшені нежданою бідою, розчепили руки і подивилися один на одного. Стояли посеред цегли, перемазані, як чорти, і коли б нас оце побачили Ванько або Сонька, вони реготали б до сліз. Але мені було не до сміху. Зовсім не до сміху. Бо про що ж я писатиму в тому самотійному творі?

АТОС, ПОРТОС, АРАМІС, ПАРАШУТ, РАКЕТА Й ПОТЯГ

Нещодавно, перебираючи папери, я знайшов старе поблякле фото: молода ще жінка сидить на ганку, освітлена вечірнім, при заході, сонцем. В пенсне з тоненькими шнурочками (такі тепер не носять), простоволоса, у стоптаних капцях. То — моя мама. А побіля неї, східцем нижче, примостився підліток, у темній сорочці, в штанях, із яких він давно вже виріс, і скуйовджена, непригладжена чуприна його стирчить на всі боки. Підліток читає книжку, для нього, здається, не існує нічого на світі, крім отих сторінок, засіяних густими рядками літер. Зайде сонце, все темніше ставатиме довкола, а він пожадливо ковтатиме рядок за рядком, підносячи книжку все ближче і ближче до очей, бо вже зливаються літери, розпливаються, втрачаючи чіткі свої обриси.

А коли зовсім стемніє, він з жалем одірветься від читання і побреде, немов п'яний, до хати. І разом із ним, товплячись у вузьких сінешніх дверях, чіпляючись шпагами й шпорами, підуть веселі, хоробрі, життєрадісні мушкетери його величності короля Людовіка Чотирнадцятого та й, посідавши до столу, стукотітимуть нетерпляче великими кухлями, кличучи корчмаря.

— Ось я тебе постукаю! Ти що: хочеш останню чашку розбити?

Атос, Портос, Арамис і д'Артаньян перелякано ховаються під стіл, а я одсуваю поспішно чашку, тим більше що не вина наллє туди мама — напою, гідного справжніх мужчин, — а кислого молока.

Швидко п'ю оте молоко, заїдаючи черствим куснем хліба, так же швидко прочищаю місце — ближче до лампи, і знову — носом у книжку. Якись півгодини після вечері, поки мама порається біля посуду, я маю законне право посидіти з книжкою. То вже потім, як мама ляже, буду канючити в неї «трошки», «ще трошки», «ще остілечки», «ось до цього рядочка», а зараз я боюся прогавити хоча б хвилину.

— Відчепись! — бурчу до брата, який лізе до мене.

Але Сергійкові нудно самому. Він бере виделку і кладе її на книжку — якраз туди, де я читаю.

Я нетерпляче скидаю виделку на підлогу.

Сергійко лізе під стіл, довго там нишпорить, потім знову підсуває мені виделку.

— Відчепись, бо заїду! — сичу я сердито і жбурляю виделку додолу.

Брат, здається, дав мені спокій. Знайшов виделку, чаклує з нею біля лампи. Та не встиг я забутись за книжкою, як він ще раз суне мені перед очі оту прокляту виделку.

Тут я вже не витримую. Люто хапаю виделку, щоб пожбурити її в брата, — і виделка сама летить на підлогу, а я стрибаю по хаті, розмахуючи рукою: Сергіяка не даремно чаклував біля лампи! Він розпik крадькома ручку виделки та й поклав мені на сторінку.

Брат переревів, я пересичав, студячи опечене місце розтертою картоплиною, мама, подивившись на пальці, сказала, що нічого не буде — заживе до весілля, і ми тихо-мирно вляглися спати. Але я ще довго не можу склепити повік.

Перед очима юрмляться хоробрі мушкетери, дзвенять у поєдинках шпаги, бабахкають пістолети, спливає прекрасне обличчя підступної міледі, — казковий, яскравий, такий неподібний до нашого сільського життя світ. Я намагаю під подушкою книжку — непоказну, зачитану, з обшарпаними палітурками, — яка схожа на чарівну скриньку: досить розгорнути її — і звідти з мелодійним дзвоном простягнеться добра, мудра

рука письменника, поведе за собою. І я нетерпляче заплющую очі: хоч би швидше минула оця нікому не потрібна ніч та настав ранок!

Книжки брав у шкільній бібліотеці, а потім мені пощастило: я натрапив на скарб.

У комірчині, в найтемнішому та найдальшому од дверей кутку стояли один на одному два великі ящики, збиті з грубих дощок. Я довгий час не звертав на них уваги, а потім зацікавився і запитав про них маму.

— Це — речі вчителя, який виїхав од нас, — пояснила мама. Їй, мабуть, не сподобався вираз моїх очей, бо вона відразу ж додала: — Дивись мені: не смій і торкнутись тих ящиків! Чуєш?

— Та чую, — нехотя відповів я і відійшов, замислений, од мами.

Два отакенні ящики! Цікаво, що в них може бути? От би заглянути до них хоч краєчком ока!

І чого невідомий той учитель не їде по них? Коли б там був посуд чи одяг, він давно вже забрав би їх до себе. Що ж там може бути?

Якісь цікаві прилади? Мідні трубки, наприклад, що за ними полують усі хлопці села: дістають на самопали. Один кінець заплескується, потім просвердлюється дірочка, потім прикріплюється дротом до дерев'яної ручки — і зброя готова! Тепер черга за сіркою.

І довго не може здогадатися мама, куди діваються сірники. Не встигне купити десяток коробок, як уже й нема.

То, може, там мідні трубки? Або вогнепальна зброя?

Хвастається ж Микола, що знайшов у себе під стріхою наган із набоями. Обіцяв показати, навіть вистрелити, та все зволікає, випробовуючи наше терпіння. Оті таємничі ящики мені як більмо на оці. Кілька разів, користуючись маминою відсутністю, залазив я в комірчину, обмацував грубі, погано обстругані дошки.

Врешті не витримав. Вибравши годину, коли мама пішла на батьківські збори, а Сергійко погнав із товаришами до лісу, взяв сокиру, прокрався до комірчини. Запалив свічку, приліпив на край діжки.

Ящики стояли один на одному, загадкові і таємничі. Видно було, що з того часу, як їх поставив отут учитель, ніхто до них не доторкався: дошки аж сиві од пилюки, а з одного боку бородою старезного дідька звисає густе, обсіпане пилом павутиння.

Обережно просуваю лезо сокири в щілину, починаю підважувати верхню дошку, міцно прибиту гвіздками. Дошка вищить так, наче я видираю їй зуби, і я, шарпонувши раз-другий, завмираю та прислухаюся, чи ніхто не почув отой скрип.

Нарешті поміж дошкою та стінкою ящика утворилась щілина, достатня для того, щоб просунути руку. Відклавши сокиру, обережно просуваю долоню і намагаюся тверді палітурки книжок.

Перше почуття, яке мене охопило, — це прикре розчарування. Я чомусь вирішив, що то підручники, і мені здалося, що учитель навмисне набив ними ящики, аби поглумитися з мене.

Уже й сам не знаю, для чого дістав верхню книжку. Вийняв, підніс до свічки і — завмер.

Джек Лондон!

Оповідання й повісті!..

Я часто мріяв про скарби. Важкі золоті дукати і драхми. Персні із смарагдами і діамантами, кубки і чаші, всіяні коштовним камінням. Шаблі, пістолі й мушкети, оздоблені золотом. Але тільки зараз я зрозумів, що може відчувати шукач скарбів, коли наткнеться лопатою на залізну посудину. Коли вивалить із ями казан, зіб'є нетерпляче кришку і побачить коштовності!..

Мені зараз здалося, що свічка спалахнула ясно і весело, осяяла найтемніші закутки. Тремтячими пальцями перегортав пожовклі, читані-перечитані сторінки, — неждане, казкове багатство, що звалилось на мене.

Увесь верхній ящик був набитий книжками. Обережно, одну по одній, діставав я їх протягом літа й осені, і чим менше лишалося непрочитаних книжок, тим важче було до них добиратися.

Я так і не встиг довідатись, що ж запаковано до нижнього ящика: в грудні приїхав отой учитель та й забрав обидва ящики із собою.

Коли я повернувся зі школи та довідався про це од мами, то відразу ж побіг у комірчину: ніяк не міг повірити, що ось зайду і не побачу мовчазних своїх друзів, які терпляче чекають на мене.

Але там було порожньо. Тільки звисало із стін порване павутиння та гостро пахло зачерствілою пустою: цілий світ поїхав од мене, запакований в оті грубі ящики, і я стояв, жорстоко пограбований, без шеляга в кишені.

Печально зітхнув і вийшов, зачинивши щільніше за собою двері...

Щоб більше ніколи сюди не вертатися... Хоч і гнівався дуже на отого вчителя, який не міг почекати хоча б до весни, однак не міг не відчувати і певної вдячності до нього. Адже якби не він, не оті його ящики, я хтозна-коли зміг би читати такі цікаві книжки, що приносили мені стільки втіхи, що породжували в моїй розпаленій уяві звабливі мрії. В ті далекі часи не було ще супутників і польотів у космос: людина піднялася трохи вище хмар на звичайнісіньких поршневих літаках, тож ми і мріяти не могли про космічні мандрівки, хоч з ракетною технікою уже зав'язували практичні стосунки.

Разом зі мною вчився якщо не майбутній Ціолковський, то принаймні Головний конструктор потужних ракет, за допомогою яких людина одірвалася од Землі та й полинула в космос. І якщо його ім'я не стало ушляхенням у наші дні, то в цьому винна війна: Гриць Побігай дев'ятнадцятилітнім юнаком загинув на фронті.

У той час єдиною відзнакою, яка засвідчувала, що Гриць має справу з піротехнікою, була густо всіяна порохом права щока. То Гриць випробовував нове пальне для ракети, і воно загорілося раніше, аніж він встиг відскочити. Постраждав разом із Грицевою щокою і курник, в якому потай од батьків провадились досліди, — дощенту згорів, але то вже дрібниці, що про них не варто і згадувати!

Мати тулила до обпаленої синові щоки мокру ганчірку, тато знімав паска: не для того, звичайно, щоб гладити ним синка по голівці! Але що людина не витримає, на що вона не піде заради науки!

Тож Гриць, ще не встигло як слід охолонути місце, настюба-не батьком, взявся робити нову ракету. Щоб вона була ота-ка-о, щоб піднялася аж отуди-о, а впала щоб аж отам-о!

До створення ракети він залучив мене, Ванька і Миколу.

Майже місяць ми так і ходили, нерозлучні, злютовані спільною справою. Уриваючи кожну вільну хвилину, пробиралися в ліс, у густий молоденький сосняк, посеред якого була влаштована таємна майстерня. Там ми різали, пиляли, стругали, збивали, склеювали — з наших рук не сходили синяки та подряпини.

І ось ракета готова. Довжелезна, із соснини, з загостреним попереду корпусом, з короткими крилами і трубчастим хвостом. Вона нагадує нам велику стрілу, націлену в небо. Гриць розвертає рейки так, щоб ракета летіла в гліб лісу, але я заперечую:

- Там як упаде — довіку не найдеш! Давай на село!
— А як кому на голову? — запитує обережний Ванько.
— А ти не на наше — на сусіднє давай!

Гриць слухняно націлює рейки на сусіднє село: туди хай летить, чужих голів нам не жаль.

В ракеті — чотири склянки пороху й сірки, перемішаних, щоб не так швидко горіло. З вузького сопла звисав змочений гасом гніт. Він тягнеться через увесь стартовий майданчик, щоб ми, підпаливши, встигли одбігти та поховатись за тим он горбом.

— Ну, давай! — нетерпляче квапить Микола.

Та Гриць, як і всякий справжній конструктор, не поспішає: причіпливо оглядає ракету, смикає навіть за крила, перевіряючи, наскільки вони міцно приклеєні.

— Та годі тобі! — не витримую вресгті і я, а Ванько додає:

— Полетить... Як не розвалиться, то полетить.

Гриць нарешті дістає сірники, кричить: «Старт!» і запалює кінець гноту. Ми щодуху мчимо до сховища. Попадали. Притулились до землі. Завмерли. Глухими молотами гупали наші серця, відлічуючи повільні секунди. І коли нам почало здаватися, що гніт давно вже погас, що ракета так і не полетить, — розколовши тишу, пролунав оглушливий вибух, і вище сосон злетіли уламки ракети...

Розчаровані, пригнічені невдачею, ми підійшли до стартового майданчика. Микола покопирсав босою ногою уламок рейки, подивився презирливо на приголомшеного Гриця:

— Конструктор!.. Ех, ти!..

А ще я мріяв стати парашутистом.

У той час вся наша країна захоплювалася парашутним спортом. У кожній майже газеті друкувалися фото парашутистів-рекордсменів. Ковтаючи заздрісну слину, ми розглядали вольові мужні обличчя, стрункі постаті в комбінезонах з парашутами на грудях і на спинах. Кожен із нас, не вагаючись, не задумуючись, стрибнув би з літака. Адже це так просто: потягнув за кільце — і чекай, поки над твоєю головою сніжно-білою квіткою розпуститься шовк!

Я не раз стрибав у мріях. Стояв на крилі, і вітер бив мені в груди, і пілот махав рукою, що пора вже покидати літак. Але я вирішив побити всі світові рекорди і вперто показував йому пальцем у небо:

— Вище! Ще вище!.. Іще!..

У пілота аж зеленіє од страху обличчя, бо так високо він ще ніколи не залітав, і тоді я, махнувши йому на прощання рукою, кидаюся головою униз.

Каменем падаю до землі, не розкриваючи парашута. Кілометр. Другий... Десятий... Двадцятий... Тридцятий...

А на землі застигли люди. Не відриває очей Павло Степанович, завмер Віктор Михайлович, верещать од страху дівчата, стискає руки поблідла Оля. А я падаю, падаю, падаю, і лише тоді, коли до землі — рукою подати, розкриваю парашут...

Опускаюся посеред шкільного подвір'я. Відстібую лямки і, ні на кого не дивлячись, прямую до Наркома Оборони, який спеціально примчав із Москви, щоб прийняти мій рапорт.

— Товаришу Нарком, парашутист Толя стрибнув із висоти п'ятдесят кілометрів!

Нарком обіймає мене і дарує малокаліберку... Або ще краще — справжню гвинтівку, шаблюку й маузер. З відповідними написами на кожному з подарунків, щоб не одібрав голова сільради, коли я з гвинтівкою через плече, з шаблюкою та маузером при боці походжатиму поважно селом.

Мрії, мрії! Які вони далекі од реальної дійсності! Бо не благородний шовк — звичайнісіньке полотняне простирadlo, тихцем поцуплене з комода, пішло на виготовлення парашута. Простирadlo з акуратно прорізаною діркою посередині, прихоплене по кінцях вірьовкою, що на ній мама розвішує сушити білизну, а тепер маю повиснути я.

І не крило літака піді мною — дах звичайнісінького сарая. Натопт людей заміняє Сергійко, а Наркома Оборони — босоніг Сонька.

— Стрибай! — гукає нетерпляче Сонька. — Довго ми тут стирчатимем?

— Зачекай, — відповідаю їй згори. — Хай трохи стихне вітер.

Вітер — просто зачіпка. Ніяк не можу одірватись від даху. Коли б це було крило літака, я давно б уже шугонув униз головою, адже там не видно нічого. А тут я бачу і цеглу, розкидану по землі, і пеньок — трохи праворуч, і смітник — трохи ліворуч. Ану ж приземлюся на отой пеньок або стукнуся об оту он цеглину!

— То я пішла! — кричить мені Сонька. — Як надумався — пришлеш Сергійка!

— Зараз стрибаю!

Вдихнувши якомога більше повітря, міцно заплющую очі та

й відштовхуюсь од даху.

Чи то заплутались стропи, чи забракувало висоти, тільки парашут не розкрився, і я штопором урізався в смітник!

Не сигналізували тривожно санітарні машини, не бігли до мене санітари з носилками: я сам вигрібся наверх, весь у помиях, як манія, а Сонька реготала, аж качалась по двору.

Парашут ми потім спалили. Не класти ж назад у комод простирадло з отакою діромахою посередині! І мама довго грішила на сусідку, недорахувавшись одного простирадла.

Та ще Сергій, коли ми з ним сварилися, час од часу погрожував :

— А я мамі скажу... Ага!

Хоч він же сам бігав по сірники, щоб розпалити вогонь, що на ньому згорів парашут...

А одного разу заманулося нам зупинити поїзд. Якось Микола прийшов до школи, шкутильгаючи на перев'язану ногу.

— Де забив?

— У лісі. За мною паровозна бригада ганялася, то я на пеньок налетів!

— Чого ж вона за тобою ганялася?

— А я поїзд зупинив!

— Бре?

— От тобі й бре! — аж образивсь Микола. І як ми до нього не приставали, ніяк не хотів розповісти, яким робом зупинив отой поїзд.

Врешті розповів-таки.

— Стою ото я біля котлована, аж іде товарняк. Чах-чах! — на підйом, важкий, вагонів на сорок... Я взяв каменюку та — трах! — по вагону! А тоді по другому — трах! Тут він і зупинився. Я — навдьори, а вони всі за мною. Кондуктор попереду, за ним — машиніст, а позаду вже кочегар... Якби спіймали — на шмаття роздерли б!

— Ну-у-у?

— От тобі й ну! А ти як собі думаєш: це ж не підвода — поїзд!

— І довго вони за тобою ганялися?

Микола прискалив око, подивився на сонце:

— Та так що з години... Вже як другий поїзд підійшов і почав тутукати, вони облишили мене та й повернулися.

Цілий день Микола ходив героєм, пригадуючи все нові й нові

деталі неймовірної історії. І ми з Ваньком, аж позеленілі од заздрощів, домовились і собі зупинити поїзд. Тільки вже не вантажний, а пасажирський, щоб ганялася за нами не лише бригада, а всі до одного пасажири. Так чоловік із чотириста!

Відразу ж після уроків подалися до залізниці. Вже біля котлована Ванько вийняв із кишені ганчірочку, розгорнув, простягнув мені жменню товченої крейди:

— Маж морду!

— Навіщо?

— Щоб не впізнали.

Нашмарували крейдою обличчя, ще й розвернули кашкети: козирками назад, щоб зручніше драпати лісом. Взяли по добрій каменюці, стоїмо, чекаємо.

— А мо', не буде?

— Буде... Він завжди о цій порі приїжджає... О, чуєш, уже пихкотить!

Я прислухався. І справді, за поворотом лунало глухе чахання. Ось воно ближче... ближче... з-за повороту виткнувся паротяг, пихкаючи димом, помчав прямо на нас, тягнучи за собою зелені вагони. Мені вже видно машиніста, що виткнувся з будки, — дивиться вздовж залізниці. Ось він побачив наші обличчя, розреготався, і так, сміючись, промчав мимо, а потім замигтіли вікнами пасажирські вагони.

— Кидай! — закричав відчайдушне Ванько.

Я розмахнувся, пожбурив каменюку, щодуху метнувся до лісу. Ванько летів попереду, тільки лопотіла сорочка та миготіли чорні п'яти. Гілки боляче стьобали по обличчю, по грудях, куці аж тріщали, та ми зупинилися не раніше, ніж одбігли добрі півкілометра.

Стали, нашорошили вуха. Ніхто ніби не женеться. Не тріщать гілки, не лунає сердита лайка. Тільки чахає, віддаляючись, поїзд.

Невже не зупинився?

Почекавши ще трохи, обережно пішли назад.

— Ти ж із куців одразу не витикайся! — повчав по дорозі Ванько. — Може, вони когось висадили та й од'їхали подалі, щоб ми подумали, що їх уже нема... А тоді — цап-царап! — та й у тюрюгу!

До узлісся, зважаючи на таку можливість, підповзали рачки.

Підповзли, довго придивлялися та прислухались. Наче нікого.

Аж тоді обережно, готові щомиті дременути назад, вийшли до залізниці.

Коля була порожня. Ми, розчаровані, стояли на ній, не розуміючи, чому ж не зупинився пасажирський поїзд. Адже цілились ми на совість, та й машиніст же нас бачив...

Ще раз виходили ми до колії — пробували зупинити отой пасажирський, і тільки даремно пробіглись лісом.

Тоді наш однокласник Петро, у якого батько працював на залізниці, сказав:

— Тю, дурні, хіба ж так зупиняють? Так ви довіку його не зупините!

— А Микола ж зупинив!

— Бреше Микола, от що! Хіба ви його не знаєте? Він посміявся з вас. Щоб зупинити поїзд, треба з червоної хустки зробити прапор, стати посеред колії та й махати, поки паровоз тобі у пузо впреться.

— Еге, впреться... А як розчавить? — засумнівався Ванько.

— Ще можна салом... Натерти салом колії — паровоз забуксує і стане.

Нам припав до смаку другий спосіб, а не перший. Бо моя мама не носила червоної хустки, у Ванька ж не було й матері. Можна позичити хустину в Соньки, але ми боялися, що вона розплеще. Баба ж, а не чоловік!

Крім того — справді було трохи лячно! Добре, як машиніст не зазіваєється — вчасно зупиниться. Ану ж не встигне загальмувати!

Ні, салом таки безпечніше. Безпечніше і, мабуть, надійніше.

У Ванька не було вдома сала: давно поїли. Хрюкав тільки у хліві підсвинок, так Ваньків тато збирався різати його аж на Різдво. У нас же вдома лежало старе сало: мама заправляла ним борщ.

— Нічого, згодиться й старе! — розвіяв наші сумніви Петро.

Я забрав усе сало, бо його було не так уже й багато. До того ж ні я, ні Сергійко не любили, коли мама заправляла борщ салом, нам більше подобався борщ із олією.

Не жаліючи сил, натирали ми рейки. Навіть шпали помазали шкуратками.

І знову нас ждало гірке розчарування: поїзд і не думав буксувати на рейках. Промчав мимо нас, хоч би тобі що!

— А скільки ви змазали? — поцікавивсь Петро, коли ми

другого дня стали йому докоряти.

— По цілісінській рейці!

— Ге, по рейці! По рейці мало... Поїзд проскочить і не оглянеться!

— По скільки ж треба?

— По кілометру, якщо не більше!

— По кіло-ометру? Що ж ти, свиня така, зразу не сказав? Я б же оте старе сало і не переводив даремно!

— Нічого, ти не журися, — втішив мене потім Ванько. — Може, твоя мати ще на тебе й не подумає... От зачекай, тато заколють на Різдво кабана, тоді й два кілометри змажемо!

Так і не вдалося нам зупинити поїзда. І не тому, що на кабанові, якого заколов Ваньків тато, бракувало сала. Просто інші клопоти обсіли наші неспокійні голови, бажання зупинити поїзд потроху віддалилось, зникло на безкінечних рейках часу.

ТРІШКИ ПРО АЛГЕБРУ, «ТОВАРИЩЕЙ» ТА ГАЛИНУ ІВАНІВНУ

З усіх учителів ми найбільше боялися Павла Степановича, завпеда, що викладав у нашому класі алгебру.

Високий, ставний, він мовчки проходив шкільним подвір'ям, строго поблискуючи скельцями окулярів, і, коли це траплялося під час перерви, гамір одразу вщухав, і навіть найбільші забіяки ставали тихі та смирні, як ті овечки.

А коли, бувало, якийсь школяр розлетиться — наскочить на Павла Степановича, учитель не лаяв, не кричав на нього. Він тільки серйозно дивився на порушника спокою і коротко запитував:

— Ну?

І цього було досить, щоб учень відразу втратив увесь свій запал.

Найбільшою карою у нас вважалося, коли викликали до Павла Степановича на розмову.

Я теж кілька разів стояв у кабінеті завуча: маленькій кімнатці зі столом, двома стільцями та книжковою шафою. І прямо скажу: відчував там себе препогано.

Павло Степанович мав звичку довго «не помічати» викли-

каного учня. І чим більшою була шкода, тим довше тривала мовчанка.

Стоїш, було, коло дверей, переступаючи з ноги на ногу в смертельній нудзі, а Павло Степанович, нахиливши велику посивілу голову, щось пише та й пише, і тільки чутно, як рівномірно скрипить перо, виводячи чіткі строгі літери. Врешті зведе голову, гляне на тебе так, наче не він тебе викликав, а ти сам напросився до нього, коротко кине:

— Ну?

І ти, переминаючись, скліпуючи, шморгаючи, ковтаючи закінчення слів, починаєш белькотати про Вальку, яка пробігала мимо тебе, і про свою ногу, яка візьми та й простягнися їй на дорозі?

— Ну, далі?

Що ж далі. Далі відомо: Валька гепнулась на підлогу, а ти он стоїш...

— Все? — запитує Павло Степанович, і глузливі вогники починають спалахувати в його очах.

Ти ще більше похнюплюєшся, усім своїм еством показуючи, що більше нічого не маєш сказати.

— Герой! Ну, герой! Бігла дівчина, а він їй — підніжку! Я ніколи не думав, що ти отакий боягуз. Бо тільки боягузи знущаються із слабших, із тих, хто не може дати їм здачі.

Все стискається в тобі у якийсь слизький, бридкий клубочок. Стоїш і не знаєш, куди й дітись од сорому. Павло ж Степанович, ще трохи подивившись на тебе, так же тихо скаже:

— Можеш іти!

І ти виходиш од нього, ледь переставляючи ноги. Особливо оту, що через неї перечепилася Валька. І треба ж було їй пробігти саме повз тебе! Ніби інших хлопців не було на той час у коридорі.

Ніколи не кричав на нас Павло Степанович, а боялися ми його більше за всіх учителів.

Тож цілком природним був мій відчай, коли Павло Степанович став викладати в нас алгебру і я ніяк не міг її зрозуміти.

Я-то її розумів, але не так, як інші. Ну, ніяк не міг уявити, як це можна додавати, віднімати, множити й ділити не цифри, а літери! І коли я списував із дошки, що « $A+B=C$ », все моє ество бунтувало, кричало, і мені хотілося задушити кожну оту літеру, як найлютішого ворога!

На другий день у мене в єдиного не було виконане домашнє

завдання. Я міг би просто-напросто списати у Ванька, але отой бунтарський протест був сильніший від страху одержати незадовільну оцінку.

Павло Степанович мовчки вислухав мої плутані пояснення, так же мовчки пішов од моєї парти до столу. На загальний подив, він не розкрив класний журнал, не вивів проти мого прізвища незадовільну оцінку. Про щось хвилинку подумав, потім, наче нічого й не трапилося, став пояснювати наступні правила. Тільки після дзвінка наказав:

— Після уроків зайдеш до мене.

— Попаде ж тобі на горіхи! — журився разом зі мною Ванько. — Він тебе до смерті занукає.

Коли скінчились уроки, я неспіливо постукав у двері завуча.

— Увійдіть!

Павло Степанович, на мій великий подив, цього разу і хвилини не тримав мене біля дверей.

— А, це ти! Ну прохось!

І коли я підійшов до столу, показав на стілець:

— Ну, сідай!

Я сів — на самісінький краєчок. Дивився на облізлі, аж білі, носки своїх черевиків, а всередині у мене все стискалося в сіренький клубочок.

Павло Степанович пройшовся сюди-туди по своєму тісному кабінеті, зупинився біля мене, поклав на моє плече руку:

— Так не виходить нічого з алгеброю?

Я наважився звести голову, подивитися в обличчя вчителя: очі його сміялися. Спалахували за скельцями веселими вогниками, і не було в них звичної строгості.

Павло Степанович підсунув інший стілець, сів поруч.

— А знаєш, я колись точнісінько так не міг сприйняти, щоб літерами можна було оперувати, як цифрами... А потім алгебра стала найулюбленішим моїм предметом. Ну, давай поміркуємо удвох.

За годину я вийшов од Павла Степановича... Та де вийшов — вилетів! Ушкварив таким галопом, що мало не збив із ніг Ванька, який терпляче чекав на мене.

— Ну, що? Що він там тобі сказав?

Я ухопив його кепку за козирок, насунув її йому аж на очі, закричав щосили на вухо:

— А плюс В дорівнює С!

З того дня Павло Степанович не здавався мені таким суворим, як раніше. Хоч поважав я його від того не менше.

А от нашого класного керівника Віктора Михайловича ми зовсім не боялися, зате дуже любили. Прямо-таки жити без нього не могли! Він-то без нас ще міг би прожити, а ми без нього — ніяк!

Я вже говорив, що Віктор Михайлович був дуже молодий. І, незважаючи на оту свою молодість, він зовсім не ганявся за напускною солідністю, як це робила більшість молодих учителів. Він був нам скоріше старшим товаришем, аніж строгим керівником, і тому в нас майже не було од нього таємниць.

Пам'ятаю, як взимку, на великій перерві, наш п'ятий «Б» воював із шостим «А». Нас було менше, і шестикласники, незважаючи на наші відчайдушні зусилля, зламали наш опір та й погнали з поля бою.

— Ур-р-а!

Ми ганебно втікали, а нам у спину, в потилиці гупали сніжки ворожих вояків.

Тоді Віктор Михайлович, який стояв саме на ганку, не витримав. Скинув пальто, метнувся нам навперейми:

— Ану, хлопці, за мною!

Схопив грудку снігу і перший побіг назустріч «ворожому війську».

Тепер уже наше «ура» лунало над полем бою. Кричали ми так грізно, бігли за нашим учителем так дружно, що шестикласники після короткої, але лютої сутички кинулись навтікача.

— Стійте, хлопці, лежачих не б'ють! — підняв Віктор Михайлович руку, коли ми, загнавши ворогів у приміщення, поривалися добити їх у коридорі.

Розчервонілі, горді, поверталися ми з великої перерви.

І як же ми пишалися нашим керівником! З яким захопленням дивились на нього! Такого ж червоного, як і його учні, з ніг до голови заліпленого снігом. Бо шестикласники, одбиваючись, у першу чергу намагалися поцілити в нашого командира.

От який наш Віктор Михайлович!

Дуже подобалось нам і те, що він ніколи не звертався до нас із ненависним, остогидлим нам словом «діти». Воно, оте слово, принижувало нашу гідність. Бо як полоти чи копати город, носити воду, рубати дрова, пасти худобу, прибирати в хаті, так ми вже не діти, ми вже дорослі, нас уже й «женити пора» й

«віддавати скоро заміж». А як у класі, за партою, так — «діти»!

Особливо допікала нам отими «дітьми» учителька російської мови та літератури Варвара Іванівна. «Здоровствуйте, дети», «тише, дети», «дети, будьте внимательны», «кто скажет мне, дети, когда родился Пушкин»... «Дети, дети, дети», — так і сипалося з її вуст. І одного разу ми змовились мовчати, коли вона буде називати нас дітьми.

— Здоровствуйте, дети!

Ми стоїмо і ні пари з вуст.

Варвара Іванівна, що звично розігналась до столу, зупинилася, вражена, їй, мабуть, здалося, що вона просто не почула нашої відповіді.

— Дети, здоровствуйте!

Ми й далі затято мовчимо.

По обличчю вчительки поповзли червоні плями.

— В чем дело, дети? Почему вы молчите?.. Ваня Петренко, отвечай мне, в чем дело!

Вона завжди зверталась до Ванька, коли траплялася якась подія в класі. Чомусь була переконана, що мій товариш причетний до всіх витівок.

А все — Ванькова чесна натура. Ніколи не може змовчати, завжди так і вискочить із своїм дурним язиком.

Якось ми писали диктант. З російської мови.

— «Полю сыры», — диктувала нам учителька. — Написали, дети?

Ванько, червоний як рак, підняв руку.

— В чем дело, Петренко?

— Варваро Іванівно, я цього не буду писати!

— Почему?

— Бо воно соромітне.

Так і зірвався диктант через Ванькову заяву. Ми давилися сміхом, хихотіли, підштовхували один одного ліктями, доказуючи оті злощасні два слова, що на них звернув свою цнотливу увагу Ванько, і наробили стільки помилок, що у Варвари Іванівни аж волосся сторч стало!

Відтоді Варвара Іванівна завжди з певною підозрою ставилась до Ванька: чи не викине він чергового коника!

Тож не дивно, що зараз учителька в першу чергу звернулася до Ванька:

— Отвечай же, Петренко!

Ванько зітхнув, звів на вчительку чесні очі:

— Варваро Іванівно, ми вже не діти!

— Кто же вы? — вражено запитала Варвара Іванівна.

— Ми товарищі!

Я й досі дивуюся, як у Варвари Іванівни вистачило педагогічної витримки не розреготатися, дивлячись на деяких «товарищей», що стояли за партами — «от горшка — два вершка»! Однак вона не розсміялася, навіть іскорці сміху не дозволила пробитись на свої очі. Вона тільки трохи помовчала, а потім серйозно сказала:

— Хорошо, быть по сему: я к вам буду обращаться, называя вас товарищами... А вы знаете, что такое «товарищ»? Какие большие, неимоверно большие обязанности накладывает это слово на тех, кого так называют? И что нужно делать, чтобы быть достойным этого обращения? Ибо слово «товарищ» произносили, обращаясь к великому Ленину. С этим словом шли под пули, под пытки, на смерть бойцы революции, герои гражданской войны. Слово это помогало возводить Днепроросес и Магнитку, преобразовывать нашу великую Родину... Вот что значит — «товарищ», товарищи дети!

Як зачаровані, слухали ми вчительку — боялись дихнути. І спасибі вам, Варваро Іванівно, що ви не розгнівались на наш отой вибрик, не кричали, не кликали директора або Павла Степановича. Спасибі за те, що, скінчивши запальну промову свою, ви серйозно звернулися до нас:

— А теперь — здравствуйте, товарищи!

Задзвеніли шибки, стеля здригнулась од нашого «здравствуйте»!

І принаймні весь той навчальний рік ми вели перед по успішності з російської мови та літератури.

До того нас зобов'язувало горде, високе слово «товарищ»...

Віктор Михайлович, звертаючись до нас, називав не дітьми, не товаришами, а просто хлопцями і дівчатами, як своїх молодших друзів. І, їй-богу ж, це страшенно подобалось нам і ніскілечки не підривало його авторитет!

А як він умів нас запалити, зацікавити найнуднішою, здавалось б, справою!

Пригадую, як ми, старшокласники, під час жнив ходили збирати колоски.

Виходили на колгоспне поле дуже врочисто: в колонах, клас

за класом, під червоним прапором, директор і завуч — попереду, учителі — збоку, кожен біля свого класу. На краю скошеного поля, всіяного копами, зупинилися, і директор, витерши хустиною змокрілого лоба, звертався до нас із коротенькою промовою.

Потім до нас підходив бригадир — дядько Іван, Миколин батько, і розводив нас по полю.

— Так, значиться, так: щоб не лишилося після вас жодного колосочка! Ясно?

— Ясно! — кричали ми врізної.

Віктор Михайлович з таємничим обличчям помахав нам рукою, скликаючи до себе.

— Знаєте, що кажуть про нас семикласники? Що нас не треба було і в поле виводити, бо ми ще не доросли колоски разом з ними збирати... То що будемо робити?

Микола, не довго думаючи, запропонував упіймати хоч одного семикласника і оддухопелити.

— Ні, так не годиться, — заперечив Віктор Михайлович. — Побити їх треба, але не одного, а всіх... І не кулаками їх треба бити...

— Кийками? — здогадався Ванько.

— Колосками, а не кийками! От вони хвастають, що сильніші од нас. А ми давайте гуртом дружно візьмемось та й назбираймо більше од них колосків. Ну як, згода?

— Згода! Згода! — закричали ми, вимахуючи торбинками.

— Тільки без галасу! Петренко, куди побіг? Я ще не все вам сказав. Про Гавроша читали?

— Читали! Читали!

— От і уявіть, що кожен із вас — Гаврош. А семикласники — буржуйські війська. Колоски ж — розсипані по полю набої. Кожен зайвий колосок — це постріл у ворога з боку комунарів, що засіли на барикадах. І чим більше ви назбираєте отих набоїв, тим повнішою буде перемога Паризької комуні над ворогом... Ясно?

— Ясно! Ясно!

— А раз ясно, то — вперед!

— Уур-р-ра!

І двадцять дев'ять гаврошів, войовниче вимахуючи торбинками, кинулися на стерню...

В той день наш клас здав найбільше колосків. Назбирали ми

їх стільки, що вистачило б на всіх семикласників району.

А що ж! Хай знають, як-то ми «не доросли», буржуї задрипані, хай не лізуть воювати паризьких комунарів!

Навіть Павло Степанович, здивований, допитувався у нашого керівника:

— Чим ви їх так запалили, Вікторе Михайловичу? Зібрати удвоє більше колосків, аніж семикласники!

Віктор Михайлович так і не виказав нашої таємниці. Як я не продав йому Соньки.

Бо Сонька збрала набагато більше колосків, аніж кожен із нас, п'ятикласників. Знаючи добре Соньку, я ніяк не міг повірити, що тут обійшлося без хитрощів. Приставав до неї, поки вона не витримала: одвела мене набік та й показала ножиці.

— Ну й що? — витріщився я на зовсім не польовий інструмент.

— Чик-чик! — клацнула Сонька ножицями та й показала наколи.

— Ти копи обстригала?!

— Не кричи, дурню! — засичала Сонька сердито.

— А як помітять — знаєш, що нам буде? — перейшов я на шепіт.

— Нічого не буде! — заперечила Сонька. — Хіба я така дурна, щоб на нашій половині стригти! Я он оті, що в семикласників...

Більше я не цікавився: користується Сонька ножицями чи ні. Мабуть, користується, бо якось дядько Іван, коли почали звозити копи, бігав по полю, кричав та допитувався, яка то тварюка пообстригала снопи, як під час голодовки. Що якби вона йому попалась до рук, то він із неї і шкуру спустив би! Але я і тут не виказав Соньки. Бо не хотів, щоб дядько Іван злупив із неї шкуру. А потім: не собі ж збирала оті колоски Сонька, не за себе вболівала душею, коли стригла снопи, а за п'ятий «Б» — за нашу перемогу над ворогом!

Прийшовши до нашого села, Віктор Михайлович поселився у Миколиних батьків — займав невелику кімнату, що виходила вікнами в садок, і ми знали про кожен крок нашого вчителя. Як він рано встає, робить зарядку, як обливається потім холодною, прямо з колодязя, водою, а взимку обтирається снігом. Що він їсть, і як йому Миколина мати все підсипає в тарілку, «бо вас же захарчували на міських тих харчах, там і поїсти як слід не

дадуть», — все ми знали про Віктора Михайловича, навіть те, з чим він крився од усіх: що Віктор Михайлович безнадійно закоханий у Галину Іванівну.

Правда, він не смикав її за коси, не штовхав у спину, не давав їй підніжку і навряд чи наважився б узяти заради неї жабеня до рота, але й без цих видимих знаків уваги нам було як божий день ясно, що Віктор Михайлович не може і дня прожити без Галини Іванівни...

Першими помітили це наші дівчата. Помітили та й почали перешіптуватись поміж собою, страшенно горді тим, що вони знають щось, невідоме нам, хлопцям.

Але хіба жінота створена для того, щоб зберігати секрети? Тож не минуло й дня, як і друга, чоловіча, половина п'ятого «Б» була втаємничена в сердечні справи нашого керівника.

З того дня, як наш клас дізнався про сердечні справи Віктора Михайловича, нас дуже цікавило все, що протягом минулої доби сталося поміж нашим керівником та Галиною Іванівною.

— Віктор Михайлович провів Галину Іванівну після школи додому!..

— Галина Іванівна чомусь розсердилась на Віктора Михайловича!..

— Учора вони помирилися!..

Десятки пар уважних очей пильнували Віктора Михайловича та Галину Іванівну. Очей, від яких ніщо в світі не може сховатися.

Потім на безхмарному горизонті стосунків Віктора Михайловича та Галини Іванівни з'явилася третя постать, і весь наш клас аж закипів од благородних ревностів.

Цією постаттю став один із аристократів нашого села, визнаний ватажок паруботи, машиніст паровоза Федір Бурлака. Та не просто собі машиніст, а уславлений рекордсмен, фото якого друкувалося навіть у районній газеті. Ми на власні очі бачили ту газету і портрет Бурлаки на першій сторінці, так що тут не було вже жодних підробок.

Дізнавшись, що у Віктора Михайловича появилвся такий грізний суперник, ми не на жарт стривожились. Та й де ж не тривожитись, коли ніхто у нашому селі не мав таких блискучих, із рипом чобіт, такого синющого галіфе, таких червоних сорочок із справжнього оксамиту, що аж очі вбирали, виглядаючи з-під чорного, теж нового-новісінького піджака! А коли додати ще й

кепку із наймоднішим куцим козирком, ще із гудзиком зверху, та високий зріст, та широкі дужі плечі, то ж диво, що не було в нашому селі дівчини, яка потай не зітхала б по ньому!

До того ж Федора Бурлаку завжди обирали в президію всіх урочистих зборів, і він сидів по праву руку од голови сільради, партизана громадянської війни дядька Андрія.

А Віктора Михайловича не обирали ні разу. Віктор Михайлович скромно стояв десь позаду і не міг похвастатись ні модною кепкою, ні оксамитовою сорочкою, ні отакими блискучими, як чорні дзеркала, чобітьми із рипом. Були, правда, у нього нові штани, але куди тим одним-однісіньким штаням до багачького вбрання Федора Бурлаки!

Тож зрозуміла зажура, яка оповила увесь п'ятий «Б», коли ми дізналися, що Федір Бурлака став упадати за Галиною Іванівною.

Кожен день приносив нам усе тривожніші вісті:

— Учора вони проводжали Галину Іванівну вдвох...

— Федько хвастався хлопцям, що він одише Віктора Михайловича...

— Галина Іванівна, коли прощалася, то Віктору Михайловичу тільки тицьнула долоню, а Федькові всю руку подала...

Бідний наш Віктор Михайлович. Він марнів, худ на очах і щоранку вже не одне — двоє відер води виливав на себе!

Коли ж ми дізналися, що Галина Іванівна, прощаючись, подала Федькові аж дві руки, а Віктор Михайлович узявся за третє відро, наш терпець увірвався. Ми вирішили, що настала пора рятувати нашого вчителя.

— От тільки як? — хвилювались дівчата.

— А це вже наша справа! — відрубали ми. Не день і не два ламали голову, що маємо робити. Найбільш рішучі пропонували розібрати рейки, коли Федько гнатиме свій паровоз; інші хотіли пригостити його з-за тину дрючком, щоб він і дорогу забув до Галини Іванівни. Але по тверезому роздумові ми відкинули обидва варіанти. Бо попробуй вгадати, яким саме паровозом їде Федір Бурлака! І потім: розібрати колію — за це знаєте, що буде?.. То кому ж охота сидіти у в'язниці.

З-за тину дрючком — теж не випадало. Добре, як уцілиш відразу по голові та зіб'єш із ніг. Ану ж промахнешся! Куди тоді од нього втечеш? То ж то й воно!..

Виручили нас, самі того не відаючи, артисти міського театру,

що приїхали в наше село: давали виставу.

Ще заздалегідь по всьому селу розклеїли величезні афіші, в яких повідомлялося, що буде показана п'єса Івана Франка «Украдене щастя» і що квитки можна придбати в крамниці — у крамаря дядька Матвія. Квитки оті були дорожечкі, не по наших дірв'яних кипенях, і нам лишалося тільки спостерігати, як дядько Матвій одриває довгі смужки паперу з друкованими літерами, що повідомляли, яка саме буде вистава і коли вона розпочнеться.

— Голова сільради аж п'ять квитків узяв!

— А Павло Степанович — три...

— Їм то можна. У них грошей — кури не клюють!

Врешті діждались, коли до крамниці зайшов і Віктор Михайлович.

— Купив... Два купив... Для себе і для Галини Іванівни...

А згодом були приголомшені ще однією вістю:

— Федір Бурлака теж два квитки взяв!

Отут ми й зрозуміли, що суперники, як то кажуть, один одному кинули свої рукавички. Що від того, чий квиток візьме Галина Іванівна, залежить подальша доля нашого класного керівника.

Після уроків ми, хлопці п'ятого «Б», зібрались на таємну нараду. Ми вже знали, що нам робити, лишилося тільки уточнити деякі деталі.

— У кого сидить квочка на яйцях? — запитав Ванько.

Майже всі підняли руки.

— Щоб кожен приніс по бовтуну!

Того вечора по всьому селу кричали квочки. Потім кричали матері, допитуючись, яка це бісова личина лазила по яйцях, що потовкла половину. А другого дня, перед уроками, ми знову зійшлися за школою в бузині.

— Принесли?

— Принесли.

— Викладайте!

Хлопці — хто з-за пазухи, а хто з кишені почали діставати бовтуни.

Ванько трусив кожну крашанку над вухом — перевіряв, чи колотиться.

— Сімнадцять, — сказав він задоволено. — Досить... Хай мені тепер голову відірвуть, якщо Галина Іванівна хоч підступиться до нього!

В суботу, ще не зайшлося й на вечір, ми засіли за тинами по

обидва боки вузької вулиці: так боялися прогавити Федька. Сиділи довго і вже почали побоюватись, що Бурлака пішов іншою вулицею, як Ванько, що стояв у дозорі, махнув кашкетом і побіг у наш бік, згинаючись:

— Іде!

Ми поприлипали до тину.

Вулицею, порипуючи начищеними чобітьми, наближався Федір Бурлака: синє галіфе, червона сорочка, чорний піджак ще й ріжечок білої хустки, що виглядає з нагрудної кишені. На голові ж — наймодніший кашкет із коротким козирком та гудзиком.

Федір все ближче й ближче, і затиснені в наших руках бовтуни аж мокріють од поту.

Ось він уже за п'ять кроків од мене... за три... Де ж Ванько? Чого не подає команди?

— Вогонь! — лунає відчайдушний крик Ванька.

Федір повернувся на той голос і дістав бовтуном прямо межі очі. І не встиг піднести руку, як злива бовтунів полетіла в нього: у спину, груди, у голову — за якусь мить він перетворився на смердючий розчавлений бовтун.

Ми не стали чекати, поки Федір продере свої очі, — чимдуж побігли до клубу.

Там уже стояв Віктор Михайлович. Схудлий, змарнілий, але такий нам дорогий, що ми пішли б за ним у вогонь і у воду. Тримав у руці два квитки, виглядав Галину Іванівну.

Як нам хотілося підбігти до нього й сказати, щоб він не тривожився! Що його супротивникові зараз не до вистави, не до Галини Іванівни. Кожен із нас знав, як гидко смердить розбитий бовтун. Один-однісінький! Бурлаці ж їх дісталось аж сімнадцять!

— Іде!

Віктор Михайлович теж побачив Галину Іванівну. Зраділо замахав до неї квитками, наче перепустками до раю, поспішив їй назустріч.

Вони про щось розмовляли, і Галина Іванівна раз по раз поглядала в той кінець, звідки мав появитися Федір Бурлака.

Потім на ганок вибіг розпатланий Гриць — наш завідуючий клубом. Він махнув рукою, домагаючись тиші, закричав:

— Громадяни, котрі мають квитки, прошу заходити! Зараз починається вистава!

Галина Іванівна востаннє глянула в той бік села, де саме одчищався од бовтунів Бурлака, гордо струснула красивим волоссям і подала руку Вікторові Михайловичу...

За місяць вони справляли весілля. І ми там були, мед-пиво пили: по вусах текло, а в рот не попало.

ЯК Я «РОЗБАГАТІВ»

Батьки наші були скупими на ласку, обережними на похвалу. Бувало, поведуть тільки шорсткою долонею по голові або зронять слово-друге, та й усе. Саме життя робило їх такими, важка виснажлива праця коло землі, яка вимагала рук та рук, не гребуючи й нашими, дитячими. Може, тому вони частіше нас лаяли, аніж хвалили, бо зайва похвала тільки псує дитину, а лайка не шпичка — в боку не застряне, в одне вухо влетить, а в друге вилетить, і за одного битого двох небитих дають.

Тож коли б справді десь появився ринок, на якому обмінювали б дітей за оцим преїскурантом, — наші батьки могли б стати найбагатшими у світі людьми: за кожного з нас давали б щонайменше по десятку небитих дітей!

Хоча чого вони варті оті зроду-віку небиті, нелаяні діти?

Пам'ятаю, як нас, уже шестикласників, лаяла тітка Одарка.

Нічого ми їй, здавалося, такого й не зробили: потолочили тільки краєчок огудиння, коли шукали огірків, а тітка Одарка репетувала так, наче ми їй сплюндрували весь город:

— А щоб же вас і земля не носила! Та бодай би вам руки-ноги покорчило! Щоб же ви подавилися отими огурками, нечестиві ви душі!

І хоч залягли ми в такому високому та густому картоплинні, що годі було нас і знайти, тітка Одарка назвала всіх до одного, наче ми були перед нею як на долоні:

— Бачу, всіх бачу, і не ховайтесь! І тебе, Миколо, бачу, клятий ти сину, — покінчиш своє життя на шибениці! І тебе, Йване, бачу, — горітимеш ти у вогні! І тебе, Тільки, хоч ти думаєш, що як син учительки, то тебе вже й не видно! Лежи, лежи, їж мої огірочки: прийде час — вороги тебе отак їстимуть! Гризтимуть до маслаків — і кричати не дадуть!

Ми лежали, причаївшись, у картоплинні, не раді уже й огіркам; лежали й не відали, що пророкування тітки Одарки здійсниться повністю, тільки набагато пізніше.

Партизана Миколу повісили фашисти в сорок другому році.

І як же голосила постаріла тітка Одарка над Миколиною домовиною, коли фашисти дозволили його зняти з шибениці та поховати! Як проклинала отих душогубів, що змайстрували шибеницю для Миколи!

— Та щоб же вам і землі рідної не побачити, щоб же вас і діточки рідні прокляли! Щоб же вас покорчило, покрутило та ще й об землю вдарило!

Долетіли до неба і ці прокльони тітки Одарки: корчило, крутило, било об землю фашистів, аж поки вся ота загарбницька армія благополучно сконала під ударами наших воїнів.

Ванька теж не минула лихая година, напророчена тіткою Одаркою. Горів мій товариш аж двічі в підбитому літакові, та обидва рази рятувався на парашуті.

Мене ж не раз заходжувалися гризти оті добрі люди, що їм їсти не дай — дай тільки зіпсувати комусь життя! Наслані ще з дитячих років тіткою Одаркою, вони час від часу беруться за мене, і тоді я проклинаю той день, коли мені здалося, що огірки на чужому городі смачніші од власних.

Так що дорогенько обійшлися нам огірки тітки Одарки. Та що поробиш: за чим ішли — те і знайшли. За чим стрибали, те і впіймали...

А поки що ми лежимо в картоплинні і, принишклі, слухаємо, як батькує нас тітка Одарка. Доївши останній огірок, Ванько шепоче:

— Давайте утікати. Бо вони і до вечора ротяру свого не затулять!

І перший рачкує з городу, припадаючи до землі. Ми повземо за ним. Нам страшенно цікаво вибиратися отак із картоплиння, бо кожен із нас уявляє себе на війні, і не прокльони тітки Одарки — ворожі кулі свистять над нами!

— Повзійть, повзійть!.. Щоб ви довіку по землі отак повзали!..

— Ну й лаються! — аж головою крутить Ванько.

— А ти мовби уперше чуєш? — глузливо питає Микола. — Забув, як вони минулого року з тіткою Варкою воювали?

Ми з Ваньком заперечуємо: де ж забути оту триденну виставу!

Того року в тітки Одарки вихохались на городі гарбузи — на подив усьому селу. Величезні, як кабани, такі, що не кожен чоловік і підніме. Люди спеціально заходили дивитися на оте

чудо, а тітка Варка, яка жила по сусідству, аж зеленіла од заздрощів.

— Ото ви думаєте, що там без нечистої сили обійшлося? Та вона ж сама — відьма: бігає щоночі на ферму колгоспні корови доїти! Не дарма ж наші доярки як не тужаться, а надоюють найменше молока у районі!

Люди, звичайно, як люди: віднесли оті всі слова тітці Одарці у вуха.

— Сама вона відьма! — відповіла розпалена тітка Одарка. — Я молоко дою, а вона кров із колгоспних свиней кожної ночі спиває. Через те вони в нас од вітру хитаються! Не дарма ж у неї такі губи червоні!

Саме тоді, коли між сусідками наростала глуха ворожнеча, хтось уночі, мабуть парубки, перекотив найбільші Одарчині гарбузи на город тітки Варки.

Вийшла тітка Одарка вранці надвір: очам своїм не повірила. За одну ніч гарбузи поменшали наполовину.

Ну й було ж потім крику! Ще зроду-віку наше село не чуло такої сварки!

Я саме читав, як до хати влетів захеканий Ванько:

— Побігли!

— Куди?

— Та швидше, бо там тітка Одарка і тітка Варка водою обливаються!

Хоч як швидко біг за Ваньком, а тіток уже не застав. Побачив тільки величезну калюжу, так немовби пройшла добряча злива.

А жаль! Бо кажуть, що то було цікаве видовисько, коли вони зіткнулися біля колодязя та й почали обливатись водою! Витягне тітка Одарка повне відро — плюсь на суперницю! А та їй у відповідь — відро на голову!

Тож я тільки побродив по калюжі та й усього...

Вибравшись із картоплиння, ми бігцем по кукурудзі та й на вулицю — подалі од біди.

Врятувалися.

Постояли, прислухались, чи не біжить тітка Одарка за нами, та й рушили на вигін, що в центрі села, біля крамниці.

Вигін — величезний і весь порослий густим шпоришем. Оточений з усіх боків садибами, він майже ніколи не буває порожній, особливо весною та влітку.

Як тільки почне світати, через нього, мимо крамниці, про-

стують поодинокі постаті з цигарками в зубах. То бригадири, їздові та конюхи починають сходитись на колгоспний двір. І коли глянути збоку, то так і здається, що кожен із них несе до колгоспу вогник, пильнуючи, щоб він не погас. Вогники оті — залишки вчорашнього трудового дня, розносили вони учора обережно по своїх хатах та й плекали всю ніч, щоб не погасли, а тепер поспішають розпалити новий день. І як вони його запалять, так і люди працюватимуть. Охоче чи з неохотою, весело чи похмуро, з піснями чи мовчки.

А біля крамниці стріча їх дід Оксентій — нічний сторож. Пізнає їх, ще невидимих, по кроках, по відкашлюванню, гукає:

— Це ти, Василю? Щось ти припізнився сьогодні: Михайло вже пройшов!

— Давно?

— Та не так щоб і давно, а щоб не збрехати, вважай, що з годину тому...

Дідова година, як у декого — верста: з гаком і без гаку, залежно від настрою. Коли дід голодний, а дочка все не ставить на стіл, тоді дід кричить:

— Ти довго будеш монятись?! Сто годин зернятка макового в роті не мав, а вона наче мертва!

Коли ж дід ситий та ще люлька в зубах, тоді його година стає довжелезною, як од землі до неба.

— Тату, ви довго спиною хату підпиратимете? Ідіть уже вечеряти, бо вам же скоро до крамниці!

— Хіба? Ти диви, як летить час! Я думав, що іще й півгодини не пройшло від обіду, а воно уже й дня катма!

Дід Оксентій з усіма на «ти»: і з малими, і з дорослими. Бо він — найстаріша в селі людина. Уже давно забув, коли й народився. Як був перепис, то намучились із ним: ніяк не могли встановити року народження.

— Ото точно пам'ятаю, що в тому році страшенна посуха була. Твій прадід, Андрію, тоді ще був отаким-о...

— То це ще за кріпаччини, дідусю? — намагалася уточнити Галина Іванівна, яка заповнювала листки по перепису.

— Дурний піп тебе хрестив, от що! — розсердився дід. — Не за кріпаччини, а ще за вольної козаччини!.. От!..

Нам же дід здавався вічним. Він народився, мабуть, разом із сонцем, землею, повітрям і водою і так же вічно буде жити, — як і вся природа, що оточує нас. І не раз збиралися ми довкола

нього: послухати давніх, аж сивих од часу історій. Одна біда: останнім часом дід Оксентій став втрачати пам'ять і частенько розпочинав про одне, а потім збивався на інше.

— Так ви ж не про це починали! — кричимо тоді йому.

— А про що?

— Про пана!

— Про пана? Та нащо його, поганця, і згадувати, як на його могилі й чортополох не росте! Як заховали, то посіпаки і ті потай хрестились од радості...

Стрівши сонце, дід Оксентій перевіряв, чи цілі замки, а тоді вже повагом сунув додому. Ходив завжди у величезних чоботях, у кожухові й шапці, яких не скидав навіть у найбільшу спеку, чим і викликав найщиріше наше захоплення.

Після того, як дід забирався додому, на вигоні все частіше появлялися люди: спершу чоловіки, жінки, а потім уже й дівчора. І чим вище підбивалося сонце, тим більше повнився наш вигін людьми, що стікались до нього, як весінні струмочки.

Заходило сонце, і людей ставало все менше та менше. А коли зовсім темнішало, то знову появлявся біля крамниці невсипущий дід Оксентій.

На свята всією школою приходили ми сюди на демонстрацію: стояли довкола дощаної трибуни, колись пофарбованої у червоне, а тепер вицвілої, аж білої, слухали довжелезні промови дядька Андрія про світову буржуазію та про першу в світі робітничо-селянську державу. Тут же приймали нас у піонери, і я й досі пригадую, з якою гордістю стояв на трибуні, коли сам директор школи пов'язував довкола моєї шиї червону піонерську краватку: мені тоді здавалося, що на мене дивиться все село. Пам'ятаю, як, повернувшись додому, все заглядав у люстро, милуючись обногою, та так із нею й ліг у постіль: гарячою щокою на шматочок оксамитового вогню.

Найкраще на нашому вигоні на початку весни. Пізніше, влітку чи восени, ми не дуже часто буваємо тут: нас манять річка, ліс, луки. А от коли поступиться зима, пригріє добре сонце, так ми відразу ж біжимо на вигін.

Тут найшвидше тане сніг, прогрівається земля, витикається молода трава. Вона така пружна в оті перші після зимової сплячки дні, що біжиш по ній, а вона мовби й не пригинається.

Тож вигін завжди перший звільняється од снігу. Вулицями дзюркотять ще струмки, а тут уже сухо, і ми, поскидавши

остогидлу зимову взувачку, бігаємо босоніж, аж лопотить! І яка неймовірна насолода відчувати підощвами дотик прохолодно-ласкавої землі!

Нині, коли я дивлюся на міських дітей, мені стає їх жаль: взимку і влітку їхні ноги закуті в черевики. Навіть під час літніх канікул, виїжджаючи на дачі в село або в піонерські табори, вони бігають взуті.

Бідні, обкрадені діти! Що вони знають про дотик землі! Про росу, яка щедро оббризкує ноги, коли раненько встати та й пробігтися по зарослому шпоришем подвір'ю. Про лугову оксамитову травичку, яка так ніжно лоскоче підощви. Про приємну прохолоду лісових стежок, що в найпекучіші дні остудять твою напечену шкіру. Про м'який, ні з чим незрівнянний дотик пилюки на збитій дорозі, яка так і пурхне з-під ніг, розтечеться легенькими хмарками!

А мокра після дощу земля? А веселі калюжі, які щойно аж кипіли од рясного краплиннця, були каламутні, аж сиві, а тепер ясні та блакитні, і в кожній полощеться сонце? Ударив по ньому ногою — воно так і бризне, так і розсиплеться на скалки, а потім потихеньку збирається до купи і — дивись — за хвилину, за дві знову плещеться у воді, знову виблискує, знову сміється, безтурботно і весело. Бо сонце не можна вбити, воно вічне. Як вічна земля, і небо, й зірки, і наша радість весні.

Ми ганяємо босоніж, і матері не бігають за нами, не кричать, щоб ми зразу ж повзувалися, а то захопимо нежить.

Але не тільки ми виходимо на вигін ранньою весною: щонеділі він аж кипить од люду.

Жінки та старші чоловіки й діди сідають на колодки, попід тинами, що оточують вигін. Колодки ті лежать з давніх-давен, вони аж повростали в землю. Вичовгані до блиску не одним поколінням, вони вже давно втратили дерев'яний свій вигляд: здаються кам'яними. Тому їх не брали ні негода, ні шашіль.

Колодки ті були одним з найістотніших атрибутів нашого села: односельці мої не уявляли собі вигону без колодок.

Якось дядько Андрій оголосив на зборах, що він хоче при-
брати їх геть: дуже вже вони псують площу, не пасують до червоної, щойно спорудженої трибуни.

Однак йому так і не вдалося здійснити свій намір, переко-
нати односельчан: люди уперлися всі як один, їх навіть не
спокусила обіцянка голови сільради поставити натомість лавки

із спинками, як у районному паркові. І колодки так і лишилися на місці...

Тож літні чоловіки й діди розсідалися на колодках — хто з люлькою, а хто і з цигаркою — вели непоквапні розмови. А окремо мостилися жінки. Вони теж розмовляли, швидше й голосніше од чоловіків, та ніколи не лаялись, бо колодки — не місце для сварки. В нас так і велося: як вийдуть дві жінки, що досі ворогували поміж собою, на колодки, то так і знай: вже помирилися.

У неділю наші баби та матері сидять собі тихо-мирно на колодках, розмовляють, а деякі й ськаються.

Ськати вже давно нічого, бо щез із нашого побуту отой звір, що за ним століттями полювали з гребінцем та нігтем, і наш сільський фельдшер, старенький уже Митрофан Гордійович, не раз пробував відмовити жінок од тієї поганської звички:

— Не дай боже наскочить начальство: як я його переконаю, що у нас останню вошу ще три роки тому вбили?

Жінки слухати слухали, а ськатись не кидали. Розпускали коси, клали одна одній на коліна голови, перебирали волосся. Мабуть, тому, що просто приємно подрімати на колінах подруги під тиху, мирну розмову.

Сам же вигін належав молодим чоловікам, парубкам і нам, підліткам: ми грали в квача.

Для цього треба мати замашну битку, м'яч, гостре око, меткі руки, швидкі, як вітер, ноги і, головне, товсту, як у воляки, шкіру. Бо якщо на тобі тендітна шкіра, то краще й не сунься: як поцілять м'ячем, то й шкіра трісне.

Тепер м'ячі зовсім не такі, як були в ті часи. Теперішні гумові, надувні, легкі — для справжнього квача не підходять. Ті ж м'ячі виготовлялися з кінської шерсті, вимоченої добре у воді, а потім обшивалися телячою шкірою. Твердуючі, як камінь, важкі, як свинець, вони обпікали долоні, коли спробуєш ухопити, а як уцілять отаким м'ячем по спині чи по ребрах, то вже походиш із синяком.

Зрозуміло, чому ми, підлітки, грали в квача окремо від дорослих: вони нас просто-напросто покалічили б. Були такі вмільці, що як ударить битою, як пустить м'яч «свічкою», то не кожен наважиться його й ухопити. Від такого втікай не втікай, все одно вліпить м'ячем прямо поміж лопатками. Так приварить, що й дух заб'є і в очах потемніє!

Але як би не вдали — не смій ображатись чи, не дай боже, скривитися: засміють!

Тож і ми носили героїчні синці і за жодні/скарби не захотіли б їх позбутися: то була ознака нашої мужності, нашої чоловічої гідності. Бо коли ти граєш у квача, — значить, уже дорослий. Або от-от станеш дорослим...

Минали перші весняні дні, все вище підбивалося сонце, все далі й далі, розтікаючись на всі чотири сторони світу, підсихала земля, і ми все частіше юрмились уже не на вигоні, а на вулицях, побіля наших дворів. І квач поступався місцем перед іншими іграми.

Тієї весни всі хлопці нашого села захопилися грою на гроші. Спалахнула вона поміж нами, як пожежа, як пошесть, і ні вчителі, ні батьки не могли її погасити, до яких тільки протипожежних засобів вони не вдавалися. Скоро в нашому селі не було хлопця, який би не ходив, тримаючи праву або ліву руку в кишені: там пересипалися його «капітали». Гра ця полягала от у чому: видовбувалась невелика ямка, за п'ять-десять кроків прокреслювалась лінія. Ставши на ту лінію, кожен намагався поцілити битами — важкими, царськими ще п'ятаками — в ямку. Чим ближче до ямки падала бита — тим краще. Бо тоді ти перший битимеш по складених одна на одну копійках. Яка перевернулася, та і твоя.

Я пишу: «копійки», хоч їх у нас було як кіт наплакав. Ми не мали власного монетного двору, а зарплату одержували лозиною чи паском, а то й просто потиличниками, тож свіжа копійка була для нас такою рідкістю, як яблуко на Новий рік або дуже добра оцінка в щоденнику. Тому ми ввели в обіг свою монету: гудзики, і прекрасно обходились нею.

Гудзики, як і всяка порядна монета, були різної вартості. Металеві, обшиті білою матерією, мали найменшу покупну вартість. Потім ішли перламутрові: із сорочок старших братів та маминих кофт. Ці були вдсятеро дорожчі — відповідно до покарання, яке діставав кожен із нас, коли ловивсь на гарячому. Та найбільшу цінність мали великі чорні гудзики, зрізані з пальт або піджаків. Власника такої монети можна було розпізнати одразу: він недбало підходив до ямки, кидав презирливий погляд на купку зашмульганих білизняних гудзиків і пихато казав, не виймаючи руки з кишені:

— Ставлю на всі!

І ми відразу розуміли, що поміж нами з'явився якщо не крез, то його брат або кум.

Всі монети оті діставалися нам нелегко. І не раз той чи інший батько, спросоння шукаючи на підштаниках давно програні гудзики, допитувався сердито у матері:

— Одарко, як ти в чорта їх прала, що всі до одного гудзики поодлітали?!

Коли ж доходила справа до якогось верхнього одягу, до штанів там чи сорочки, у батька починала просинатись підозра:

— Признавайся, песький сину, — ти позрізав?

Отоді нагинай свою спину і мовчки розплачуйся за кожен зрізаний гудзик...

Того літа мені особливо не таланило: я програваввся кожного разу доценту. Щовечора повертався додому з порожніми руками, з однією-однісінькою битією, що, як сирота, теліпалася в кишені.

Першим за мої програші почав розплачуватися Сергійко.

— Ма, — пхивкав він щоранку, — у мене штани не застібаються!

— Чи ти їх ковтаєш, чи гризеш? — сердито допитувалась мама, дістаючи голку та нитку. — Як день — так і немає жодного гудзика!

Сергійко мовчав, я ж, затаївши дух, стежив за маминими руками: ану ж вона помилково пришиє перламутрового гудзика!

Не пришивала. Моя мама ніколи не помилялася. Коли Сергійко збанкрутував, настала мамина черга.

— Толю, — якось звернулася вона до мене, — це не ти споров два гудзики з мого зимового пальта?

— Не я!

— Ану подивись мені у вічі!

Я щосили розкриваю очі і дивлюся на маму. Навіть не зблимну — дивлюся, і мама, похитнувшись у своїй підозрі, досадливо сама себе запитує:

— Коли ж я їх загубила?

Х-ху, пронесло!

Лізу до кишені, намагаю великий гудзик. Один-єдиний. Другий я вже програв. Цей теж не довго грів мої долоні.

Убитий горем, я чалапав додому і гірко думав, чому мені так не таланить. Чом інші хлопці виграють, а я ні. Хоч би на сміх коли виграв!

Але ж повинен я врешті-решт колись одігратися! Не може ж

того бути, щоб вічно отак не щастило! Та й Ванько, втішаючи мене, сказав:

— Ото на тебе чорна п'ятниця найшла! Треба переждати, поки вона мине.

І я вирішив кілька днів перечекаати. Яких це нервів мені коштувало — не буду й розказувати! Врешті знову вийшов на гру.

Цього разу в мене була «монета» величезної вартості: великий гудзик золотистого кольору з потаємним вушком спіднизу. Потерпаючи, я спорів його з маминої святкової сукні, яку вона берегла більше од власного життя. Гудзиків отих було аж чотири, нашитих в один ряд, і я зрізав самий нижній, щоб не впало одразу мамі у вічі. До Першого травня лишалось два тижні, я надіявся за цей час відігратись.

Мій гудзик викликав справжній захват. Хлопці простягали по черзі руки, щоб роздивитись, а Микола, намагаючись пригасити жадібні вогники в очах, запитав:

— Скіки?

Тобто, яка його вартість.

Після довгих та палких суперечок оцінили його в п'ять великих чорних гудзиків. Микола дістав їх один по одному з кишені, підкинув на долоні, запитав:

— По одному чи зразу?

В горлі у мене враз пересохло. Я щосили стиснув гудзик, відчайдушне сказав:

— Ставлю на всі!

Коли ми схилились над ямкою, всі хлопці стовпились довкола: такої крупної гри ніхто із них ще не пам'ятав. Микола поклав п'ять чорних гудзиків на один, а я свій уже зверху. Потім ми відійшли за десять кроків, стали поруч.

— Кидай! — скомандував Микола.

Я вицілівся і кинув. Бита покотилась, покотилась і лягла на край ямки!

— Урра! — аж застрибав Ванько, радий за мене.

Я ж, стримуючи радісний усміх, переможно звернувся до свого суперника:

— Тепер кидай ти!

Микола почервонів як буряк. Він потер свою биту об рукав, потім поплював на неї і, розмахнувшись, кинув...

— Ух!

Цього разу Ванько вигукнув з розпачу: клятий Микола вцілив у самісіньку ямку...

Проводжаючи мене додому. Ванько вже не пробував і втішати. Він тільки сердито бубонів:

— Дурню дурний! Треба було по одному, а ти поставив на всі. Ну, що ти теперечки робитимеш?

Я не відповідав, хоч уже знав, що маю робити. У мене не було іншого виходу, як спороти решту гудзиків і завтра вічна-віч стати перед Миколою.

І я таки став і програвся доценту. І єдине, що мене потім іще тримало на білому світі, це несмілива надія, що на Перше травня випаде сніг і мама замість отієї сукні надіне зимове пальто. Адже повинна бути хоч якась справедливість на світі!

ЛІТНІ КАНІКУЛИ

Літні канікули завжди пахли нам луговими травами, розігрітим піском, світлими дощами і далекими мандрами.

Знудьгувавшись за партами, ще з весни виглядали ми ті канікули гаряче й нетерпляче. І чим вище і даліше розсувалося небо, впоєне сонячним теплом, тим похмурнішими здавалися нам стіни класу, тим нижче опускалася на наші стрижені, як в арештантів, голови прокіптюжена стеля.

І ми, вкрай змучені зимовим сидінням у класах, починали бунтувати.

То позапускаємо собі волосся та кричимо в один голос, що вдома немає ножиць, щоб батькам нас стригти. Тоді Віктор Михайлович приносить із собою машинку, стає після останнього уроку в дверях та й вистригає підряд усім хлопцям великі хрести: од вуха до вуха, од чола до потилиці. То все частіше починаємо запізнюватись на уроки, і як потім не докоряють нам учителі, вони безсилі очистити наші очі од весняного дурману. А то на перерві підіймем такий гармидер, що хоч світ заочі втікай. І довго доводиться черговому вчителеві стояти у дверях, поки ми його помітимо та якось втихомиримось.

Нарешті настає довгожданий день, коли нас відпускають із школи.

На довгі, безмежно довгі літні канікули! Коли з раннього ранку до самого смеркання можеш робити все, що тільки тобі

хати, з шумом лилася в погребі, у підвали, і люди прямо по вулицях їздили човнами.

Дорослим — горе, нам — радість. Бо хіба не цікаво, замість того щоб прозаїчно тьопати вулицею, поплавати у великих ночвах або просто на збитих у пліт дошках! Ми гуртувались у цілі флотилії і вирушали на бій — проти сусідньої вулиці. Для тієї морської битви годилося все: цегла, паліччя, глина, череп'я. І не раз вилітали шибки од заблукалої «бомби», і не один з нас летів сторч головою у воду, зіткнувшись із «ворогом». Але яка війна обходилась без жертв та руїн?

Потім, коли спадала вода, наші батьки заходжувались залягоджувати наслідки стихійного лиха. І щоразу селом ходила вперта чутка, що в когось у печі застряв сом. Такий великий, що не міг уже назад і вибратись. І хоч нам жодного разу не вдавалося бути свідками тієї події, ми страшенно пишалися, що наше село таке незвичайне: соми самі запливають у печі.

Річка наша — чиста й весела, вислана білим, митим-перемитим піском. У ній така прозора вода, що коли стати на високому березі та подивитись униз, то видно всю рибу. Тут ми купаємось, вудимо рибу, печеруємо раки, тут смажимося на сонці. Загоряємо так, що під кінець літа тільки очі біліють та зуби, а то — арап арапом...

Наплававшись, настрибавшись із високої кручі, насидівшись у воді до «бабиної» шкіри, вилазимо на гарячий пісок — на великі просторі коси. Сюди ж приганяють худобу на тирло: корів і телят. Але вони нам не заважають, хоч і приносять із собою кусючих, набридливих гедзів. Гедзів ми не вбивали, то була б надто легка розплата за те, що вони не давали нам і хвилинки спокою. Впіймавши, встромляли їм соломинку та й відпускали. Корови ж і телята давали нам можливість затіяти гру, без якої і тирло — не тирло. Гра називалася «обирать короля». Для неї потрібна дощечка, маленькі палички, коров'ячий свіжий кіз'як і хлопець, який ще жодного разу не бачив, як проходить «коронація».

Цього разу таким хлопцем був Васько, десятирічний хлопча, який приїхав із матір'ю до Миколиних батьків. Отож раз він Миколин гість, то Миколі й карти у руки.

— Хлопці, — запитує він, коли ми повилазили з води та добре вигрілись, — хто хоче бути королем?

— Я хочу!.. Я!.. — кричимо ми один з-поперед одного.

— А ти не хочеш? — запитує Микола Васька, який, не роззнайомившись іще з нами, соромливо мовчить.

Васько кива головою.

Тоді Микола командує всім кандидатам у королі йти геть. Забратись подалі, щоб не бачили, як він готуватиме «корону». Те все робиться заради Васька, бо ми, що вже побували у свій час «королями», добре знаємо, яку саме «корону» змайструє Микола.

Він викопав ямку. Потім покладе до неї дощечку, так щоб одним кінцем вона була у ямці, а довшим плечем витикалась назовні. Потім принесе свіжого кізяка і наляпає повну ямку. А вже зверху старанно присипле піском.

— Готово! — гукає Микола.

— Оце дивись, — пояснює він гостеві, показуючи на потикані довкола ямки палички. — Оце жеребки. Всі короткі, а один — довгий. Хто його витягне, той і король. Витягати треба зубами... Зрозумів?

— Зрозумів, — каже Васько.

— От і добре! А тепер — ставайте у чергу!

Ми стаємо один за одним, поступаючись першим місцем Васькові. Гість же!

— Ти перший? — дивується лукавий Микола. — Ти диви, як тобі пощастило! Ну, давай, тягни жеребок... Тільки не так. Ставай на коліна. А тепер заплющ очі... Отак. А тепер нахилися і тягни зубами жеребок... Та рота поширше розтули, а то не намацаєш...

Васькові страх хочеться стати «королем»! Тому він старанно виконує всі поради Миколи: стає на коліна, заплющує очі і, поширше роззявивши рота, нахиляється до ямки. А Микола, діждавшись, поки він нахилиться, б'є п'ятою по дощечці!

«Король» біжить одмиватися до річки, а ми качаємось по піску, корчачись од несамовитого реготу...

Згадуючи грубу оту гру, я часом думаю: добре було б, якби і зараз усіх великих та малих «королів», охочих княжити над іншими, та обирали отак, як на нашому тирлі!

Щоб хоч трохи втішити «короля», який довго відпурхується та відкашлюється у воді, вирішуємо почастувати його кавунами.

Баптан, що на ньому дозрівають кавуни, лежить по той бік річки, і нам звідси видно вершечок високого куреня, в якому мешкає дядько Григій.

Споконвіку в нашому селі не вважали за гріх украсти чужий кавун. І як тільки на величезному колгоспному баштані починають дозрівати кавуни, від непроханих гостей нема відбою. Вдень, скрадаючись переярками і вибалками, повзуть дітлахи, а вночі наскакують парубочі ватаги. І якщо ми вириваємо по одному кавунові, то парубки приходять із мішками, та ще й прихоплюють кийки: одбиватись од сторожів. Тому сторожі озброєні берданами — старенькими рушницями, що заряджаються прямо із дула порохом і крупною сіллю. Сторожів три, всі вони одноногі, і я довго був переконаний, що їм спеціально відрізають ноги перед тим, як призначити на оцю відповідальну посаду.

Тож дядько Григір мешкав у курені від річки, і ми найчастіше входили з ним у стосунки: звідси було найзручніше скрадатися до баштана. Забачивши наші круглі, як кавуни, голови або дугою вигнуті спини, сторож незлостиво кричав:

— Повзїть, повзїть! Ось посолою вам задницї, то й кавунів не захочете!

Коли ж ми нахабнішали і крик уже не помагав, дядько Григір шкандибав до куреня і виносив рушницю.

Тут уже не до жартів. Ми кидались навтікача, а задоволений сторож заносив рушницю назад до куреня.

Однак настав такий день, коли вже не допомгла й рушниця. Тим більше, що Микола сказав:

— Не вистрелять — то вони тіки лякають... У них і ружжо не заряджене: увесь порох з мисливцями попропивали.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю.

Ми йому повірили. І хоч як кричав дядько Григір, хоч як погрожував та вимагував рушницею, з баштана не йшли. Тоді сторож, розлютившись, приклав до плеча рушницю.

Ми всі попадали від пострілу, а Микола заверещав, підскачав та й дременував до річки.

Знайшли ми його аж під кручею. Сидячи по шию у воді, Микола вимочував сіль...

Після того ми довго не наважувались появитися на баштані. Лишень сьогодні вирушаємо в похід.

— В усіх є дошки? — питає Микола.

— В усіх!

— Тоді пішли.

І річка аж закипіла од наших тіл.

Перебравшись на той берег, ми з ніг до голови нашмарувались глеєм, щоб ніхто не впізнав, поприв'язували один одному ззаду нижче спин дощечки.

— Дивіться ж, — давав останні інструкції Микола, — як дядько Григійр почне цілитись, так і ставайте рачки — дощечками до нього!

Ось і баштан. Ось і кавуни. А он і дядько Григійр.

— Ви знову прийшли?.. Повзіть, повзіть!.. Ось я вам зараз!..

Він швидко пірнає в курінь і появляється вже з рушницею.

— Падай! — командує Микола, коли сторож підносить рушницю до плеча.

Ми дружно падаємо на коліна, розвертаємось дощечками до сторожа. І дядько Григійр опускає безсило рушницю. Сміється, аж хитається, регоче як несамовитий, а ми, ухопивши по кавунові, біжимо тим часом до річки...

Але: кавуни — кавунами, а річка — річкою.

Ось вона звабно виблискує під палаючим сонцем, плюскоче ласкавими хвилями, кличе до себе: купатись, вудити рибу, печерувати раки.

Я найбільше люблю ловити раки. Може, тому, що на рибу треба мати неабияку витримку. Стій цілісінький день із вудочкою, чекай: клюне — не клюне. Для раків же не треба ні вудочки, ні гачка, тільки добрі легені та загартовані пучки. Бо завзятого раколова можна одразу впізнати по пучках: вони у нього такі порізані, наче воював він із бритвою. Отже, я збираюсь по раки. Беру відро, і мама строго-настрога наказує:

— Дивися, як загубиш, то й додому не приходь!

Наче я такий дурний, що і справді повернувся б одразу додому, аби посіяв відро!

Крім відра, я беру і брата: носити раки та одяг. Раки я викидатиму на берег, а Сергійко збиратиме та у відро. Він же й пильнуватиме за тим, щоб у відрі була свіжа вода.

— А ти багато раків наловиш? — поспішаючи за мною, цікавиться брат.

— Багато: повне відро.

— І ми їх будемо варити?

— Мама поварить.

— Я люблю їсти раки! — каже замріяно брат.

Ще б пак! Покажіть мені такого дивака, що не любить варених раків!

Ось і річка. Цього разу я вийшов не до тирла, а трохи вище, де круті береги. Тут відразу глибоко: по шию, а то й з головою. І при самому дні, попід припічком, подовбані нори. Нори є всякі: широкі й вузькі, мілкі і такі глибокі, що до плеча руку засунеш, а все одно не дістанеш дна.

В тих норах ховаються раки. Кажуть, що іноді й гадюки. То страшна річ: засунути руку і замість рака витягти гадюку!

Мене поки що доля милувала, Микола ж розказував, що одного разу таки натрапив на зміюку. І добре, що приловчився ухопити за голову, а не за хвіст! Отакенна товста, як нога, як обкрутилася довкола нього, то мало не задушила!

— І як же ти од неї порятувався? — питали ми настрахано.

Микола чвиркав крізь зуби.

— Я їй голову одкрутив! Кинув на землю уже без голови, а вона все одно лізе за мною... Ледве втік!

Тож я дуже боюся натрапити на гадюку. Бо я більше вірю Миколі, аніж підручникові із зоології, де написано, що гадюка дихає, як і людина, легеньми, отже, не може бути довго під водою. Та й чому я мушу довіряти отим дядькам, що написали підручники? Вони ж не печерували у нашій річці раків і гадюк наших не бачили.

Роздягаюся, лізу у воду. Намацую ногою нору — при самому дні. Вдихнувши якомога більше повітря, пірнаю. Сильна течія відразу підхоплює мене, зносить, але я встигаю вчепитись за виступ і підтягую своє тіло, що рветься догори, як поплавок, до самого дна.

Ось і нора. А поруч ще одна... ще... Та тут раків та раків! Хапаюся за край однієї нори лівою рукою, а праву суну в іншу. І відразу ж натикаюся на щось колюче.

Є!

Наставивши гострі клешні, рак відступає в глиб нори, а я мушу накрити його зверху долонею. Якщо вдасться — накрию, то рак вважає, що в кишені. Він уже нікуди не дінеться і, головне, не вчепиться у пальці. А якщо не встигну — теж не біда! Рак ухопить клешнею пальця і не відпустить, поки його пожбуриш на берег.

Ухопивши рака, прожогом виринаю на поверхню. Хапаю широко розтуленим ротом повітря, а брат, стоячи на березі з відром, нетерпляче питає:

— Є рак?.. Є?..

Висмикую із води рака і, розмахнувшись, жбурляю на берег.

Сергійко з вереском біжить за раком, а я знову пірнаю на дно.

Так минає півгодини-година... Від довгого перебування у воді шкіра на мені зібралася в гармошку, зуби цокотять як навіжені. Та я ніяк не можу одірватися від карниза, всіяного великими і малими печерами: майже у кожній чекав на мене рак!

— Уже піввідра! — гукає до мене Сергійко і, витираючи піт на обличчі, канючить: — Я хочу купатись!

— А раки? — запитую, сердито відпльовуючи воду. — Раки — я за тебе збиратиму?

Сергійко зітхає і покірно плентає за черговим раком. Я б таки напечерував повне відро раків, коли б не гадюка. Попалася вона мені в особливо широкий та глибокий норі. Тільки я послав туди руку, як щось холодне, слизьке ударило мене по пальцях, метнулося вглиб.

Ух!..

Не пам'ятаю, як і вилетів з води. В мене, мабуть, був дуже переляканий вигляд, бо Сергійко кинув відро та — навіткача!

Вискочивши на берег, кидаюся за ним. Мені здається, що гадюка женеться слідом: от-от цапне за п'яти отруйними зубами! Потім, озброївшись кийками, обережно підходимо до річки. Гадюки не видно. Тільки повзають раки, що висипались із відра. Зібравши раків, ми пішли од того місця подальше. Але й там я вже не наважувався лізти у воду. Мені здавалося, що в кожній норі сидить гадюка.

Сергійко теж роздумав купатись. Він тільки схилився над кручею, де вода була аж чорна від глибизни, і почав притоплювати відро, щоб набрати води.

— О!..

Коли я обернувся на оте розгублене «о», Сергійко вже стояв на ногах, а не на колінах, і дивився на воду так, наче вперше її побачив.

— Де відро?! — закричав я розпачливо.

— Там, — показав брат на кручу, задкуючи од мене. — Там... утопилося...

Я кинувся до кручі. Ні відра, ані раків, тільки один Сергійко, якого я зараз лупцюватиму так, що він аж запіниться!.. Зажурені, повертались додому. І хоч не я — брат утопив відро, мені од того

не було легше. Мама все одно всю провину звалить на мене, бо я ж — старший, а старший за все в одвіті. І чому в мене немає ще одного, од мене старшого брата?

ПРО ГАСЛА Й ПОРТРЕТ

В нашому селі появилася художник. Дуже серйозна молода людина невисокого зросту у білих полотняних штанах. Коли він уперше пройшовся селом, то ми не могли отямитись від здивування: ми думали, що він просто забув натягти штани.

Крім отих чудернацьких штанів, художник носив яскраво-червону сорочку, рогові окуляри, за якими ховав чіпкі маленькі очі. Рот у нього теж був невеликий, і тримав він його так, наче збирався сказати літеру «о», та в останню мить роздумав.

Незважаючи на свій невеликий зріст, художник своєю строгістю викликав боязливу пошану не тільки у нас, підлітків, а й у дорослих. Навіть дядько Андрій, який у Громадянську війну власноручно зарубав польського полковника і майже до всіх звертався на «ти», навіть він шанобливо «викав» художникові.

— Значиться, такички... Нарисуєте нам таку велику картину для клубу... Дікорачію. Щоб на всю сцену. Щоб там хати були, і ставок, і верби...

— А полотно? — запитав строго художник.

— Полотна дамо. Скіки скажете, стіки й виділимо.

Художник для чогось подивився на свої приношені штани, подумав, потім сказав:

— Думаю, що метрів п'ятдесят вистачить.

— П'ятдесят, то й п'ятдесят, — відразу ж погодився дядько Андрій. — Іще, той... Гасла щоб — для клубу і в сільраду. Червоної матерії нам район на агітацію виділив, а текст я вам пізніше принесу. — Художник тільки кивнув головою, а дядько Андрій додав: — Ну, й само собою — харчі... Три рази в день і ще коли виголодаєтесь. Випишемо в колгоспі меду, сала, пшона і олії, житимете й харчуватиметесь у Одарки... Оце, здається, і все... А гроші заплатимо вже по роботі...

Голова пішов, художник залишився. Лишилися і ми: стояли тісним гуртом, не спускаючи очей з художника. А він походив, походив по церкві, що правила за клуб, потім зупинився навпроти нас, поправив окуляри, строго спитав:

— Хто з вас уміє малювати?

В наших рядах — тихе замішання. Хтозна, для чого йому те потрібно. Ану почне бити!

— Так що, ніхто не вміє?

Тоді Ванько не витримав:

— Ось він стінні газети малює! — та й ткнув у мене пальцем.

Художник вихопив мене поглядом із гурту — від босих ніг до розвихреної чуприни.

— Будете моїм асистентом... А решту прошу залишити зал!

Що означало те слово, я тоді не знав, а запитати не посмів. Однак я дуже пишався тією посадою і аж із шкіри пнувся, аби догодити художникові.

Художника звали Аполорій Олександрович, і я довго наламував язика, поки навчився вимовляти оте чудернацьке ім'я.

Діяльність свою ми почали з того, що збили велику раму, а потім нап'яли на неї зшите полотно. Коли з цим упорались, Аполорій Олександрович заходився ґрунтувати полотно. Поки воно сохло, ми взялися за гасла. Дядько Андрій приніс тексти, виведені чітким строгим почерком Павла Степановича, попросив малювати літери побільші, так щоб і здалеку можна було прочитати. Художник швидко наводив оті літери прямо олівцем на матерії, а потім дав мені щіточку і білу фарбу і сказав, щоб я малював разом із ним.

Цілісінькими днями, з ранку до вечора, пропадав я у церкві. Повертався додому аж увечері, і від мене пахло олійною фарбою. Руки мої, і обличчя, і навіть волосся були в фарбі, але я й не думав її одмивати. Хай усі бачать, що я тепер не хто-небудь — асистент!

— Ти хоч би вмився, горенько моє! — вичитувала лагідно мама. — Та не спіши так їсти, а то ще вдавишся!

А перед Галиною Іванівною, киваючи насмішливо у мій бік, хвалилася:

— Оце, слава Богу, діждалася помочі: Толя службу знайшов!

— І багато зароблятиме? — зацікавилась Галина Іванівна.

— Та багато... Я вже думаю: чи не кинуть роботу та зовсім на синове утримання перейти...

«Смійтеся, смійтеся! — думав я про себе, уминаючи борщ. — Який же дурень за отаку цікаву роботу та ще гроші платитиме? Он хлопці аж лопаються од заздрощів, вони хтозна-що віддали б, аби тільки потримати пензля в руках. А ви кажете: гроші!...»

Покінчивши з гаслами, взялися за декорацію. Довго морочились, але ж недаром. Село вийшло наче справжнє: і хати рядочком, і ставок з вербами та прип'ятим човном, ще й лелека на стрісі.

Коли й цю роботу закінчили, Аполорій Олександрович заходився майструвати ще одну раму, маленьку.

— А то для чого? — не витримав я.

— Юначе, — строго блиснув окулярами Аполорій Олександрович, — ви знаєте, що завжди губить прекрасну половину роду людського?

Я мусив зізнатися, що не знаю. Тоді художник поставив губи дудочкою і повчально мовив:

— Цікавість... Надмірна цікавість...

— А це для чого? — запитав дядько Андрій, побачивши ще одну раму із заґрунтованим полотном.

Я завмер. Ось зараз Аполорій Олександрович блисне строго окулярами і запитає дядька Андрія, що губить прекрасну половину роду людського.

Та художник, на превелике моє розчарування, повівся інакше. Спритно підхопив табуретку, поставив посеред церкви, звернувся до дядька Андрія:

— Прошу сідати!

— Спасибі, я не втомився! — подякував трохи здивований дядько Андрій.

— Я заготував цю раму спеціально для вас, — пояснив тоді Аполорій Олександрович. — Намалюю з вас портрет. Олійними фарбами. Тільки ви для цього повинні позувати. У вас, знаєте, дуже фотогенічне обличчя.

Дядько Андрій аж почервонів од задоволення. Він уже був сів, та раптом згадав, що на ньому не святковий, а буденний одяг. І як не умовляв його художник посидіти хоча б півгодини, як не переконував, що малюватиме сьогодні тільки обличчя, дядько Андрій затявся на своєму.

— Гарзд, — врешті здався Аполорій Олександрович, — почнемо завтра вранці.

Дядько Андрій прийшов хвилина в хвилину. Коли він появився у церкві, я його спершу й не впізнав. Військовий одяг щільно облягав розповнілу постать дядька Андрія, на голові була будьонівка з отакенною зіркою, на ногах — блискучі хромові чоботи із срібними шпорами, а при боці — справжнісінька шабля

з червоною китицею, ще й наган у кобурі. Ніколи не міг би подумати, що в дядька Андрія стільки зброї!

Позуючи, дядько Андрій не сів на табуретку. Став, однією рукою обпершись на шаблюку, а в другій, відставлений, затиснув наган.

— Отакички мене і змалюйте!

І терпляче вистоював по дві, по три години. Сяде на носа муха — він тільки скосить на неї люто очі — не поворухнеться!

Дядько Андрій вийшов як живий: і одяг, і зброя, і чоботи. Подивившись на портрет, він задоволено кречкував, несміливо запитав:

— А коли його можна взяти?

— Беріть хоч зараз, — великодушно дозволив художник. — Тільки обережно несіть, щоб не розмазати фарбу.

Дядько Андрій побожно взяв портрет і поніс із церкви. Ніс лицьовою стороною од себе, щоб усім було видно, і коли я забіг наперед, мені здалося, що портрет раптом ожив та й пішов вулицею: тільки ноги мелькали спіднизу. Дядьки аж шапки скидали, побачивши той портрет.

Вперше я сидів за столом із дорослими. На почесному місці — художник, поруч — дядько Андрій, а я — на ріжечку, але все одно — за столом. Ми їли пряжену яєшню, я запивав її смачним холодним узваром, а дорослі — горілкою. Портрет стояв на покуті, і дядько Андрій не зводив з нього очей.

Після обіду настав час розрахунків. Дядько Андрій дістав засмальцьовані кредитки. Послинивши пальці, порахував, простягнув художникові:

— Оце вам копійчка в копійчку. За дікорачію, за гасла і знову ж — за мене...

Аполорій Олександрович не став рахувати гроші: недбало згорнув, поклав до кишені.

— А скільки ви заплатите моєму асистентові?

Я так і завмер. Гроші? Мені? Ні, то, мабуть, вчулося...

Те ж саме здалося, мабуть, і дядькові Андрієві. Він поблимав, поблимав, потім спитав:

— Якому асистентові?

— А от йому, — показав на мене художник.

— Йому? — звів брови дядько Андрій. — А хіба йому що положено?

— Положено, — твердо відповів Аполорій Олександрович. Після довгого торгу зійшлися на троячці.

— Ти, малий, зайди завтра, бо сьогодні у мене немає.

Завтра то й завтра. Краще б, звичайно, сьогодні, але що ж поробиш: почекаю до завтраього.

Стрічав хлопців, хвалився:

— А я трояка заробив!

— Бре?

— От тобі й бре. У дядька Андрія, завтра вранці й оддадуть!

І хлопці, повіривши, йшли за мною, як прив'язані: цікавились, що я на ту фантастичну суму купуватиму.

— Купуй цукерків. Отих, що в обгортках.

— Тю, дурний! Краще цигарок. «Біломорканал».

Я обіцяв купити і те і друге. Адже не якихось там десять копійок — цілісіньку троячку одержу завтра у голови!

Прийшовши додому, не витримав — похваستався й перед мамою:

— Ага, а я три карбованці заробив!

— От і добре, — відповіла неухважно мама, що писала саме листи. — Помий руки та сідай їсти.

Не повірила.

Ну, нічого. Ось принесу завтра троячку — повірять.

Цілісіньку ніч мені снились гроші.

Прокинувся, ледь почало сіріти. Лежав, нетерпляче чекаючи, поки розвидниться, потім підхопився, швиденько одягся і побіг до дядька Андрія.

Там іще спали. Ну, нічого, я не гордий, я почекаю. Став біля воріт, жду.

Мимо жене корову Соньчина мати — запитусь:

— А ти чого тут притулився? Мати з дому вигнала?

Розкажую їй усе по порядку: і як заробляв гроші, і як оце я маю їх отримати.

— Ну, заробляй, заробляй! — сміється вона. — Багатого зятя матиму!

«Діждетесь! — дивлюся їй в спину. — Так і оженюся з вашою ротатою, щоб ділитися з нею троячкою!»

Не поспішаючи, тьопав вулицею дід Оксентій: повертається із сторожування.

— А ти кого тут стережеш?

Розповідаю і йому.

— Купуй воли, — раїть мені дід. — Альбо корову... Ну, лишайся здоровий!

Дід Оксентій чвала собі далі, а я стою і стою. Сонце все вище та вище, а в хаті дядька Андрія — анітелень! Чи вони там повмирали?

Аж ось і хлопці. Заспані, аж поприпухало попід очима. Підходять, питають:

— Є троячка?

— Ще немає... Ще не прокинулись...

Хлопці сідають поруч зі мною. Починають обмізковувати, що можна купити на оту троячку.

Стукнули двері — ми так і підхопилися! В розхристаній сорочці на ганок вийшов голова сільради. Побачив нас, здивовано запитав:

— Ви, хлопці, чого?

Я відділився од гурту, несміливо зайшов у двір.

— Доброго ранку. Ви казали, щоб я зайшов за грошима...

— За якими грошима? А, за грошима!.. Так у мене зараз нічого немає: всі учора віддав. Ти, хлопче, завтра зайди.

Розчарований, повертаюся і йду з двору. Добре, що хоч хлопці чули розмову, а то не повірили б.

Ще ніколи не тягнувся так час, як того дня. Сонце немов приклеїлось до неба: все не хотіло спускатися на захід. І я ледве дїждався, коли почало смеркатися, і скоріше — у ліжку.

Мама, здивована тим, що я так рано вклався спати, підходила до мене, стурбовано прикладала до лоба долоню, питала, чи я не захворів.

— Ні, — заспокоював я маму. — Я просто набігався.

— А ти поменше бігай, — сказала мама. Вона сіла біля мене, провела по моїй голові теплою ласкавою долонею, тихо мовила:

— Ти вже ж у мене великий...

І мені стало затишно й хороше, і я подумав про себе, що ось одержу троячку і куплю мамі подарунок. Який, ще не знав і сам, тільки виберу такий, щоб вона дуже втішилась, щоб розгладилась зморшки на її втомленому обличчі...

— Ти знову тут? — здивувався дід Оксентій, побачивши мене вранці біля воріт. — Ще гроші заробив, чи що?

Я похмуро відповів, що й тих ще не одержав.

— Ото воно так, — сказав дід, вибиваючи об ворота люльку, — беруть — цілують, віддають — плюють. А ти не плохуй: раз заробив, то хай хоч із коліна виколупає, а віддає!

Як і вчора, сходились хлопці, сідали рядком коло мене.

Відповідали дружно дорослим, які зупинялися та питали, чого ми тут зібрались, що Толька має одержати зароблену троячку.

— Прийшов? — з досадою запитав мене голова. — Я ж сказав, що завтра!

Яке ж іще завтра, коли завтра — це сьогодні!

— От завтра й приходь... або ще краще — післязавтра, — сказав дядько Андрій.

Повертаючись од голови, я мало не плакав. Легко сказати: два дні і дві ночі! Як я їх переживу?

Пережив. Перемучився, а таки діждався того «післязавтра» та й зустрів сонце коло знайомих воріт.

— І досі не віддав? — спитав вражено дід. — І де в людей совість! Ну, та сьогодні оддасть. До трьох разів обіцяють, а на четвертий по шиї дають...

Дід як у воду дивився.

Побачивши мене, голова скривився так, наче розгриз недозріле яблуко-дичку:

— А ти вже тут? От біда мені з тобою: нема в мене грошей. Не получив... Зайди, хлопче, десь так через тиждень, отоді й віддам.

— Через тиждень?!

Повісивши голову, я поволік ноги з двору.

— Ну, що, віддав? — питають мене хлопці.

— Сказав: через тиждень...

— Аж через тиждень!

Розчаровані, вертаємось од голови. Міркуємо, що робити, аби примусити дядька Андрія оддати троячку.

— Помазати ворота дьогтем! — раїть Микола.

— Кому — голові? — заперечує Ванько. — А до тюряги не хочеш?

— Тоді вкрасти картину?

Але й це не підходило. Як ти її вкрадеш? Ще застука на гарячому та рубоне шаблюкою по спині!

Лишалось одне: набратись терпіння й чекати.

І я, набравшись терпіння, ждав, поки мине тиждень.

Щоранку йшов під оті ворота, як на службу: сідав і чекав, поки вийде з двору дядько Андрій. Нічого йому не казав, удавав навіть, що не помічаю, що просто йшов, натомився та й сів відпочити, а в душі аж тьохкало: ану ж він зараз підійде

та й скаже:

— Оце отримав-таки гроші вчора. Бери, хлопче, свого трояка та знай мою добрість!

Сидів і всім, хто проходив мимо та цікавився, чого я тут, розповідав усе по порядку. Як був асистентом, допомагаючи художникові малювати картини та гасла. Як заробив три карбованці. І як голова не хоче їх оддавати. Люди — хто сміявся, хто обурювався, а дід Оксентій додавав:

— Воно так: кому охота одривать власну сорочку од тіла!

Я б таки діждався кінця отого ненависного тижня — витримав би, не помер, але не витримав дядько Андрій. Четвертого дня він вибіг рано-вранці з хати і сердито тицьнув мені троячку до рук:

— Забирай її к бісу та не мозолься біля моїх воріт! І де ти взявся на мою голову: на все село ославив!

НОВИЙ КОСТЮМ

Перший у житті новий костюм я надів уже в шостому класі. Збираючи мене до п'ятого класу, мама сказала:

— Боже, як тебе вигнало!

Вона помовчала, розглядаючи штани, що підскочили мені майже до колін, потім рішуче хитнула головою:

— Доведеться справляти тобі, Толю, костюм. Відкладиму трохи із зарплати — от до Нового року й назбираю.

До Нового року нічого не вийшло: в благоденстві бюджеті сільської вчительки прорвалася чергова дірка, і її треба було терміново залатати.

— Нічого, — втішила сама себе мама, якій, мабуть, більше, аніж мені, хотілося того костюма, — зараз він тобі не так і потрібний. Все одно з-під пальта не видно. А от хай прийде весна, отоді ти й підеш у новому костюмі!

Прийшла весна, зодягнула ліси і поля у нові одежини, а я все ще доношував тісні на мене штани, такі тісні, що раз як стрибнув через парту, то вони іззаду так і лопнули! Розпоролось якраз по шву, і я просидів решту уроків як приклеєний, не виходив навіть на перерви, аж поки Ванько збігав до мене додому та й приніс зимове пальто.

— Треба-таки купувати костюм, — сказала зажурено ма-

ма, зашиваючи найтовстішими нитками подрані штани.— Доведеться в когось позичити грошей...

Але невдовзі мало прийти літо, коли всі порядні хлопці ходять лишень у старому, тож мама вирішила не влезати у борг, а почекати, поки на нашому городі вродить картопля, аж тоді вже на вторговані гроші придбати обнову.

— Тепер уже від тебе залежить, як скоро ми справимо костюм, — сказала мені мама. — Будеш старатися, от і вродить більше, і вторгуємо тобі на костюм.

І я шпарко заходився коло городу.

Ще з ранньої весни, позичивши у Миколи візка, взявся удобрювати піщану землю, щоб краще вродило. Корови ми не тримали, тож доводилося тягати гній із колгоспного двору, та ще й пильнувати, щоб не потрапить на очі бригадирів. Накладав повен візок, стромляв зверху вила і котив городами, мінаючи вулицю.

«Зате ж і картопля вродить! — тішив я себе, витираючи піт. — От зберемо по відру з-під куща — буде і на костюм, і їсти...»

Потім я садив із мамою картоплю; потім нетерпляче чекав, коли із землі видзьобаються перші листочки, бо мені все здавалося, що ми щось зробили не так, і картопля загине. А там непомітно підкралося літо: з ясними днями, з теплими дощами, коли земля аж розбухає од зелені, і скільки ж мені довелося повоювати з бур'янами, що намагалися заглушити тендітне картоплиння! Скільки разів доводилося жертвувати і річкою, і далекими мандрами, сапаючи пересохлу землю, обгортаючи молоденькі ще кущики!

Щоразу, приходячи на город, ревним оком озираю свою ділянку, порівнював з іншими і тішився думкою, що наша картопля — найкраща.

Потім ми копали картоплю, і відро не відро, а по піввідра таки з-під куща вигортали. Картопля була як перемита: одна в одну, рожева та чиста, а коли мама зварила для проби, то розсипалась, мов цукор, — так і танула на язичі.

Але мама так і не повезла продавати картоплю. Наче мені на зло, правління колгоспу раптом розщедрилося та виділило вчителям поросята. Тож мама одного разу, ввійшовши до хати, весело сказала:

— Оце, Толю, не будемо продавати картоплю, бо все одно

вона піде зараз за безцінь, а краще вигодуємо кабанчика та продамо половину, от і будемо і з м'ясом, і з грошима.

Мамі було весело, мені щось не дуже. Неприязно позираючи на порося, яке рохкало біля столу, я думав про те, що й цього року доведеться ходити до школи в полатаних штанах.

Минула осінь, настала зима. Порося наше росло і росло, з'їдаючи всю доценту картоплю, і ось уже мама сушить голову, де б дістати ячменю, щоб підгодувати кабанчика перед тим, як колоти. А там уже з'їдене і яшне борошно, і настав нарешті день, коли до нас прийшов німий з вузьким гострим колуном і паяльною лампою. Бо в той час кожен, хто різав свиню, мусив здати шкіру, а сало без шкіри продавалося набагато дешевше, тож голова сільради дозволив мамі потай обсмалити кабанчика.

— Тільки щоб ніхто не побачив, бо нагорить і вам, і мені. Тепер же такі грамотні стали: як що — так і донос!

Закололи кабана, спродали сало і м'ясо. Мама кілька разів їздила до району, та все поверталася з порожніми руками. То костюми були дорогі, не по наших грошах, то якраз по ціні, але замалі або з великі. Чекати на ту обнову вже набридло не тільки мені, а й старенькому моєму піджаку: він аж тріщав, коли я його цупив на себе, і мама зажурено говорила:

— І куди тебе жене, горенько моє! Ні вдіти тебе, ані взути! Я винувато мовчав, а мама зітхала.

Одного разу, якраз перед Першим травня, мама повернулася додому з великим пакунком. І коли я прийшов із школи, вона зустріла мене ще на порозі:

— Толю, а йди швидше сюди!

У мами було якесь незвичайне, освітлене, враз помолоділе обличчя.

— Дивись, що я тобі купила.

На столі, любовно випрасуваний мамою, лежав костюм. Сірий. З крамниці. З кишенями й гудзиками. Окремо — піджак. Окремо — штани. Без жодної плями чи латочки. Новий-новісінький.

Кинувши на лаву книжки, я обережно підступав до столу. Так обережно, наче костюм той — жива істота, і я можу її налякати.

— Це мені?

— Тобі, синку, тобі!

— Гу, гу!..

І коли я, гарячково пригадуючи, про яку чергову шкоду стало відомо Павлові Степановичу, залишив колону, він мені сказав:

— Іди ставай попереду. Нестимеш прапор.

Прапор!

Мене аж кинуло в жар од щастя. Бо хто із нас не мріяв хоч раз у житті пройтись попереду шкільної колони з прапором у руках!

— Втримаєш? — запитав Павло Степанович, даючи мені важкий прапор до рук.

— Втримаю!

Коли скінчився мітинг, я з жалем одніс прапор до школи, поставив у кабінеті директора. Вийшов надвір і задумався, не знаючи, що його робити далі.

Звичайно, я знайшов би що робити, он хлопці вже майнули до лісу, але я ж був у новому костюмі, а мама якнайсуворіше наказала:

— Дивися ж: задумаєш іти до річки чи в ліс — переодягнися в старе!

Та я й сам добре розумів, що нову річ треба берегти. Не маленький.

Тільки мені хотілося ще побути в новому костюмі.

І я, принісши у жертву і річку, і ліс, повагом простую вулицею, точнісінько так, як це роблять дорослі. До цього зобов'язує мене новий костюм.

Новий-новісінький!

Зупиняюся аж на греблі, коло ставка. Тут зовсім мілко, тільки дуже грузьке, замулене дно, а вода густо вкрита ряскою та жабуринням. Обережно, щоб не заляпати нового костюма, опускаю ногу і носком черевика пробую розігнати ряску.

— Ти будеш купатися?

Я оглядаюся. За мною стоїть Світланка — п'ятилітня дочка Павла Степановича. Я дуже люблю Світланку, а вона як побачить мене, то так і летить мені назустріч.

З нагоди свята Світланка прибрана в біле платтячко, в білі шкарпетки і черевички, а в кучерявому волоссі — білий бант. Світланка зараз дуже красива, мене так і тягне взяти її на руки.

— Ти купатимешся? — запитує ще раз вона, серйозно дивлячись на мене.

— Купатимусь.

— Тут?

Світланка недовірливо дивиться на ряску і жабуриння, а мені стає смішно. Однак я стримуюсь і, зробивши якомога серйозніше лице, відповідаю:

— Отут.

— А чого ж ти не роздягаєшся? — трохи подумавши, запитує Світланка.

— Бо я купатимусь у костюмі.

— У костюмі?

Очі Світланчині стають круглі, як гривеники. Вона з таким подивом дивиться на мене, що я не витримую: сміючись, хапаю її на руки і починаю гойдати. Світланка задоволено верещить.

— Ще!.. Ще!.. — вимагає вона. — Покрути!

Я кручу її довкола себе! Світланка білим метеликом пурхає в повітрі.

Потім, втомившись, поставив Світланку на землю.

— Ти не будеш купатися?

— Не буду... А ти хочеш скупатися?

— Хочу.

— Тебе кинути у воду?

— Кинь!

Я вирішив трохи налякати Світланку. Вхопивши її за руки, крутнув перед собою так, щоб вона злетіла над ставком. І чи то в мене були слизькі долоні, чи новий костюм тому виною, тільки Світланка раптом одірвалась од мене, полетіла в ставок.

Із ставка вилазила вже не Світланка. Якесь сіре жабеня, заляпане тванню, обліплене жабуринням та ряскою, вигрібалось до берега і щосили кричало.

Вже нічого не тямлячи, я кинувся навітікача. Біг так, наче за мною гнався сам Павло Степанович з сокирою або ножом у руках. Ускочив у двір, пометався, пометався, шукаючи, куди б заховатися, та й видерся на горище.

Х-ху!

Серце моє як не вискочить, у вухах ще віддзвонює крик бідолашної Світланки.

Що я наробив!

Сиджу, бовдур бовдуром, і вже не радію новому костюмові. Коли б не він, я не пішов би на оту греблю, не зустрів би Світланку, не гойдав би її, лякаючи, над водою.

Згодом чую крик дружини Павла Степановича: вона йде

свариться із мамою. Забиваюся в найтемніший куток горища, прислухаюся до глухих голосів, що доносяться з хати.

Ось двері сердито грюкають, мама виходить на ганок і щосили гукає:

— То-оля!.. То-олю-у!..

Я весь зіщулююся, мовчу. Перестаю навіть дихати.

— Біжи поклич мені Тольку! — наказує мама братові і знову заходить до хати.

Сергійше, чую, побіг. Гукає як недорізаний:

— То-олько-о!.. То-олько-о!.. Тебе мама кли-иче-е!

Чого рота дереш?! Знаю й так, що кличе!

Дружина Павла Степановича нарешті пішла. Мама, проводжаючи, все пробачалась перед нею, наче не я, а вона впустила Світланку в ставок.

І чого я такий нещасливий? Чому мені так не таланить?

Сиджу, похмурий, сердитий, і вже мені не милий увесь білий світ.

Я дуже пильно розглядав павутиння, що звисало з лати перед моїми очима, коли залунав голос брата:

— Ма-а, його ніде немає!

Ич — немає! А ти на горищі шукав?

Підходжу до отвору, дивлюся вниз. Мені видно шматочок подвір'я і згорблену Сергієву постать. Ставши на коліна, він щось довбає в землі.

Із заздрістю спостерігаю за ним. Йому, бач, не страшно нічого! Копає собі!

Дістаю рогатку, що її прихопив із собою на свято. Не знав тоді, для чого брав, а воно, бач, і пригодилося!

Рогатка у мене незвичайна, такої ні в кого нема. Мама цілісінкй тиждень шукала нові підв'язки, які щойно привезла із району, та все допитувалась, чи ми не брали. Однак не догадалася полізти до мене в кишеню, і я, розрізавши кожну підв'язку, припасував їх до рогачика.

Вийшла рогатка на славу!

Набої — під рукою. Сухих глиняних грудочок — бери скільки хочеш.

Вибираю кругленьку грудочку, закладаю в шкураток, старанно приціляюся.

Бринь!

— Ой!

Сергіяка схопивсь як ошпарений. Крутить туди-сюди головою, кричить:

— Хто мене вдарив? Хто мене вдарив?!

Стримуючи сміх, шукаю грудку більшу. Чекаю, поки брат знову нахилиться над ямкою, і ще раз прицілююсь.

Над Сергієвою головою враз виростає глиняна хмарка. Зірвавшись на ноги, брат хапається за свою балбешку і ойкає так, наче вона в нього ось-ось розколеться! Потім біжить до хати і ще в сінях кричить:

— Ма!.. Ма!.. Там хтось стріляється!..

Минає хвилина, друга, брат не появляється. Рогатка моя заряджена, а стріляти ні в кого. Мені знову стає нудно.

Та ось у дворі з'являється Сонька. В синій спідниці і білій кофтині. Зупинилась якраз навпроти, так що я її бачив усю, тож добре міг і прицілитись.

Бринь!

Лусь!

Сонька ухопила за праве плече, закричала щосили:

— Тільки! Ось я матері скажу!

І вже до мами, що вийшла на голос:

— А ваш Тільки стріляється!

— Де він?

— Та на горищі!

— Тільки, злазь мені зараз! Злазь, бо я не знаю, що з тобою зроблю!

Я не став дожидатися, поки мама здереться на горище. Вискочив у слухове вікно на дах, з даху — на горіх, з горіха — на землю та й подався у ліс.

Зупинився аж біля джерела. Там саме були хлопці, мої однокашники. Закачавши повище холоші, вони бродили по річечці — виціляли розщепленими палицями минків.

— Толь, іди до нас!

Ванько. Побачив мене, махає рукою.

Не роздумуючи прилучився б до них, але ж на мені — новий костюм. І чому я його відразу не скинув?

Наловивши минків, хлопці збираються до залізниці — кататись на шпалах.

— Ти з нами підеш?

А куди ж мені ще діватись!

— То пішли!

Біля залізниці, недалеко від переїзду, чорніють дві величезні ковбані. Хто їх викопав, навіщо, ніхто з нас не знає. Та ми тим і не цікавимося. Нам досить того, що ковбані повні води, вірніше, не води, а мазуту, а зверху плавають шпали, на яких так цікаво кататися!

Хлопці один споперед одного захоплюють шпали, що при березі. Мені ж лишилися ті, що плавають посередині.

— Хлопці, — кричу, — підженіть!

Учора вони підігнали б, а сьогодні не хочуть. Причиною тому мій новий костюм і прапор, що його я ніс на демонстрації.

— Сам підганяй! — відповідає мені Микола і замахується дрючком на Ваньку: — От тільки спробуй — так по голові й торохну!

Гаразд, обійдуся й без вас!

Іду понад берегом, вибираючи, яка шпала поближче, а хлопці глузливо кричать:

— Ге, боїться! Вирядився у нове та й боїться!

Кричить, кричить, я зараз вам покажу, як боюся!

Вибираю шпалу, що плаває метрів за два од берега. Приміряюся, розганяюся, стрибаю...

Я стрибнув дуже ловко: прямо на шпалу. Та від мазуту шпала слизька, наче крига. І я поїхав-поїхав по ній та й шубовснув у воду.

Пірнув з головою. Хлопці надривали од реготу пупи, я ж щодуху вигрібався до берега, розбризкуючи на всі боки мазут.

Виліз із ковбані більше схожий на шпалу, аніж на людину. Мазут стікав по мені густими потьокками, на мій новий костюм страшно було й глянути. Коли б мама мене оце побачила, вона вмерла б!

Хлопці перестають реготати. Сповняються співчуття до мого великого горя, забувають навіть, що я ніс прапор. Один по одному пристають до берега, підходять до мене.

— Буде ж тобі!

— Його треба випрати...

— Де?

— У струмкові.

— Дурний! Хіба ж у воді одпереш!

— А в чому?

— У гасові!

— Де ж ти стільки гасу візьмеш? Треба бочку, не менше...

Потім Микола каже:

— Давайте хоч викрутимо!

Я скидаю піджак, штани і сорочку. В мені жевріє квола надія, що якось вдасться врятувати костюм.

Хлопці викручують, аж сопуть, мазут так і ляпотить на пісок, і мій костюм уже не чорний, а рудий. Рудий, як собака. Весь у смугах, у плямах, і Микола безнадійно махає рукою:

— Нічого в нас, хлопці, не вийде! Хіба що спалити...

— Еге, спалити! — мало не плачу я. — А ти його купував?!

Беру штани, беру піджак та ще й сорочку. Плентаюсь до струмка, хоч наперед уже знаю, що нічого з того не вийде...

— Знаєш, мамо, — сказав я своїй матусі другого дня, коли переколотилось та перемололось, — не справляй мені більше нових костюмів! Бо від них одна біда!

* * *

Оце поки що й усе про блакитну дитину.

Частина третя

МАСКУЛІНУМ, ФЕМІНІНУМ, НОЙТРУМ

— Ти вже у мене дорослий.

Мама поправляє на мені комірець, намагається пригладити непокірну чуприну.

— Зовсім, зовсім дорослий.

Вона все ще плекає надію, що одного гоного ранку розплющить очі й побачить мене дорослим. Отаким солідним, як, наприклад, Павло Степанович, який недавно сказав:

— Сідай! Тобі ніколи не бути математиком.

Інші вчителі теж час від часу урочисто проголошували, ким я не буду. Якщо їм вірити, то мені не світила жодна професія, якої тільки прагне нормальна людина. Я не стану ні географом, ні літератором, ні інженером, ні істориком — вони це знали напевно. Не знали лише, ким же я стану...

— Давай посидимо перед дорогою.

Мама замислена й трохи печальна. Сумота огортає її збляклі вуста, гусне в дрібних зморшках довкола очей. «Скільки моїй мамі років?» — уперше запитую я, бо досі над цим не задумувався. Мені мама здається безсмертною.

Хоч я давно вже вивчив, що земля кружляє навколо сонця, однак підсвідомо ще вірю в те, що весь видимий світ обертається довкола мами. Тож мама не може померти, бо це означало б кінець усього світу.

Ці думки не заважають мені потай куйовдити чуприну. Вчора ввечері мама довго вичісувала з моєї голови «залишки од літніх канікул». Товстий роговий гребінець аж тріщав, я хапався за мамині руки, а вона сердилась та казала, що в моїй чуприні хоч граблями гребти.

— Боже, і реп'яхи! Чи ти на голові все літо ходив?

Потім мама змила мені голову луговою водою, зачесала волосся

назад, а на ніч примусила пов'язатись хусткою. І коли я вранці заглянув у люстро, то мало не плюнув з огиди: лобище великий, вуха стирчать, і волосся прилизане, мов у дівчини.

Та щоб я отак вийшов на вулицю? На очі всього чесного люду?

Потай од мами слиню долоню і куйовджу волосся.

— Що ж, сину, рушимо.

Мама зводиться, оглядається доквіл, начебто не мені, а їй доведеться на три роки розпрощатися з домівкою, де все таке рідне й звичне. І порізаний, подовбаний, залитий чорнилом трудяка-стіл, за яким ми часто збиралися втрьох: я, мама й Сергійко. І ослони з міцними дубовими ніжками: якщо вже вони витримали, не поламалися, то невідомий нам тесля й справді змайстрував їх не за страх, а за совість. І піч — годувальниця та зігрівальниця, без якої ми хтозна, що й робили б. І пощерблені миски та чашки, І понадкушувані дерев'яні ложки, якими так ловко їсти, а ще краще битись, коли мами немає поруч. І пузатий комод, потрісканий і облуплений: він нагадував старезну людину, яка зажилася на світі. Часто, прокинувшись, я чув, як він тихенько постогнував. І зметений до самісінької ручки віник, який не раз танцював по наших спинах: моїй і Сергійковій. І відра, полуджені джерельною лісовою водою і од того аж світлі всередині. І вичовгані нашими спинами стіни, і вікна, і двері — все це сьогодні проводить мене у далеку дорогу.

Мені чомусь пощипує в носі, і я, насупившись, кваплю маму:

— То ходімо вже, чи що?

І ще раз запитую:

— Сумочку не забула?

В чорній клейончастій сумці — моє свідоцтво про закінчення семирічки. Оцінки не такі вже й погані, хоч мама й твердить, що вони могли б бути кращими. Я теж із нею згоден, що могли б, але то вже не моя провина, бо не я ж виставляв усі ті оцінки!

— Коли б ти старанніше вчився... — мовить мама.

Ге, старанніше! Як іще старанніше, коли зараз мені здається: всі сім років я тільки те й робив, що гибів над книжками та зошитами.

— ...ти був би таким же круглим відмінником, як Оля Чровжова.

Так і знав! Мама ніяк не може второпати, що я хлопець, а не якась там зубрилка, що тільки й знає: носа в книжку, пальці у вуха.

— Зате має тільки дуже добрі оцінки, — заперечує мама, — і вже кого-кого, а її таки приймуть до восьмого класу. А от коли не приймуть тебе...

Вдає, що журиться, а сама аж тремтить од сміху. Рада, мабуть, що я печу рака.

І чого вона в'язне до мене з отим зятем? І так хлопці проходу не дають. Як що, одразу:

— Зятько! Зятько!..

Ні, доведеться-таки оддухопелити Соньку. Дати їй так, щоб і вона, і мати її відчепились од мене.

Вулиця, на моє щастя, скінчилась. Позаду — село, попереду — ліс. Величезні сосни пнуться одна з-перед одної, аж навшпиньки стають, щоб попрощатись зі мною. Мама зупиняється, каже Сергійкові:

— Провів брата — вертайсь додому.

Але Сергійко, який досі плентався за нами, як на заріз, тепер уже не хоче вертати додому.

— Ти ж утомишся!

— Не втомлюся.

Стоїть, наставив упертого лоба, як той бичисько. І я вже знаю: тепер хай мама хоч лає, хоч б'є, а він таки піде за нами.

— Гаразд, — здається мама. Їй, либонь, в такий день не хочеться псувати настрої ні собі, ні нам. — Проведеш нас і одразу ж додому... Та гляди, щоб усе було гаразд. А я тобі привезу гостинця...

Сергійко мовчки киває головою. Я відстаю трохи од мами і йду поруч з братом.

— Що то в тебе?

Брат засунув дощечку глибше в штани.

— Самопал, — тихо, щоб не почула мама, каже він. Бо наша мама — принциповий ворог будь-якої зброї. Особливо коли вона потрапляє до наших рук.

— А де ж трубка?

— Ванько сказав, що дістане. Отаку-о... Жменя сірки влазитиме!

Я уявляю, як бабахкатиме той самопал, і мене проймає образа на Ванька, що не мені, а Сергійкові пообіцяв трубку. Ну, зажди ж, попросиш щось у мене!..

— Сірників тільки мало, — журиться брат.

— Сірників? Та я тобі привезу скільки хочеш! У мене тепер будуть гроші.

— Де ж ти їх візьмеш?

— А на харчі, що мама даватиме. По карбованцю в день... І тоді ще на поїзд. Проїхав раз зайцем — от тобі й сорок сім копійок у кишені!

— Що ж ти там їстимеш? — цікавиться брат. — Цукерки? Він навіть уявити не може, щоб за звичайнісінький харч — борщ чи кашу — платити гроші.

— Я б купував тільки цукерки, — замріяно каже він. — Горошок і халву...

Халва була для нас найбільшими ласощами. Раз у два чи три місяці мама привозила із райцентру величезну білу хлібину і кілограм халви. Халву ділила на три частини: одну маленьку і дві більші, бо мамі чомусь вона не дуже подобалась, хлібину ж нарізала великими щедрими шматками. І ми заходжувались бенкетувати: кусали, скільки могли, запашний м'який хліб і потрошку халви...

Врешті дійшли до полустанка.

— Тепер уже можеш вертатись, — каже братові мама. Але він того й чути не хоче: протьопати отакий шмат дороги і не побачити паровоза! До того ж тут усе таке незвичне, не те що в селі. Близкучі безконечні рейки — аж гарячі од сонця. По них добре ходити, розставивши для рівноваги руки. Задовго до того, як покажеться поїзд, вони починають ледь чутно гудіти. Ми не раз, бувало, лягали на колії і намагались відгадати, який поїзд іде: пасажирський чи товарний. І були серед нас мастаки, які ніколи не помилялись.

Я дивлюся на брата, що балансує на рейці, і моє серце поволі пронизує смуток. Мені чомусь здається, що ми поїдемо не за тридцять кілометрів, а за тридев'ять земель. Що й оцей полустанок зі скромною дерев'яною будкою, яку помічають лише робочі поїзди, а пасажирські гордовито минають, і дорога до села, і саме село, і річка, і луг — все назавжди піде з мого життя. Мені стає тривожно й незатишно, хоч я й не зізнався б у цьому нізащо.

«Швидше б поїзд», — приречено думаю я, і, наче наклика-ний, праворуч, там, де колія, зливаючись у нитку, губиться в лісі, з'являється поїзд. Спершу видно клубок диму, він піднімається все вище й вище, тягнучи за собою невелику пузату мурашку. Та мураха, наближаючись, росте на очах, ось уже видно трубу, і колеса, і невеличкі, мов іграшкові, вагони. Все те мчить прямо на нас і з чахкотінням, брязкотом, стукотом зупиняється поруч.

Ми біжимо до найближчих дверей, бо поїзд стоїть усього хвилину, видираємось на високі східці і ледь встигаємо залізти в тамбур, як паровоз свистить, різко смикає вагони й мчить далі.

Тримаючись щосили за поручень, я дивлюсь на Сергія. Він стоїть біля колії і махає нам рукою. Чим далі ми від'їжджаємо, тим меншає, дрібнішає Сергійкова постать, і мені стає жаль брата.

— Ма, — кажу я тихенько, вмоштуючись на лавці, — чому ми не взяли Сергія?

Мама мовчить. Може, не почула, а може, й не знає, що відповісти. Тоді я підсуваюсь до вузького вагонного вікна і притуляюсь лобом до шибки.

Середня школа, в якій я мав навчатися, стояла посеред залізничного висілка, забудованого чотириквартирними дерев'яними бараками, що всі як один були схожі на пенали для ручок та олівців. Я йшов і дивувався: як люди, що мешкають в цих будинках, відрізняють їх один від одного. Всі під плеска-тими дахами, пофарбованими в червоний колір, всі огорожені ріденькими штахетиками, в кожному дворі — невеличкі деревця, що ледь хиріли на неродючому піщаному ґрунті.

Пісок був усюди: в дворах, на вулицях, у моїх черевиках. Іти по ньому було важко.

Добралися нарешті до школи. Вона теж стоїть на запісо-ченому подвір'ї, хоч дерев тут густіше і штахетний паркан набагато новіший. Саме ж приміщення школи схоже на палац: двоповерховий величезний будинок з такими великими вікна-ми, що для стін майже не лишається місця. Я дивлюсь на величезні шибки і дивуюся, як вони досі вціліли. Хіба учні цієї школи не мають рогаток?

— Отут ти вчитимешся, — побожно каже мама. І одразу ж додає: — Якщо тебе ще приймуть.

Мама хвилюється. Витирає хустинкою долоні, пригладжує волосся. Мовби їй, а не мені вступати до восьмого класу. Та ось доходить черга й до моєї особи:

— Застібни верхній гудзик... Вічно він у тебе не застібну-тий! Боже, а волосся! Та не крути головою, дай хоч трохи причесати... А вуха! Вчора ж мила... Хіба можна йти до ди-ректора з отакими вушищами?

Мені здається, що директор мав би дивитися в мій атестат, а не заглядати у вуха. Однак мама іншої думки і ретельно тре мої вуха хустинкою.

— Гляди ж мені: сидітимеш у директора — не човгай но-гами, — востаннє напучує мене. — І руки тримай на колінах. І не крути головою, а дивись на директора.

Я мовчки киваю.

Кабінет у директора такий же величезний, як і вся школа. Ми з мамою вклякли біля дверей, не сміючи ступити на кили-мову доріжку.

Директор сидить за масивним столом, спиною до вікна, обличчям до нас. Він, мабуть, невисокого зросту, бо над сто-лом видно тільки його плечі й голову. Я не можу відвести од

неї зачудованого погляду. Скільки живу, не бачив такої блискучої лисини. Вона була схожа на облуплену крапанку. Не зводячи заморожених очей з директорової голови, я опустився на стілець і завмер, стуливши ноги й поклавши на коліна руки, як учила мама...

Виходимо зі школи веселі й щасливі. Мама аж сяє — горда за мене, що став восьмикласником.

— Знаєш що, Толю? Давай-но підемо в кіно!

У кіно? Ух ти, в кіно!..

— Але спершу зайдемо в їдальню, — гасить мою радість мама. — Ти їсти хочеш?

Звичайно, хочу. Та ще у їдальні! Цікаво ж подивитись, як і що там їдять.

У їдальні людей, мов бджіл, а поміж ними, збираючи посуд, метушаться жінки в сірих халатах.

Ми повільно просуваємось у черзі до каси. Я затискаю в руці дві виделки, дві ложки і дві чайні ложечки, що їх дав нам при вході сердитий на вигляд дядько. Та ще й попередив, щоб, коли будемо виходити, обов'язково здали іншому, тому, що стоїть навпроти. Не здамо — не випустять з їдальні.

— Навіщо це? — дивується мама. — Хіба не можна на столі залишити?

— На те, дамочко, щоб не розкрадали. Один совість має — залишити, а інший — в кишеню. Та ще й чужих пару прихопить...

Тепер я вже пильную, щоб хтось часом і наші виделки-ложки не покрав. І вже позираю підозріло на парубійка, який напирас на мене. У засмальцьованій роботі, руки в мазуті, кепочка ледь тримається на кучмі волосся: отакі, мабуть, за ложками й полкують. Різко відхиляюся од нього і тут же дістаю запотиличника.

— Що я тобі — котлета, що ти піддіваси виделкою?!

Я одскакую, а дядько, якого я ненароком штрикнув, голосно лається:

— Чортів вилупок — піввиделки застромив!

Навкруги, звісно, регіт, а в мене у голові гуде од міцного ляща. Та ще мама вичитує по дорозі до столу:

— З тобою й на люди потикатись не можна!

Я винувано мовчу. Хоч, якщо розібратись, то не так уже я й завинив. Хіба краще було б, якби отой шмаровила поцупив виделки?

Мама не ризикнула узяти гуляш чи ростбіф, які значилися в меню, — страви невідомі та й до того ж дорогі. Натомість замовила дві порції котлет і дві склянки какао.

Котлети мені доводилось куштувати, какао ж не пив ніколи. Хоч бачив якось потолочену порожню коробку з-під нього, на якій було написано: «Золотий ярлик». Пахла вона таємниче й хвилююче, і в моїй уяві виникали заморські краї, караван верблюдів, пузаті кораблі, засмаглі пірати. І ось цей казковий напій стоїть переді мною, і я його питиму, тільки доім котлету.

— Не поспішай, — каже мама, ніяково оглядаючись довкола. — Ти наче сто днів не їв.

Проковтнувши похапцем котлету, я беру свою склянку з пахучим напоєм...

Повертались додому аж надвечір, бо таки побували в кіно. І хто б, ви думали, нам потрапив на очі, як тільки ми вийшли з вагона? Сергійко! Мама як глянула — очам не повірила:

— Ти як тут опинився?

Мовчить — ні пари з вуст.

— Та ти хоч вдома був?

Про це б мама могла й не питати: Сергійко був весь у мастилі, як сажотрус.

— Чого ж ти мовчиш? — уже починає сердитись мама. — Язик проковтнув?

Підійшов колійний обхідник, мамин знайомий:

— То це ваш синок? А я його ганяв цілий день, щоб не вештався на колії. Попаде під поїзд — мені ж дістанеться...

Мама дякує обхідникові, і ми всі втрьох вирушаємо додому. Сергійко намина величезний окраєць, що його мама відламала од хлібини, і очі його аж горять.

Впоравшись з окрайцем, Сергійко відстає од мами, пошепки запитує в мене:

— Що мені мама купила?

Аж тепер я зрозумів, яким мотузочком був прив'язаний брат до залізничної колії.

ДОМНА ДАНИЛІВНА, Я, ЦАП І ФЕДЬКО

Мама довго шукала для мене квартиру: щоб і недалеко од школи і не дуже дорого. В сільській вчительки — яка зарплата? Два ж лобуряки на руках, спробуй їх вдягти та взути, коли одягвзуття так і горить, не те що на людських дітях. А ще книжки-зошити та їсти щодня. Одного вечора мама сповістила:

— Я, Толю, знайшла тобі квартиру з харчами. Ти Шульгу знаєш?

— Якого Шульгу?

— Федька. Що навчається у дев'ятому класі.

Ще б не знав! Там такий задавака. Як учився в сільській школі, ще у сьомому класі, то в нього одного була справжнісінька портупея з великою мідною пряжкою. На пряжці тій — зірка. Начищена, аж горить!

Щоразу на свята Федько надівав портупею і ніс червоного прапора.

— Я розмовляла з його матір'ю, — провадила далі мама, — вони знайшли для нього квартиру, щоб жити і разом харчуватись. То Федькова мати пообіцяла домовитись і про тебе. Це ж так зручно: не доведеться марнувати часу в їдальні. Та й дешевше обійдеться.

Мама радіє, а я не дуже. Плакали мої по карбованцю в день і наміри купити те й оте!

Але що вдієш: якщо мама вирішила, то не мені сперечатися з нею. До того ж я розумію, як важко мамі викручуватись. Тож і ми знали ціну копійці і не канючили на ласощі, що роками лежали в нашій крамниці, злипаючись од довгого невжитку або кам'яніючи, як оті пряники, що їх дядько Никифор, крамар, під веселу руку давав розгризати таким же дядькам. Розгризеш — твоє щастя, а ні — клади трояка на півлітру!

З нами крамар в цю комерцію не вступав, про нас він казав:

— Цим тільки дай! Ці й каміння потрощать!

— А потрощать, — охоче погоджувались наші батьки.

— І що воно за причина така: мале, а зуби, як обценьки. А виросте та вб'ється в літа, то вже й зуби не ті.

Тож ніхто з нас і не подумав би просити в мами гроші на цукерки чи пряники. Гроші — знали ми твердо — заробляють для того, щоб витратити їх на прожиття, а не на якісь там ласощі...

Гаразд, спробую заощадити хоч на залізниці. На отих проїздах до міста й назад.

І я потай од мами вирішую задачу.

Отже, дорога в один кінець — сорок сім копійок. На місяць — шість вихідних. Шість разів додому, шість із дому. Якщо хоч половину проїхати «зайцем», то скільки це буде?

— Два вісімдесят два! — каже Сергійко і з повагою дивиться на мене: подумати тільки — майже три карбованці щомісяця!

— Я теж скоро виросту, — додає він заздрісно. — І піду до восьмого класу...

Поселилися ми на квартирі у переддень нового навчального року. Будинок невеличкий: дві кімнати і кухня, та ще коридорчик,

де під ногами — ляда у погріб, а над головою — ляда на горище. Не раз доводилось мені чи Федькові, а то й обом разом вискакувати у вікно, коли треба було йти до школи, а хазяйка, як на зло, саме полізла в погріб по капусту чи огірки. Підніме важкенну ляду, підіпре нею двері: хоч лобом бийся об них — не одчиниш!

Двір теж невеличкий — повернутися ніде. До того ж весь забудований: тут і сарай, і курник, і хлів. Так що для нас із Федьком лишалася тільки вузенька доріжка та ще вужча лавочка. Це коли б нам забажалося подихати свіжим повітрям.

У меншій кімнаті стояло ліжко й диван. Диван оббитий чорним дерматином, з високою спинкою і таким вузеньким люстерком, що коли дивитися в нього, то обличчя розрізається навпіл: видно або лоба й півноса, або півноса й підборіддя.

Іще в того дивана було два валки, твердучі, мов із каменю. І сталеві пружини, що мали властивість впиналися в тіло, мов шпаги.

Скільки я повоював із ними в довгі осінні і ще довші зимові ночі! Скільки попомучився! Не встигнеш приборкати одну, а вже інша впинається в бік. Іноді, доведений до відчаю, я молотив кулаком по дивану, і він гудів, як старий рояль. А Федько, який одразу ж захопив ліжко і розкошував на ньому, прокидаючись, лявся, що я не даю йому спати.

— Пограй ще, пограй — по шиї заробиш!

Як я їх у цей час ненавидів: диван і Федька! Диван дошкуляв мені своїми пружинами, а Федько щоночі хропів, аж слухати моторошно!

— Федь!.. Федь!

— Га?

— Не хропи!

— А хіба я хропу?

Отак я й мучився з ночі в ніч тижнів зо два. Мучився б і довше, коли б не вірний другзяка Ванько.

Зустрів його у вагоні, коли їхав додому. На голові в нього була така заяложена кепочка, наче її три дні полоскали в мазуті.

— Обміняв на нову, — признався Ванько, бо я все одно не повірив би, що він встиг отак заносити свою.

Кепка мені сподобалась: Ванько був у ній справжнім робітником. А коли він дістав з кишені пачку «Казбеку» та встромив цигарку до рота, я навіть слину ковтнув од заздросців.

— Закурюй! — сказав небало.

Я потягнувся по цигарку, хоч досі не курих, і мама казала, що це єдине, чого я ще не додумавсь робити. Нині ж не міг відмовитись: не дозволяла чоловіча гордість.

— Ну, як?

— Смачна, — відповів я, давлечись димом.

Ми деякий час мовчки курили і здавались самі собі солідними й дорослими чоловіками, яким не гріх і закурити після роботи.

Погасивши цигарку, Ванько запитав:

— Ну, як життя?

— Та нічого, — відповів я йому. Потай, щоб не помітив товариш, зім'яв цигарку й кинув під ноги. — От тільки Федько спати не дає: хропе як собака!

— А ти відучи.

— Як його одучиш?

— А запросто! Як тільки захропе, ти йому й сипони махорки під ніс. Разів зо два скуштує, то й іншим закаже.

— Правда?

— От побий мене грім! — забожився Ванько. — Тільки махру вибирай міцну. Приходь завтра до мене, я тобі дам тієї, що мій дід курить.

Діставши у Ванька перетертої на порошок махорки, я ледь дждався наступного дня, коли треба було повертатись до міста. Після вечері одразу ж пірнув у постіль, а Федько, як на зло, все не лягав.

Врешті він погасив світло і зарипів ліжком.

Затаївши подих, я чекаю, коли залунають знайомі рулади. Потім обережно зводжусь і ще обережніше сповзаю з дивана, боячись розбудити Федька.

Ось я вже стою над Федьком, який лежить горілиць. Бачу його розтулений рот, дві ніздрі, націлені прямо в мене. Розгортаю кульок і щедро посипаю Федькового носа. Потім одним стрибком кидаюсь на диван.

У кімнаті на мить запада могильна тиша. Потім наче щось вибухає: то починає чхати Федько. Чхав Федько до самісінького ранку. Так їхав, що, здавалося, й голова на шиї не втримається.

Наші господарі мешкали в прохідній, значно більшій кімнаті. Тут стояв круглий стіл, застелений плюшевою скатертиною, дубова шафа, пузатий буфет і таке широчезне ліжко, що на ньому, здається, міг би поміститись увесь наш восьмий «Б» клас. Ліжко було теж дерев'яне, на слонових ножищах, з високими різьбленими спинками. І на ньому горою лежали перини, подушки й подушечки, яким не було ліку. Мені воно нагадувало нашу хазяйку Домну Данилівну. Вдома, в кімнаті,

особливо ранком, Домна Данилівна ходила здебільшого в самій сорочці, так їй було жарко. Піт зрошував її кругле обличчя, і вона раз по раз витиралася рушником, мов після лазні.

У перші дні я соромився, коли бачив хазяйку в такому вбранні, і, потупивши очі, намагався швидше прощити повз неї. Згодом звик і не звертав уваги.

Чоловік Домни Данилівни, Іван Іванович, був худий та миршавий і скидався на підлітка поруч із своєю могутньою половиною, яку називав Домною Данилівною і звертався завжди на «ви».

Хазяїн наш був залізничником. Домна Данилівна вважалась домогосподаркою, хоч сусідка, якимось посварившись із нею, обізвала її відьмою та спекулянткою.

Щодо відьми — не знаю, що ж до спекулянтки, то тут сусідка не дуже погіршила супроти істини. Домна Данилівна частенько діставала по магазинах різний крам, а потім перепродувала з-під поли на базарі.

Але цього їй було замало, і вона вишукувала все нові джерела збагачення. У дворі з'являлись то свині, то кролі, то кури, то гуси, яких вона підгодовувала на продаж. Вся ота живність вимагала неабиякої уваги, і Домна Данилівна частенько кликала на допомогу мене та Федька.

Ми сікли буряки й гарбузи, чистили хлів, рвали кролям траву. Бувало, тільки прийдеш зі школи, тільки розгорнеш підручник, а Домна Данилівна уже тут як тут:

— Хлоп'ята, хто з вас допоможе знести картоплю до погребу? Ану, хто спритніший!

Я дивлюсь на Федька, Федько — на мене. Обом нам страх як не хочеться виявляти свою спритність, але куди ж нам подітись?

Вісім отакених чувалів чекають на нас біля погребу. Навіть Федько не може підняти жодного з них, хоч як силкується, тож доводиться переносити картоплю відрами.

— Щоб вони їй подошли! — лається тихенько Федько, маючи на увазі свиней.

Я ношу мовчки. Пиряю, аж чуб мокрий. «Може, хоч дасть добре повечеряти», — втішаю себе. Кажу про те Федькові.

— Як же, роззявляй рота! — відповідає сердито Федько.

Наша хазяйка чомусь вважає, що ситий шлунок і наука — діаметрально протилежні речі. Мабуть, переконана, що знання, як і їжа, містяться у шлункові, тож чим менше ми будемо їсти, тим більше лишатиметься місця для знань.

Про це вона нам, звісно, не каже, але ми самі догадуємося,

коли бачимо ті нужденні порції, що дістаються нам на сніданок, обід чи вечерю.

Ось Домна Данилівна розливає у тарілки суп. Тарілки такі мілкі, що ложки не втопиш, а вона ще й пильнує, як би не перелити.

— Їжте, хлоп'ята, та поправляйтеся, — зітхає, розчулена власною щедрістю. Ось дістає по котлеті:

— М'ясе нині кусається. Та мені для вас нічого не жаль.

А котлети ж як п'ятаки. Горобцеві — раз клюнути. Ось вона пече пироги. Смачний дух пливе по кімнатах, і ми з Федьком ковтаємо слину. Я дивлюся в підручник, а перед очима замість паралелепіпеда — пиріжок. Підрум'янений, з білого тіста, ще й помазаний зверху жовтком. Трясу головою, заплющую очі — клятий пиріг все одно не зникає!

Очманіло дивлюсь на Федька, а він уже не в підручник втупився — в розчинені двері. Ніздрі його так і ходять, очі хижо поблискують.

— Приїду додому, скомандую, щоб напекли пирогів, — каже він. — Всі поїм!

Врешті, коли нам здається, що ми вже не витримаєм, у кімнату впливає хазяйка. Кругле обличчя її теж наче змазане жовтком, у руці — тарілка з двома пиріжечками:

— Ану, хлоп'ята, покуштуйте!

Може б, ще довго куштували ми її пиріжків, якби не порятував нас цап.

Містечко, в якому ми навчалися й мешкали, було справжнім козячим царством. Легіони кіз бродили завулками й вулицями, вищипуючи траву і об'їдаючи листя. Куди б ти не поткнувся, обов'язково натрапляв на козу. Кіз було достобіса, а от цапів майже не виділо. На нашому кутку, наприклад, не було жодного. Та воно й не дивно: од кози молоко й козенята, а од цапа який прибуток?

Однак наша хазяйка зметикувала по-іншому. Кози — козами, але й без цапа не обійтись. На ньому теж можна прибуток мати. І одної неділі привела з базару красеня цапа з могутніми рогами й статечною професорською борідкою. Він довірливо наблизився до нас і зразу ж отримав від Федька добрячого щигля.

Од несподіванки, болю й образи цап мекнув і відскочив назад. Тоді я упіймав його за роги і став викручувати йому голову, намагаючись повалити на землю.

Так відбулося наше перше знайомство.

І не треба було багато часу, щоб ця довірлива миролюбна істота стала справжнісіньким дияволом. Забачивши нас, цап сатанів: очі його займались пекельним вогнем, а хвіст крутивсь, як млинок. Наставивши страшні гострі роги, цап кидався в атаку. Здавалося, він тільки й жив помстою, підстерігаючи нас на кожному кроці. Досить було мені або Федькові вийти вранці на ганок, як цап наче з-під землі виринав. З розгону буцав у ганок, аж тріщали дошки.

Віднині ми з Федьком не ходили, а бігали. З усіх ніг мчали до хвіртки, відчуваючи спиною гостро наставлені роги, й летіли як оглашенні до ганку, коли повертались зі школи, рятуючись од сказаної тварини, а бувало, що й котилися по землі, збиті міцніючим стусаном.

Першому дісталось Федькові. Цап таки наздогнав його біля ганку. Зробивши карколомне сальто, Федько влетів до кімнати і потім довго намагався стулити до купи розпанахані штани. І сердився, що я регочу.

Іншого разу сміявся уже Федько, а мені було не до сміху.

Можливо, що мені й пощастило б утекти, аби не якась тітка, яка несла з базару кошик із яйцями. Коли я кулею вилетів з двору на вулицю, тітка трапилась якраз на дорозі. І ми вже втрюх — я, тітка і цап — покотилися суцільним клубком у рів.

Виборсавшись з-під мене і цапа, тітка ухопила розплющеного кошика і разів зо два вперіщила мене по голові. Що вона казала при цьому, я не чув: усі жовтки й білки пролилися на мене, і я повернувся до хати більше схожий на розчавлене яйце, ніж на людину.

Федько іржав, наче кінь. А хазяйка сердито сказала, що цап тут ні при чім, що ми самі в усьому винні. Бо чому він б'є нас, а її не чіпає?

Ми не знали, що на те відповісти, тільки бажали нишком, щоб дісталось і нашій хазяйці.

І він таки добрався до неї: садонув Домну Данилівну так, що вона три дні їла навстоячки.

Після цього доля цапа була вирішена: Домна Данилівна, палаючи помстою, покликала різника. І цілий місяць по тому ми давилися козлятиною: суп із козлятиною, борщ із козлятиною, пиріжки із козлятиною, котлети з козлятини. Нам уже здавалося, що козлятині тій не буде кінця-краю, що ми поки й живем, їстимемо того клятого цапа.

Од цапиних поминок порятували нас матері. Довідавшись, як нас годує Домна Данилівна, вони забрали нас і одвели на іншу квартиру, тепер уже без хазяйських харчів.

ПЕРШИЙ РАЗ У ВОСЬМИЙ КЛАС

Того ранку ми прокинулися задовго до шкільного дзвоника. Точніше, прокинувся я, а Федько і не думав уставати: одбрикувавсь ногою, тягнув на голову ковдру.

— Федь, та вставай же!

— А котра година?

Я вискочив у сусідню кімнату, де стояв великий, схожий на поставлену сторчма труну, годинник. Він так неохоче й понуро відраховував години й хвилини, наче у ньому був покійник.

— Встигнемо, — відповів Федько, коли я йому сказав, що вже чверть на восьму. Неохоче виліз з-під ковдри, запитав: — А де мої черевики?

Що довше він возькався, то більше мене охоплювала нетерплячка. Мені вже здавалося, що ми неодмінно запізнимось. Прийдемо, коли всі сидітимуть за партами. Як тоді заходити до класу?

— Федь, та одягайся швидше!

Нарешті всі клопоти минулись: і одягання, й умивання, і сніданок. Ми виходимо на вулицю.

Ранок стрічає нас урочисто й світло. Небо високе-високе, і по ньому сріблястим павутинням поснувались хмаринки. Сонце світить нам просто в обличчя, Федькові одстовбурчені вуха горять, як ліхтарі. Він розмахує новеньким портфелем, сонце спалахує на понікельованому замкові, і мені здається, що то він навмисне вимахує, аби познущатися з мене. Бо у мене в руках торба — не торба, чобіт — не чобіт, а біс його зна й що.

«Біс його зна й що» з'явилося на світ після того, як я навідріз відмовився брати з собою стару, ношену-переношену сумку, з якою ходив до п'ятого, шостого й сьомого класів.

Це було не зовсім чесно з мого боку: сумка вірою й правдою служила мені всі ці роки і була добрим, надійним товаришем. Скільки разів вона летіла на підлогу, у сніг, на траву, а то й просто в пилюку, бо ніколи було акуратно десь притулити її! А хіба не доводилось мені спускатися на ній із снігової гори? Хіба не мчала вона по кризі наввипередки з іншими сумками — чия далі заїде? І хіба не брала найактивнішу участь у сутичках, ходячи по головах та спинах моїх супротивників? Хіба не ховала надійно усі ті речі, що про них не потрібно було знати дорослим, — то рогатку, то самопал, то заборонену книжку. Хоча б того ж Мопассана, при одному натяку на якого мама поодривала б мені вуха.

Але що поробиш: сумка одслужила своє, і мені соромно було їхати з нею до міста.

Отоді й спало мамі на думку пошити мені портфель. Тож було урочисто внесено з комірчини халяви од жіночих чобітків. Мама носила їх, ще коли була молодою, а взувала останній раз задовго до мого народження.

Я з пошаною роздивлявся старезні, потріскані од часу халяви і все ще не міг второпати, для чого мама внесла їх.

— Ми з них замовимо тобі портфель.

— Портфель?..

— Еге ж... Однесу до німого, і він пошеє такий, що буде не гірший од справжнього.

Признатись, тоді я навіть не став сперечатися. Мене просто розбирала цікавість: ану, що ж із цього вийде?

Німий, який узував мало не півсела, мабуть, і уявлення не мав, що таке портфель. Тож кроїв і шив, як підказувала йому фантазія. Основне, про що він подбав, це щоб не було йому зносу. «Щоб і вода не промочила», — показав на мигах у небо; «щоб і по швах не розповзався», — ткнув пальцем спершу у драгву, а потім у мене.

— Коли ж нам приходити? — поцікавилась мама.

Німий ткнув себе в груди і показав сім розчепіrenих пальців. Ага, через тиждень.

За тиждень ми були у нього. Побачивши нас, він одклав чобіт і дістав з полиці щось замотане у мішковину. Коли він її розгорнув, ми з мамою мимоволі здригнулися.

Це було щось середнє між зебрацькою торбою, поштовою сумкою і шкіряним цебром, що його іздові прихоплювали з собою, коли вирушали в далеку дорогу. Якийсь дивовижний гібрид з усього того, що німому доводилось шити протягом його трудового життя. В ньому з однаковим успіхом можна було носити воду і вчиняти тісто, зберігати картоплю і квасити яблука.

Німий радісно мугикав, показуючи, як той «портфель» зашнуровувати, пробував надіти мені на плече. Мама, щоб не образити німого, сказала, що портфель їй сподобався.

— Він таки непоганий, — переконувала сама себе, коли ми поверталися додому. — А поглянь, який міцний!

Що міцний, то міцний. Тільки ж якби він був хоч трохи менший! І не такий рудий!

— Якби тільки й того горя, — втішала мене мама. — Поносиш рік, а наступного, як будемо живі-здорові, куплю тобі фабричний.

Що ж, спасибі й на тому. А поки що я знімаю торбину з плеча,

беру її під руку, щоб не так впадала в очі, бо мені здається, що всі, хто проходить мимо, тільки на мій «портфель» і дивляться.

Аж ось нарешті й школа. Сяє святково вікнами, тріпоче величезним червоним полотнищем: «Ласкаво просимо!» Це запрошення стосується і нас з Федьком. Я мимоволі випинаю груди, ступаючи в двір.

Тут повно учнів: і старших, і молодших, і зовсім ще голопуцьків. Першокласників видно одразу: ці як прийшли з мамами-татами, так і не відходять од них. І в усіх очі, як п'ятаки. А поміж ними сюди-туди шмигають трохи старші: з другого, третього й четвертого класів. Гасають, аж у очах миготить. Кричать, верещать, одне слово — плотва. Аж не віриться, що я колись був таким.

Учні п'ятого, шостого і сьомого класів поводяться стриманіше. Особливо дівчата. Ті групками по дві, по три походжають, обнявши одна одну за плечі, на хлопців і не глянуть. Задаваки!

Та не вони мене цікавлять, а оті, вже майже дорослі: восьмикласники-десятикласники, до яких віднині належу і я. Особливо десятикласники. Штани майже в усіх напрасовані, черевики блищать. Обличчя в усіх серйозні. Всього ж один рік, і вони розпрощаються із школою!

А дівчата! До них і не підступайсь! Розфурирені — коси у стрічках! Аж не віриться, що це ті самі дівчата, які колись гасали із нами.

Он і Оля Чровжова. Ходить, обнявшись із якоюсь міською дівчиною. Як проходила мимо, то на мене й не глянула, хоч я навмисне став їй на дорозі.

Ну й не треба! Подумаєш!..

Ображений, шукаю очима Федька. Та він наче крізь землю провалився. Хоч і обіцяв не лишати мене самого, познайомити з хлопцями. У відчаї кидаюсь шукати його, але хіба когось знайдеш у цій веремії! Та й ще з таким портфелищем, з оцією рудою потворою, яку доводиться раз по раз ховати за спину.

Здивався з Федьком, коли вже й не сподівався. Він не дуже мені зрадив: розмовляв саме із хлопцем, мабуть, своїм однокласником.

— Чого тобі?

— Федь, куди мені йти?

— Ставай до свого класу... Он бачиш, шикуються. — Тиць-нув убік пальцем, аби одчепився.

Відходжу од Федька, шукаю очима свій клас. Ага, он вони! Якийсь хлопець, видершись на ганок, розмахує рукою і щосили гукає:

— Восьмарі, до мене!

Пробираюсь до нього, а він уже командує:

— Незадовільник до незадовільника — ставай! Направо —
р-рівняйсь!..

Сміх, вигуки, хто й справді рівняється, а хто й не хоче, бо хлопець той не учитель, і ніхто його командиром над нами не ставив. Директор, який саме проходив мимо, зауважує:

— Кононенко, ви знову за своє?

— А що я таке зробив, Василю Васильовичу? — весело заперечує юнак. — Я ж вам допомагаю...

Хоч його команди ніхто не сприймає всерйоз, однак усі шикуються в стрій. Он уже й інші класи починають шикуватися, і безладний досі натовп, що заповнював шкільне подвір'я, тане на очах, виливаючись у довгі шеренги. Лишаються тільки батьки першокласників, та в центрі — учителі на чолі з директором.

У директора голова сяє, мов сонце. Він піднімає руку, і гомін довкола поступово вщухає. Слухаємо, що він говорить. Точніше, слухають передні ряди, задні ж майже нічого не чують. Долітають тільки окремі слова, вихоплені з фрази. І хочемо ми того чи не хочемо, а чуємо зовсім протилежне тому, що каже директор.

— «...балуйтеся... бешкетуйте... порушуйте трудову дисципліну...» — лунають категоричні накази директора, і нам дедалі стає веселіше.

Потім виступає десятикласниця, мабуть, кругла відмінниця, бо кому ж іще доручили б виступати в такий день. Від імені всіх учнів вона наобіцяла таких речей, що не під силу й ангелам: і слухатися вчителів, і вчитися лише на «дуже добре», і не порушувати дисципліни, і мати зразкову поведінку.

Дівчина була гарна, але мені не сподобалась: напевно, з тих, що підлизуються до вчителів. Така як заведеться у класі — біда! Обов'язково пролізе в старости і тоді поїдом їстиме кожного.

Після дівчини виступив завпед. Він коротко розповів нам, що ми будемо вивчати, які нові предмети вводяться цього року в навчальну програму. Потім директор махнув рукою, на ганку пролунав дзвоник, і ми рушили в класи.

Учитель з червоною пов'язкою на рукаві попереджав, щоб кашкети лишали в роздягалці, не тягли до класів. Я зняв свого ще надворі і сховав тихцем до шкіряної торби: боявся, що вкрадуть. Адже це була моя єдина обнова — справжній фабричний кашкет, з кущим дашком і модним гудзиком. Він дуже зручно сидів на моїй голові, а ще краще літав, коли його щосили пожбурити вгору.

Заходимо у високий коридор, піднімаємось широкими сходами. Все довкола сяє: і підлога, і стіни, і стеля, й поручні.

Кладу на них долоню, суну догори, натикаючись на короткі цурупалки, понабивані через правильні інтервали. Для чого б це? Згодом догадуюсь: та для того ж, щоб учні не спускались по поручнях.

На другому поверсі ще цікавіше: до вікон аж страшно підходити — такі вони великі. І видно далеко-далеко. Навіть залізницю і станцію. Попід стінами — металеві бачки із водою. Мідні крани, начищені, аж горять, і кухлі на ланцюжках, мов цуценята. Мабуть, щоб учні ними не бились, не обливались водою.

Аж ось і наш клас: високий, просторий, з чорною дошкою, з жовтим столом для вчителя і низькими чорними партами для нас. Поки я пропхався до класу — всі місця були зайняті. Лишилося одне, на першій парті, під носом у вчителя.

Довелось іти за ту парту. Добре, що хоч не дівчина зі мною сидітиме — хлопець.

— Ти чого сюди сів? — запитує неприязно він.

Не подаю виду, що злякався. У свою чергу питаю:

— А ти чого?

Хлопець чмихнув носом, і обличчя його вже не сердите, а пустотливе:

— Мене все одно класкер сюди пересадить...

— Хто, хто?

— Класкер, класний керівник... — Ти звідки? З села? — запитує згодом.

— З села. А хіба що?

— Ви всі підлизи...

— Я не підлиза, — відповідаю ображено. Вороже позираю на сусіда: хто він такий, щоб так обзивати?

— Як тебе звати?

— Тільки.

— Тільки, — повторив хлопець. — Тільки, тюлька, фітюлька... А мене — Михайло Іванович Кононенко.

Сам ти тюлька! Подумаєш — Михайло Іванович! Попався б ти мені у селі, я б тобі показав Михайла Івановича!..

Кононенко ж тим часом дістає лінійку, олівець, креслить впоперек парти жирну лінію.

— Оце — моя половина, а ото — твоя. Залізеш — дістанеш по носі!

Для мене це не новина: сам не раз ділив отак парту, коли

сварився з сусідом. Але ж то коли посваришся. А цей ні з сього ні з того.

Одвертаюсь од Кононенка, вдаю, що він мені байдужісінький. Розшнуровую свій «портфель», дістаю чистий зошит, ручку, а чорнило на парті, в невиливайках. Відчуваю, що Кононенко стежить за мною, але не звертаю на нього уваги. Раз він отак, то і я буду так.

І чого я пішов до цього восьмого? Краще б у ПТУ, разом із Ваньком...

Врешті лунає дзвоник.

— Електричний, — чую голос сусіда, однак не обзиваюсь: я таки образився на нього.

У класі гомін враз вщух: на порозі став учитель. Застукотіли парти, учні дружно підвелися. Учитель бадьоро вітається і швидко проходить до столу. Розгортає класний журнал, починає знайомитись:

— Андрієнко!

— Голобородько!

— Данильченко!

У відповідь підводиться той чи інший учень. Чую своє прізвище і так голосно вигукую «я», що в класі вибухає регіт. Учитель трохи здивовано поглянув на мене.

— Сідайте.

Я сів, а вчитель назвав Кононенка, і той, передражняючи мене, теж закричав щосили «я». У класі знову зареготали. Учитель же, мабуть, давно звик до вибриків мого сусіда, бо тільки глянув у його бік і наказав теж сідати.

Закривши журнал, повідомив нам, що звати його Григорієм Вікторовичем і що він викладатиме історію.

— Григорій Історович, — шепоче, мовби сам до себе, мій сусід. Йому, мабуть, уже нудно за отим «кордоном», але не я його проводив, тож не мені його й затирати. А вчитель тим часом просить дістати підручники з історії і починає урок.

Розповідав він цікаво, навіть не заглядаючи в книжку. Я підпер підборіддя кулаком і наладнався уважно слухати. Та тільки зосередивсь, як лясь щось по вухові! Наче з рогатки дробиною.

Я аж підскочив. Тру вухо, оглядаюся — хто? Та хіба ж дізнаєшся! В усіх такі невинні обличчя. Тоді обережно, щоб не помітив учитель, скошую очі під парту, намагаюсь розшукати те, чим мене вдарили... Анічоґісінько!

Тільки почав слухати, як знову по вухові — лясь!

Оглядаюсь різко — ті самі невинні обличчя. Та ледь повернувся до вчителя, як знову — лась, лась!

Починаю вже сердитись. Що боляче, а що й заважають слухати вчителя. Ну, почекайте ж!

Гарячково нишпорю в кишень... Ага, ось вона!

Гумка. Тонка, пружка, з двома петельками на кінцях: надівати на пальці.

Кладу її на коліна, видираю із зошита клопоть паперу. Краще було б картонкою, та для першого знайомства вистачить і папером.

І мій сусіда так очима й пасе. Він помітив, що мене методично обстрілюють, і тепер аж горить од цікавості: що ж я влаштую у відповідь? Забув навіть стерегти свій кордон.

Я міцно згортаю клопоть паперу, потім перегинаю навпіл, закладаю в гумку. Надіваю петлі на великий і вказівний пальці, натягаю щосили і, не цілячись, стріляю з-під ліктя назад.

— Ой!..

Поцілів!

Кононенко аж шипить, давлячись сміхом, а я боюсь і моргнути — дивлюся прямо на вчителя.

— Що сталося? — невдоволено запитує він. — Голобородько, чого ви кричите?

— Хтось по губі вдарив! — скаржиться Голобородько.

— Ви як маленький! — кидає з досадою Григорій Вікторович.

Однак Голобородько не вгаває:

— Еге, маленький... Вас би так вдарили!

— Гаразд, розберемося потім, — нетерпляче обриває його Григорій Вікторович. — Кононенко, ви що, вдома не виспались?

Мій сусіда одриває од парти голову й відповідає, що виспався.

Урок триває, триває і обстріл. Щоправда, він не такий уже інтенсивний: я прикрив долонями вуха і отим, що позаду, тепер не так цікаво поціляти в мене. Слухаю вчителя і обіцяю собі прийти завтра з готовими набоями: з картону, а не з паперу. Отоді хай начуваються!

На перерві, щойно вчитель залишив клас, до мене підійшов Голобородько. Той самий, що я його почаствував паперовим гостинцем. Він був на голову вищий од мене і мав довгі, мов у горили, руки.

— Це ти мене вдарив?

— Не я...

— А що у тебе в парті?

І не встиг я отямитись, як Голобородько висмикнув мою торбу.

— Хлопці, м'яч!

Зціпивши зуби, я кинувсь до нього:

— Оддай!

— Хлопці, ловіть! Гоп-ля!

«Портфель» став літати по класу. Я кидався від одного учня до іншого, але бачив лише порожні руки, а за спиною моєю лунало веселе й дике: «Гоп-ля!»

Врешті «портфель» знову потрапив до рук Голобородька. Він почекав, поки я підскочу до нього, підняв догори руки.

— Оддай!

— А ти спробуй дістань!

Я не витримав і щосили штовхнув його в груди. «Портфель» полетів на підлогу, а Голобородько вчепився мені в чуприну...

Розборонив нас дзвоник.

Після того мені було не до уроків.

— Він тебе битиме, — передав на наступній перерві Кононенко. — Сказав, що й кістки тобі потовчє.

— Ну й хай... Бачив таких!

Однак на душі в мене було незатишно. І не так лякала бійка, як те, що всі тут мені чужі, всі проти мене. Навіть мій сусіда, навіть Оляка Чровжова.

На великій перерві іду шукати Федька. Якщо й він зречеться мене, тоді не варто жити на світі...

— Голобородька я знаю, — каже Федько. — То коли ж він збирається тебе бити?

— Сьогодні після уроків. — І додаю, щоб Федько не подумав, що я дуже боюся: — Вони всі там за нього, усі проти мене.

— Я піду з тобою, — вирішує Федько. — Ти без мене не йди, чуєш?

Коли скінчилися заняття, Федько чекав мене у коридорі. Всю дорогу раїв:

— Він вищий од тебе, так ти бий його під дихало...

Скільки ми бились, не знаю. Дзвеніло тільки в голові і миготіло в очах. Та ще повітря було мов розпечене. Потім мене хтось обхопив за поперек (то був Федько), а я все молотив кулаками, хоч ворог мій зник, наче провалився крізь землю.

— Молодець! — хвалив мене по дорозі Федько. — Голова не болить?

Я мацав болючі гулі й відповідав, що не болить.

Другого дня я прийшов до школи, увінчаний лаврами переможця. Та ще над ким — над Голобородьком! Найсильнішим учнем восьмого «В».

Хлопці, які вчора майже не звертали на мене уваги, тепер

поспішали першими привітатись зі мною. Тиснули щосили долоню, наче хотіли пересвідчитись, чи такий уже я силач.

Ось до класу влетів Кононенко — червоний, захеканий, збуджений. Кинув портфель під парту, голосно привітався:

— Тюлько, здоров!

І не встиг я образитись, як він тицьнув мене кулаком під бік, сказав захоплено й весело:

— Та й здорово ж ти отій драбині навішав! Так йому й треба!

Я не допитувався, чому саме «треба», мені досить було щирого захоплення, що світилося в очах Мишка. А що обзивав мене тюлькою, так то, мабуть, не від злості. Отож і сердитись нічого.

Однак радість моя тривала недовго: з першого ж уроку мене покликали до директора.

Я йшов і думав, за що лаятимуть? Бо скільки вчився, жодного разу не викликали для приємних розмов. Учительська для мене завжди була місцем спокути, суворих доган.

— А, це ти... Ану підійди ближче!

Повільно наближаюсь до величезного блискучого столу, за яким зловісне сяє директорська лисина.

— Ну, розкажуй, що ти вчора накоїв після уроків.

Аж тепер стає ясно, чого викликав директор. Хтось таки доніс про вчорашню бійку. Але чому ж тоді мене покликали одного?

Я опускаю голову. Не знаю, що казати директорові, до того ж не хочу, щоб він побачив мої синці.

— Билися? — допитується він. — Ти що, язик проковтнув? Чи не хочеш розмовляти зі мною? За що ви бились?

Я мовчу. Як розповісти про те, що сталося, щоб він зрозумів?..

— Отже все, що сказав мені Голобородько, правда?

— Голобородько?!

Мені аж подих забило від обурення. Чого-чого, а такої підступності я не чекав. Мене охоплює похмурий відчай. Тепер нехай лає, нехай карає мене, як йому заманеться, я не скажу більше жодного слова. Бо все одно не повірять.

Опускаю ще нижче голову, щоб директор не помітив сліз болю й образи. Ковтаю їх нишком, гірко думаю: «Ну й гаразд, ну й хай...»

— Так і будемо мовчати? — сердито питає директор. По паузі каже: — Гаразд. Зважу на те, що це твоє перше порушення. Але май на увазі: якщо іще хтось на тебе поскаржиться — вижену зі школи! Хулігани мені не потрібні.

Потім щось пише на аркуші паперу. Акуратно згортає, вкладає в конверт, заклеює.

— Одвезеш матері... Йди!

Високий хлопець із гладко причесаним білявим волоссям підійшов до Кононенка, став поруч.

— Я теж піду!

Дівчина, що сиділа з Олею Чровжовою, вийшла з-за парти і теж стала поруч з Кононенком.

— Може, й мене битимеш? — з викликом спитала Голобородька.

— Давай сюди лист! — наказав Кононенко. — Ми йдемо до директора.

Неохоче оддаю листа. Мені чомусь незручно, особливо перед дівчиною.

Крім них трьох, ніхто більше не пішов. Хто сидів мовчки, а хто розмовляв, сперечався, однак усі нетерпляче чекали, чим ця історія скінчиться. І коли делегати з'явилися у дверях і Кононенко од порога закричав: «Наша взяла!», клас вибухнув таким дружнім «ура!», що мені аж вуха заклало. Кричали всі: й ті, що за мене, й ті, що за Голобородька; мовчали лише Голобородько і я.

Того дня я не чекав Федька після уроків, щоб іти разом додому. У мене з'явилися нові друзі. І Кононенко, й Гаврильченко, і Ніна Рибальченко, ота дівчина, яка сиділа поруч з Олею Чровжовою, і ще один хлопець, який мав незвичне ім'я Кім, тобто Комуністичний Інтернаціонал Молоді. У «Інтернаціонала» було ніжне дівоче обличчя і такі густі вії, що їм би позаздрила кожна дівчина.

Всі вони жили у тому ж кутку, що і я. Ми йшли веселою галасливою ватагою, і мені ще ніколи не було так хороше, так світло й легко на душі.

ВЧИТЕЛІ, ВЧИТЕЛІ...

З перших днів занять найбільше запам'яталися уроки фізики. І то зовсім не тому, що я палав особливою любов'ю до цього предмета. Якщо вже признатись по щирості, то з усіх дисциплін серцю моему була наймиліша ота, що мала звабливу назву «канікули». Коли б за неї виставляли оцінки, я б завжди був круглим відмінником.

Що ж до інших предметів, то я дивився на них, як на кару господню, наслану нам невідомо за які гріхи. Як на довголітню спокуту, не пройшовши яку, ніколи не виростеш та не станеш дорослим. Отією неймовірно щасливою істотою, якій не треба

ні готувати уроки, ні складати екзамени, ні висиджувати за партою по чотири-п'ять годин щодня.

Хіба можна порівняти наше життя з життям Тома Сойера та Гека Фінна, яким судилися такі карколомні пригоди. Якось наприкінці канікул перед шостим класом, прочитавши обидві ті книжки, я вирішив повторити подвиг героїчних хлопців і рушити нашою річкою на плоту в далекі мандри. Куди — не знав іще й сам, але не ближче Чорного моря.

Пліт будували ми з Ваньком, якого я підбив на мандрівку. Для цього ми серед ночі поцупили в дядька Юхима, що жив коло самої річки, нові ворота, і другого дня розлучений дядько ловив кожного хлопця й допитувався, чи не його рук то робота. Ми ж відтягли ворота у лозняк і цілісінський тиждень в'язали до нього паліччя, щоб не пірнути одразу під воду.

За дядьком Юхимом настала черга моєї мами і Ванькового тата: тепер вони допитувались, яка це личина тягне майже щодня то пшоно, то сало, то хліб. Щойно лежала ціла хлібина, а вже половини нема. Потім став зникати посуд, бо треба ж у чомусь готувати їжу, а під кінець і одяг. Ванько навіть захопив батьків кожух, мотивуючи свій вчинок тим, що хоч зараз і літо, але хто його зна, скільки ми будемо плисти, чи не застукає в дорозі зима.

Відчалили ввечері, коли добре смеркло, щоб нас не помітили та не витягли на берег. Ванько все допитувався: де нас завтра шукатимуть як утоплеників — на плесі, проти села, чи нижче, у кручі...

Пливли ми не менше двох годин. Було дуже цікаво й трохи моторошно, особливо коли поруч сплескувалась велика рибина. А потім ми потрапили на бистрину, пліт понесло так, що замиготіло в очах, ударило щосили об корч. Пліт став цапа, і ми з Ваньком шубовснули в темний вир. Не потонули тільки тому, що плавали, як качки. Усе наше начиння пішло на дно, мені пощастило врятувати лише тичку, а Ванько ще довго брьохався у круговерті і все допитувався, чи не бачив я кожуха.

Потім ми чалапали, мокрі й нещасні, додому. Я ніс тичку, хоч до ладу не знав, нащо вона мені. Ванько журився за кожухом: що він скаже татові, як влуплять морози... Але все це було давно, а зараз я з нетерпінням чекаю уроку фізики, бо вже багато начувся про Івана Даниловича, який викладав цей предмет.

Він з'явився у класі, щойно пролунав дзвоник. Легко й дружно пройшов до столу, повернувся до нас, неголосно привітався.

Вдягнений він був надзвичайно акуратно: вишита сорочка із стоячим комірцем, чорний піджак і синє галіфе — без жодної

зморшки, жодної складочки, наче Іван Данилович щойно вийшов з-під праса.

Та найбільше вразили мене чоботи. Я ще не бачив таких дзеркально-блискучих чобіт. І хоч би тобі якась порошинка на них! А на вулиці од піску аж курить.

Намилувавшись чобітьми, переводжу погляд на обличчя учителя. Воно суворе й зосереджене. Сірі очі уважно вивчають клас — парта за партою. Ось вони зупинились на мені.

— Новенький?

Я підвівся, кивнув головою.

— Наступного разу причешіться як слід. Або обстрижіться, якщо не вмієте користуватися гребінцем. Школа — не вулиця.

Сідаю обпалений соромом. Уже шкодую, що куйовдив волосся, коли мама пригладжувала його. Тим часом Іван Данилович наказав:

— Дістаньте підручники.

Всі як один поклали перед собою новенькі книжки.

— Розкрийте на тридцять шостій сторінці. Закресліть третій од верху абзац. Там неточне витлумачення деяких фізичних явищ.

Він назвав нам іще кілька абзаців, і ми з насолодою їх перекреслили... Урок він почав так:

— Згадайте, як ви цього літа купались. Вилазили, мабуть, на вишку або на кручу і стрибали у воду. Чому ви стрибаєте головою чи ногами донизу, а не боком, животом, спиною?

— Щоб не забитись! — дружно відповідає клас.

— Правильно, щоб не забитись. Ви щоразу намагаєтесь стрибнути так, щоб опір води був найменшим. Тобто використовуєте один із законів фізики...

Ти диви! Оце здорово!..

Поступово фізика стає найулюбленішим моїм предметом. Іван Данилович терпіти не міг зубрил. Він ніколи не опитував за підручником, а, викликавши до дошки, давав якусь карколомну задачу, над якою добре треба було поморочитись, щоб розв'язати.

Писав на дошці умову й одразу ж сідав до столу. Ми поспіхом хапалися за ручки, бо кожному із нас потай хотілося впоратися якнайшвидше.

Майже завжди першою була Ніна Рибальченко. У неї не моток, а якась лічильна машина: не існувало, мабуть, такої задачі, щоб вона не могла розв'язати. Лузала їх, як насіння.

Мені ніколи не щастило вирватись першим. Але й задніх я не пас.

Підсумовуючи наші успіхи наприкінці першого місяця, Іван

Данилович разом з Ніною Рибальченко та ще кількома учнями згадав і мене. Він, правда, мого прізвища не назвав, але й так було зрозуміло, коли сказав:

— Іще один із новеньких непогано засвоює матеріал.

І хоч у нашому класі було троє новеньких, однак я був певний, що Іван Данилович мав на увазі мене. А якщо так, то я постараюся і обов'язково відкрию новий закон, про який ще ніхто не чув і не знав. Та не просто закон, а всім законам закон. Щоб без нього не можна було й ступити. Щоб Іван Данилович, уже старий, сивий і згорблений, завжди починав свій перший урок у восьмому класі з мого прізвища:

«Ось за цією партою і сидів наш славетний учений. Я досі не можу собі простити, що одного разу забув його прізвище: назвав просто «новеньким». Адже тепер уся фізика базується на його геніальному законі!»

А щоб у майбутньому мою парту легко було розшукати, я вирізав на ній свої ініціали.

Це був найтупіший у нашому класі учень. Задовільна оцінка була еверестом його знань. Мав батька — військового і сам готувався до військової кар'єри: після дев'ятого класу збирався поступати в училище. «Общевойсковое», — пояснював гордо. Тому на всі дисципліни цивільні, особливо на літератури та мови, дивився, як на неминуче зло, яке треба було сьак-так подолати та й викинути одразу ж з голови. «Як ви мені всі набридли!» — було написано на його виду, коли той чи інший педагог брався пояснювати йому заяложену істину, що вчення — світло, а невчення — пільма. А коли його викликали до дошки, то по обличчі його розливалася така нудьга, що весь клас починав мимохіть позіхати. Він був єдиним комсомольцем у нашому восьмому, ще й на два роки од усіх старший, тому ні з ким із нас не дружив: водився з хлопцями десятих.

З Василем пов'язані два випадки, один досить кумедний, що ледь не скінчився трагедією, а другий трагічний по-справжньому.

Ми ненавиділи Маяковського. Як і багатьох інших письменників, до невпізнання спотворених педагогічною нашою наукою. Тріскучі вірші цього великого пролетарського поета не знаходили місця у наших серцях. А нас примушували вивчати напам'ять цілі шматки його довжелецьких поезій.

Дійшло й до «Стіхов о советком паспорте». І настала хвилина, коли вчителька підняла Василя Заплужного. Бідолашний Василь! Він бекав і мекав, без кінця затиноючись, намагався вичавити зі своєї порожньої пам'яті прокляті рядки. Та ось він за допомогою

свого сусіда, який непомітно підказував, добрався до останнього куплета. Пам'ятаєте:

Я достаю із широкіх штанін
Дублікатом безценного груза:
Чітайте, завідуєте, я — громадянин
Советського Союзу!

Василь таки дістав дублікат, а далі затнувся. І сусід чи то сам не вивчив як слід цього вірша, чи вчинив це навмисне, тільки замість: «Чітайте, завідуєте» підказав: «Смотріте, завідуєте». Вийшла річ непристойна по-справжньому.

Відтоді й повелося. Заскочивши до туалету та дістаючи свої цвіркуни, ми голосно декламували:

Я достаю із широкіх штанін
Дублікатом безценного груза:
Смотріте, завідуєте, я — громадянин
Советського Союзу!

Та звичка покотилася по школі, як пощесь: не було учня, який, заскочивши до туалету, не проголошував би цієї кінцівки.

Врешті про це дізналися учителі, і все закінчилося страшним переполохом. Найбільших розбишак викликали по одному до завуча й директора та й допитувалися, хто додумався замінити «чітайте» на крамольне «смотрите». Викликали й мене, многогрішного, і директор, який знав мій нахил до поезії, запитував, б'ючи на мою гордість:

— Я ніколи не повірю, що до цього міг додуматись звичайний учень. Признайтесь, це ви замінили слово? Обіцяю, що вам нічого за це не буде.

А оскільки я не клюнув на солоденький гачечок, він, посуворішавши, сказав:

— Ідіть! І поведіть себе так, як личить справжньому учневі! — Наче я був несправжній.

Все закінчилося тим, що директор наказав учителям (чоловікам) чергувати по черзі в туалеті. З червоною пов'язкою на рукаві. І ми вже мовчки діставали дорожочинні свої дублікати.

А могло скінчитися й гірше. Могло скінчитись тим, що й учителі, і завуч, і директор, та й учні із своїми дублікатами загримили б туди, де Макар телят не пасе, куди й помандрував наш улюбленець, викладач фізики в старших класах Іван Данилович (прізвище його, на жаль, я забув). Прізвище забув, а от пам'ять зберегла його як живого.

Вишита українська сорочка, підперезана тонким кавказьким

ремінцем, синє, з ідеально напрасованими стрілками галіфе, блискучі хромові чоботи, до яких ні грязюка не приставала, ні пил не сідав, акуратно підстрижені вусики, — від усієї постаті його віяло такою підібраністю, що коли він заходив до класу, в нас мимоволі підтягувалися животи. І протягом усього уроку ні шелесне, ні скрипне, хоч він ніколи на нас не кричав, навіть не підвищував голосу. Досить було одного його погляду, щоб найбільший шибеник ставав тихіший води, нижчий трави. Навіть я, що й хвилини не міг спокійно усидіти, сидів на його уроках як пришитий.

І досі пам'ятаю, як Іван Данилович викликав мене до дошки. Я, не затнувшись жодного разу, відповідав йому урок, і він тільки головою покигував. Виставив оцінку в щоденнику, сказав сідати.

Розгорнув щоденник і ледь не розплакався: там стояла посередня оцінка.

— Ти що! — сказав мені двоюрідний брат. — Та ти знаєш, що таке одержати в Івана Даниловича посередню оцінку? Це більш, ніж «відмінно» в іншого вчителя!

І справді, трохи пізніше, коли Іван Данилович підсумовував наші знання за перший квартал, він згадав і мою скромну особу. Не назвав, щоправда, мого прізвища, а просто сказав:

— Один із новеньких теж непогано розбирається в фізиці...

А хто ж ще міг бути цим одним, як не я! Ледь дідьдався вечора, щоб похвастатись Тольці:

— Ти знаєш, як мене Іван Данилович розхвалював!

Іван Данилович не міг допустити, щоб хтось не цікавився його предметом.

А таким був саме Заплужний.

Інші вчителі давно уже махнули на нього рукою. Ставили йому посередні оцінки і не могли дочекатись, поки він переповзе через дев'ятий і піде до свого «общевойськового». Усі, окрім Івана Даниловича. Він майже на кожному уроці викликав Василя на Голгофу до дошки.

Якось попередив:

— Не надійтесь, що я виведу вам річну «посередню».

Отут Василеве обличчя взялося вогнем. Він люто глянув на вчителя і здушено вигукнув:

— Ви мене цькуєте, як комсомольця! — Василь єдиний поки що у нашому восьмому «А» був комсомольцем. — Як білий офіцер...

Ми всі так і обмерли. І в тиші напруженій чутно було, як хруснули пальці Івана Даниловича.

— Сідайте,— сказав він, на Василя навіть не глянувши.

Василь поніс червоне обличчя на задню парту. А на перерві нахвалаявся:

— Він ще мене попам'ятає!

— А що, він і справді білий офіцер?

— А хто ж!.. Служив у Денікіна, а тоді перебіг до Петлюри.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю,— підбирав губи Василь.

Хто йому вірив, а хто й не вірив. Живий біляк, офіцер, про яких ми читали тільки в підручниках. Та ще бачили в кінофільмах. Невже й Іван Данилович стріляв і вішав, бив до смерті нагаєм?

Не вірилось. Не хотілося вірити.

А мабуть, що бив. Мабуть, що вішав. Бо за кілька днів Івана Даниловича заарештували. Забрали прямо з учительської, і налякані учителі розмовляли тільки пошепки. Один Василь ходив іменинником. Лице його сяяло, очі презирливо мружились. Він наче вже відчував на своєму комірцеві малинові петлиці і розмовляв із нами з неприхованою зверхністю.

Не знаю, як іншим хлопцям, а мені він став брудний. Я його не те що зненавидів, а просто-напросто мені хотілося, щоб із ним сталася якась неприємність. Щоб хоч трохи збила оту пиху, яка так і світилася на його самовдоволеній мордязі. Щоб зламав ногу і пришкандибав до школи на милицях. Або щоб хтось навішав йому «ліхтарів».

Врешті не витримав. Узяв та й передав йому на уроці отакого ось віршика:

В тебе морда, як у жаби,
В тебе голос, як у баби,
В тебе очі, як у рака,
А сам рудий, як собака.

І хоч я того віршика не підписав, Василь одразу здогадався, чия то робота. Він запросто міг би мене одлушпанити (був на голову вищий од усіх наших хлопців), але натомість узяв та одніс поетичний мій витвір завучеві:

— Ось дивіться, що Дімаров пише про комсомольців!

Врятувало мене лише те, що Василь був не рудий, а чорнявий. Я клявся й божився, що написав цього віршика просто так, без адреси, написав та й кинув під парту, а хтось підібрав та й пустив гуляти по класу.

— Ідіть і більше подібного не пишть! — змилосердився нарешті завуч. Подер папірець з моїм віршем і кинув до корзинки зі сміттям.

Переповзши через дев'ятий (новий учитель фізики вивів і йому з переляку річну добру оцінку), Василь таки поступив до училища. Та не до «общевойськового», а НКВД! Пам'ятаю, як він появився серед навчального року в нашому уже десятому «А». В новісінькій формі військовій, з малиновими петлицями, на яких золотом сяяла емблема славних військ НКВД: щит з двома навхрест мечами. Хазяїном ступив Василь до класу, і наш класкер, старенька уже Марія Федорівна, перша зірвалася з місця та й заплодувала, вітаючи високого гостя.

Василь сяяв новенькою формою, а ще більше сяяла Міля, та не так сама Міля, як годинник на її повненькій руці, — небачена досі в нашому класі річ. Не кожен навіть учитель мав годинника, не кажучи вже про нас, учнів. То як же було Мілі не любити Василя!

І як же ми заздрили Василеві! А разом і гордилися тим, що серед нас є курсант військового училища. Та не просто училища, а училища НКВД! Як ми мріяли й собі отак появитися у формі військовій.

— А чого ти без пістолета? — цікавились ми, торкаючись його портупеї. Ми обступили його з усіх боків і Марія Федорівна навіть не посміла нам нагадати, що зараз же урок, а не перерва.

— Пістолет залишився в училищі, — зверхньо пояснив Василь. — Ну, занімайтесь, а мені ще треба провідать директора.

Та яке там у біса заняття після цього! Марія Федорівна замість того, щоб продовжувати урок, стала говорити про те, які славні наші органи НКВД, якою любов'ю й пошаною вони користуються в нашому народі. Сиві буклі її при цьому трусилися, і було щось таке жалюгідне в її обличчі старечому, що нам аж незручно було дивитись на неї. Набагато пізніше я довідався, що єдиного сина Марії Федорівни посадили в 1937 році як ворога народу. Який і готував буцім замах на якогось вождя обласного масштабу. Пізніше посадили, теж як ворога народу, й цього вождя, але сина Марії Федорівни так і не випустили.

Новий учитель фізики був не стільки переобтяжений знаннями, скільки роками. Можливо, в нього й були знання, але він тримав їх у суворій таємниці і, відповідаючи на несподівані наші запитання, прикривавсь, мов щитом, підручником фізики. У нас одразу ж виникла підозра, що він викладав якийсь інший предмет, а за фізику взявся лише тому, що треба ж було кимось замінити Івана Даниловича.

Трохи згодом ми дізналися, що йому перевалило за шістдесят і що він жде не діждеться пенсії. Що єдина пристрасть у нього — це квіти: вдома не сад, а квітник, не кімнати, а оранжереї. Він

— Подумаєш, Сократ і Діоген у бочці...

Чому саме в бочці — ніхто з нас не знав. У Мишковому мисленні годі шукати логіки, він не дотримувався жодних канонів, це був анархіст і стихійний бунтар. Його майбутнє губилося в такому ж непроглядному тумані, як і моє.

Цього не можна було сказати про Васька Гаврильченка. Досить було глянути на його книжки й зошити, щоб не лишилося жодного сумніву, ким стане Гаврильченко по закінченні середньої школи.

Скрізь — на полях, на обкладинках, на промокашках красувалися літаки найрізноманітніших конструкцій. Од важких бомбовозів до в'юнких винищувачів. Літаки на землі й у повітрі, літаки, що виконують «мертву петлю» і падають у піке, літаки, які заходять один одному в хвіст і мчать лоб у лоб. Ескадрильї, армади крилатих машин заповнювали Василеві підручники й зошити, і не раз бомбили, збиваючи чесно зароблені добрі оцінки. Бо Марія Федорівна, наприклад, ніяк не могла поділити Василевого захоплення і, повертаючи зошит з української мови, щоразу з докором казала:

— Ви знову понамальовували свої жахливі літаки! Довелося за це знизити вам оцінку.

Гаврильченко мовчки брав зошит, який більше скидався на аеродром, і сідав на місце. Не намагався навіть сперечатись з учителькою: приносив свідому жертву улюбленій справі.

Поміж літаками частенько траплялись і планери та парашути: Гаврильченко відвідував гурток планеристів. Він єдиний із восьмикласників піднімався у повітря, і Мишко мене переконував, що не кожен із десятикласників може похвастатись тим, що йому вже дозволили самостійно літати на планері.

— Він і з парашутом стрибав!

Дивлюсь на Гаврильченка з потроєною повагою. Хто б міг подумати: звичайнісінький хлопець — і вже парашутист! Тепер мені зрозумілий той спокій, з яким він сприймав занижену оцінку з української мови. Я на його місці теж і оком не зблимнув би.

Мені дуже хочеться потоваришувати з Гаврильченком. Люто заздрю хлопцям, які тримаються з ним запанібрата. Метикую, що б його собі зробити таке, аби привернути Василеву увагу.

Допомогла Оля Чровжова, з якою у нас був відновлений мир. Тож на радощах, що ми помирились, Оля і вигукнула моє прізвище, коли обирали редколегію стінної газети.

Я, звичайно, удав, що мені байдужісінько: оберуть — не оберуть, але потайки хотів, щоб обрали.

І мене таки обрали. Тут уже я постарався, щоб газета

сподобалась Василеві: намалював поверх заголовка отакений літак, а внизу — криголам із челюскінцями. Ще й вірша написав. Величезного, на цілу колонку. Виклав усе, що знав про челюскінців, про героїв-пілотів, які визволяли їх з крижаного полону. А закінчив тонким натяком на Гаврильченка: і в нас, мовляв, навчається майбутній льотчик, треба буде — полетить на край світу.

Гаврильченко довго роздивлявся газету, а я стояв поруч і вдавав, що дивлюсь в інший бік. Потім повернувся до мене, тицьнув пальцем у вірш:

— Ти написав?

— Я.

— Молодець! — Помовчав і признався: — Я теж одного вірша склав... Про авіацію. Тиждень мучився. Ух, і важко вірші писати! А тобі не важко?

— Мені? Раз плюнути! Я оцей за п'ять хвилин написав! — збрехав я, хоч сидів над ним майже цілу ніч.

Васько з повагою дивиться на мене. Потім каже:

— Я б хотів, щоб ти прочитав мого вірша.

— То давай!

— Він у мене вдома. Хочеш, принесу завтра? Або знаєш що: підемо після уроків до мене!

І ось я в гостях у Гаврильченка, в його окремій кімнаті. Тут панує такий ідеальний порядок, що я боюсь зайвий крок ступити, щоб не наслідити. Аж тепер бачу, які в мене жажливі черевики: давно не чищені, в пилюці, з обдертими носками. Знав би — хоча б витер чимось.

— Ти почекай, я зараз.

Василь вийшов, а я став оглядатись довкола. Тут є на що подивитись. На етажерці, на високих підставках, навіть на шафі — моделі планерів та літаків. Стіни завішані фотографіями. На них теж літаки й уславлені льотчики. Он усміхається Чкалов — я його впізнав одразу, он Водоп'янов, он Беляков... А то хто? А, Кокінакі, той самий, про якого складено вірш, що його знає вся країна:

Бравый генерал Араки
Всюду ищет с нами драки.
Если надо, Кокинаки
Долетит до Нагасаки
И покажет всем Араки,
Где и как зимуют раки.

Заходить Васько не сам, а разом із високою білявою жінкою, дуже на нього схожою.

— Познайомся, мамо, це мій товариш.

Жінка простягла мені руку, я зніяковіло вітаюсь, пам'ятаючи про брудні черевики. Бо мені здається, що Василева мати на них тільки й дивиться.

— Ходіть пообідаєте з нами, — запрошує привітно вона. — Ви ж прямо зі школи?

Я гаряче одмагаюся.

— Ну, не хочете, як хочете, — здається Василева мати. — То подивіться тим часом книжки.

Вони виходять, а я лишаюсь. Сиджу, прислухаюсь, як брязкотить посуд, і мені аж голова обертом іде — так хочеться їсти.

Врешті вони пообідали, і муки мої скінчилися. Але настрої не поліпшились. І коли Василь читав свій вірш, я його майже не слухав, тому зразу нічого не міг сказати. Побачивши його розчароване обличчя, одразу ж почав викручуватись:

— Вірш сподобався, не сподобався тільки заголовок.

— Правда?

Обличчя Василя рожевіє, він щасливий. Розповідає ще раз, як мучився над цим віршем. Особливо не давалась одна рима. Там, де «самольот», весь час ліпилось «ідіот».

Ми весело сміємось, і я думаю, який славний хлопець цей Васко, і як здорово, що ми з ним подружилися! Зараз я не проміняв би його ні на кого, навіть на Олю Чровжову.

Він провів мене майже додому. Розповідав про своє захоплення літаками, про гурток планеристів. Пообіцяв завтра взяти з собою.

— Подивишся, як літають на планерах.

Наступного дня ми подалися на аеродром. Власне, це було звичайне поле, на якому стояв старенький тренувальний літак і кілька планерів. Літак — куценький, пузатий, мов джміль, планери ж тонкі, наче оси, з вузькими довгими крилами. Біля них метушилися хлопці, тягнули товсту довгу линву, що звивалася по траві, як полоз. Василь пояснив мені, що то амортизатор, за його допомогою запускають планери. Він запросто ручкався з усіма, знайомив зі мною:

— Це мій товариш. Поет.

На «поета», однак, ніхто не звернув уваги: такі всі були заклопотані.

Потім Василь сидів у планері, а я разом з іншими натягав линву і щосили кричав: «Ну, раз!.. Ну, два!..» Линва раптом ослабла, і я покотився в траву. Хлопці, які встигли відскочити, реготали, але я ніскільки не образився, а, задерши голову, стежив за планером, у якому летів мій товариш.

Повертаючись з аеродрому, запитав Василя, чи правда, що він стрибав з літака із парашутом, і був трохи розчарований, коли той відповів, що стрибав, але не з літака, а з парашутної вишки.

— Ти не думай, що з вишки так просто стрибнути, — додав Василь. — Якщо хочеш, давай на тій п'ятиденці підемо. Тільки прихопи сорок копійок. За те, що стрибнеш, треба платити.

Федько, якому я похвалився, що збираюся стрибнути з парашутної вишки, східно запитав, чи заготовив я собі дощок на труну. Бо там, мовляв, кожен третій як не розбивається на смерть, то обов'язково калічиться.

— Гаврильченко ж стрибав! І цілий-цілісінький.

— То йому просто пощастило. Ти знаєш, які там стропила? Обриваються запросто. Бо з гнилого мотуззя. Або обів'ються кругом горла — не треба й шибениці. А тоді ще й приземлитись треба вміти. Як ноги не так наставиш, то й коліна повилітають.

— Ти що, стрибав?

— Не стрибав, зате бачив, як інші калічаються.

Я не знав, вірити Федькові чи ні, бо ж він був великим брехуном. Однак хоча б це була й правда, мені все одно відступати нікуди. Краще стати калікою, аніж навіки зганьбити себе в очах Гаврильченка.

Треба тільки дістати сорок копійок. Отож мені не лишалось нічого іншого, як пошитися в «зайці».

Мушу попередити, що «зайці», про яких ітиме мова, — це не ті безбілетники, які подекуди трапляються в наші часи. Коли я подібую сучасного «зайця», мене мимоволі поймає смуток: як здрібніло це плем'я! До якого ганебного занепаду докотилося воно, коли звичайнісінька тітонька з пов'язкою ревізора може впіймати не те що одного, а двох або й трьох «зайців» одразу!..

Піднімалися удосвіта, щоб встигнути на роботу, а поїзд ішов годину або дві, зупиняючись через три-чотири кілометри. То кожен і намагався захопити місце на горішній полиці, поспати хоч трохи.

Назад, коли поверталися з роботи, спали менше. Старші, правда, і ввечері займали полиці: шапку під вухо, куфайку на голову, і хропи до своєї зупинки. Молодші ж грали в «дурня», в «козла», а то й у «шалабана». Остання гра була особливо популярною. Бо, по-перше, не потрібно ні карт, ні доміно, тільки руки й голови, а по-друге, у ній могла взяти участь необмежена кількість народу.

Гра полягала в тому, що одному комусь наказували нахилити голову й заплющити очі. Решта ж ставала довкола і — раз! раз! — по голові шалабанами. Потім усі наставляли руки із задергими догори великими пальцями і питалися — «хто?».

Угадаєш одразу — твоє щастя, б'єш уже ти. Не вгадав — підставляй знову голову. Поки доїдеш, то навішають стільки гуль, хоч носи на базар.

Я теж не раз приставав на ту гру. І мама спершу ніяк не могла втямити, чого це у мене вся голова у гулях.

— Чи ти нею гвіздки забиваєш?

Просвітила маму Миколина мати:

— То вони, песиголовці, в «шалабана» грають! Моему геть розум вибили — вже заїкатися став...

Після того мама пригрозила, що як іще хоч одну гулю привезу додому, не подивиться, що я восьмикласник...

Але то все ще попереду. А поки що я перший раз їду «зайцем»: рука у кишени, сорок сім копійок у спітнілій долоні. А в голові — палка мрія: може, ревізор не зайдуть, поминуть вагон. Іншим хоч би тобі що: розмовляють, сміються, я ж щоразу здригаюсь, коли грюкають двері і хтось заходить із тамбура. Ніби й справді нап'яв заячу шкуру. Ось воно!

— Громадяни, приготуйте квитки!

Визираю: проходом ідуть два ревізори. А в протилежному кінці — ще один. Ноги розставив, двері спиною підпер. Проскочити — годі й надіятись!

— Ваш квиток! Ваш квиток!

Гарячково мізкую, що ж його робити. Подертись наверх? Помітять одразу. Сидіти на місці? Теж не врятуюсь...

— Ваш квиток! Ваш квиток!

Все ближче й ближче. Клацає, мовби по серцю.

— Що, безбілетник?

Один з роботяг співчутливо дивиться на мене. Сам, мабуть, колись отак тремтів.

— Паняй, хлопче, під лавку. Може, проскочиш.

Я поліз. Картуз поглибше на вуха, зошити й книжки до грудей — і поміж ногами контролерам назустріч. Тут тільки до того кінця вагону добратись, до отих дверей...

— Ваш квиток! Ваш квиток!

І раптом перед очима рука. Червона, велика, наче лопата. Ворушить пальцями, суне прямо на мене. Я од неї подалі, подалі, а вона — цап мене за плече!

— Ще один є!

Щосили впираюсь, вчепившись за чийсь чобіт. Чобіт одбрикується, хтось люто кричить:

— Хто там ногу викручує?!

Та я не відпускаю, щоб утриматись під лавкою. Тоді ще одна

рука хапає мене за штани. Раз! Мене так смикнуло, що тільки мелькнула роззута нога, замотана в синю онучу. В обнімку з чоботом кулею вилітаю з-під лавки.

— Чобіт украли! — лунає розпачливий голос, і до нашого купе вривається дядько: одна нога боса, а друга взута.

У купе набивається повно цікавих.

— Що там таке?

— Чобіт украли! Роззули на ходу!

— Який чобіт? «Зайця» впіймали!

— А чого ж воно тоді чобіт з людини стягло?

Вибухає суперечка: одні доводять, що я — звичайнісінький «заєць», інші ж твердять, що злодій. Та ревізори не зважають на галас, ведуть мене у сусідній вагон і впихають у службове купе.

Тут повнісінько спійманих «зайців». Одні похмурі, налякані, інші безтурботні, навіть веселі: їм, видно, не первина. Один з таких досвідчених одразу ж підсідає до мене:

— Закурить є?

— Немає...

— Ех, хоча б смальнути з досади... Та ти не журися: тримайся за мене — не пропадеш!

Очі в хлопця злодійкуваті, обличчя в ряботинні, ніс так і посмикується. Підсідає ще ближче, цікавиться:

— Де ти живеш?

Я сказав.

— Так і я ж живу поруч! Слухай, давай підривати...

— Що підривати?

— Утікати, дурний! Тебе як звати?.. Толька? Ти диви, і мене звати Толькою!

Новий знайомий мені дедалі більше подобається. До того ж у мені пробуджується надія, що вдасться якось порятуватись. «Більше ніколи не поїду «зайцем», — даю собі клятву. — Якби тільки вдалося втекти!»

А поїзд мчить та мчить, лишаючи за собою зупинки. Ось і нашу минули, попереду вузлова станція, де нас одведуть у міліцію.

— Слухай, — шепоче приятель, — як будуть виводити, то ти першим не йди, а старайсь посередині. Як смикну за рукав — кидайся під вагон.

— А як упіймають?

— Та вони й ловити не будуть: інші розбіжаться. Слухайся мене, то почуватимеш удома.

Ось і станція. Ревізори стали на порозі.

— Ану виходьте!

Я іду слідом за товаришем.

Тільки ми ступили на перон, він смик мене за рукав та під вагон.

— Сюр-р-р! Сюр-р-р! Лови! Держи!

Лечу за тезкою, аж шпали миготять. Проскочили попід одним ешелоном, другим... Скотились із насипу в молоді сосонки, аж затріщало.

Ух, здається, втекли!

Лежимо, ніяк не можемо оддыхатись.

— А ти що думав? Зі мною не пропадеш! — одсапується мій товариш.

— Як же ми тепер додому доберемось? — журюсь я.

— Додому? Та простіше простого! Сядемо на вантажний — доведе, як панів. Стрибати на ходу вмієш?

Відповідаю, що вмію. Раз якось стрибнув, то три дні одпльовувався: так наївся піску.

— Вибирай тільки, щоб насип був високий та піщаний. Тоді швидкість не страшна. Ноги вперед, голову в руки, щоб не закотилась, — сміється хлопець, — і мотай...

Ми таки сіли на товарний поїзд і їхали, «як пани». І я таки «мотонував»: покотився з височенного насипу так, що перемішалися земля й небо, тільки мелькали руки та ноги. Добре, що не трапилось якогось пенька по дорозі, а то була б смерть і пенькові, й мені. Потім звівся і довго стояв, п'яно похитуючись, бо все ще гойдалася земля і йшло обертом сонце.

Отямившись, позбирав книжки-зошити та й рушив додому. Йшов деякий час уздовж залізничної колії — співали, видзвонювали блискучі, натерті важкими колесами рейки. І десь удалині, в лісовій гущавині, замирало лунке чакотіння, танув кучерявий димок.

Нещодавні пригоди, що сталися зі мною, втрачають своє похмуре забарвлення. До того ж у гарячій долоні — чесно зароблені сорок сім копійок. А попереду ж іще стільки поїздок до міста й назад!

Заячі вуха мої, досі прищулені, знову підіймаються вгору. Я збігаю з насипу на дорогу, що веде до села, крокую, бадьоро й весело, і на весь ліс заводжу популярну пісню про льотчиків:

Мы рождены, чтоб сказку сделать былью,
Преодолеть пространство и простор,
Нам разум дал стальные руки — крылья,
А вместо сердца — пламенный мотор!
Тор! Тор! Тор!
Трум-ба-бум-ба-тор!

Парашутна вишка стояла недалеко від Палацу культури залізничників, на горбу посеред парку. Височезна дерев'яна споруда, широка внизу і вузька вгорі — там, на п'ятачкові, ледь вміщалося двоє людей. Ото звідти й стрибали.

Видираюся крутою драбиною вгору, з кожним щаблем усе вище й вище, і в животі моїм аж холодне, і ссе під грудьми од самої думки, що доведеться звідси стрибати.

Добре, хоч немає поруч Гаврильченка. Я вирішив, що спершу спробую сам. Тим більше, що й грошей у мене — сорок сім копійок.

Ось я нагорі. Хапаюся за поручні, кидаю несміливий погляд донизу. У-у-у...

Люди там, як сірники. Навіть найвищі дерева зараз мені по коліна. Видно далеко-далеко, обрій наче розсунувся, а містечко — мов на долоні.

— Ти що, тут ночувати зібрався? — запитує мене парубійко в синьому, на босоніж, галіфе, в сорочці навипуск. Хлопець — тонкий і високий, та я його іншим і не уявив: раз вишка така висока, то й він повинен бути високим. — Ану давай стрибай! — командує він і показує на парашут, що надимається над прірвою. А стропи тонкі-претонкі, та ще Федько казав, що вони з гнилого мотуззя.

Парубійко їх ловить, розмотує лямки.

— Давай сюди!

Відступати нікуди. До того ж і гроші заплачені — сорок копійок... Швидко сідаю й починаю розшнуровувати черевики, щоб хоч трохи полегшати.

— Ти що робиш? — дивується парубійко.

Та мені не до розмов. Похапцем скидаю лівий черевик, правий, зводжуся, тримаючи їх у руках.

— Ти навіщо роззувся?

— Так, — відповідаю, все ще не знаючи, що робити з черевиками. Залишити на вищці? Ану ж парубійко потім не оддасть, скаже, що скинув слідом за мною! Кинути донизу? А як хто вкраде?..

— Ти сьогодні стрибатимеш? — уже сердиться хлопець, і я, так нічого й не вирішивши, лізу покійно у лямки. Він застібає щось у мене за спиною, підводить на край п'ятачка, командує:

— Стрибай! Тільки в штани, дивись, не того...

Мені треба було б одразу й стрибнути. Я ж, завозькавшись, глянув донизу, в моторошну порожнечу, і рішучість моя стала маленька, як макове зернятко. Задкую назад, упираюся п'ятами в гарячі дошки, а парубок, якого я ледь не зіпхнув з вишки,

молотить кулаками у мою дугою випнуту спину, перелякано кричить:

— Ти що, здурів?! Стрибай, бо й голову тобі одірву!

Набираюсь духу, лізу через перила.

— Куди? — репетує. — Прямо стрибай!

Еге, прямо!.. Прямо найстрашніше!

Тоді парубок оддирає мене од перил і штовхає з вишки. Блиснув окутий залізом «п'ятачок», мелькнули перила, зметнулись назустріч гостроверхі дерева. Мене трусонуло, крутнуло й загоїдало, мов у колисці. Хочу вчепитись у стропи, щоб не випасти з парашута, і лише зараз до мене доходить, що в руках моїх по черевіку. Притискаю щосили їх до грудей і, погойдуючись, пливу до землі...

Федько нізачо не хотів повірити, що я стрибав із вишки:

— Не сміши, а то вмру!

В мене аж сльози на очах од такої образи.

— Ходімо тоді до вишки, сам спитаєш!

— Буду я кудись ходити! Що я — вишки не бачив?

Відходжу од Федька. Так його зараз ненавиджу, що аж у грудях пече.

Втіху знайшов у Гаврильченка: той мені повірив одразу. Тільки спитав, чому без нього. Я йому щось наплів про товариша, який ніяк не наважувався сам стрибнути. Отож мені й довелося вести його до вишки, силоміць спихати вниз.

Кононенко теж повірив. Але зауважив, що коли вже стрибати, то одразу з літака. Та я його за цей час трохи розкусив: для Мишка взагалі не існувало середини. Він якби стрибав, то тільки з такого літака, який підняв би його аж у стратосферу.

І МАСКУЛІНУМ, ФЕМІНІНУМ, НОЙТРУМ

Коли б мене хто спитав, яка дисципліна найосоружніша, я не задумуючись назвав би німецьку мову. Досі не стрічав учня, який би любив цей предмет. Та і як його можна любити, коли він вимагав суцільного зубріння, заучування слів, якими ми ніде й ніколи не користувалися: ні на інших уроках, ні, тим більш, поза уроками. Лише одного разу я й скористався німецькою мовою.

Було це в сьомому класі, десь під Новий рік. У нашому клубі з'явився більярд: великий стіл, оббитий зеленим сукном. Яким побитом він потрапив у сільський клуб, ніхто не знав. Можливо, наш клуб перерахував саме гроші на духові інструменти, а

інструменти не надійшли, то нам і накинули більярд. Досі пригадую таку сцену: біля вантажної машини, що повернулася із району, стоять завідуючий клубом, рудий парубійко Іван, і голова сільради, дядько Андрій, який сердито допитується:

— В тебе в голові клепка є? Що ти оце привіз?

— Та це ж більярд...

— Більярд, більярд... Труну тобі з нього зробити — от тобі й буде більярд!

Та хоч як би там було, а не відсилати ж назад, раз привезли. І дядько Андрій, покличавши, махнув рукою.

Більярд збирали два теслі: морочились кілька днів. Де молотком, де обушком, де підігнали, а де й підтесали. І після того кулі котились, як з гірки: всі під один борт, до однієї й тієї ж лузи. Парубки ходили з киями довкола, штрикали то в одну кулю, то в іншу, ми ж лише заздрісно поглядали збоку. Нам аж руки судомило взяти кії, однак Іван уперто гнав нас од більярда: беріг зелене сукно.

Врешті одного дня він сказав мені й Ванькові, що дасть по кілька разів ударити, якщо ми прочистимо в снігу доріжку од клубу до дороги.

Снігу тоді навалило чимало, від дороги до клубу було не менш чотириста кроків, і ми з Ваньком таки попопріли, поки впорались. А Іван час од часу виходив на ганок і гукав:

— Поширше прочищайте! Щоб і машина проїхала!

Від нас так і валувало парою, коли ми, впоравшись, зайшли до клубу. Тут Іван завагався:

— А як сукно подерете? Хто платитиме?

І хоч як ми його запевняли, що не подеремо, хоч як благали, Іван нас так і не підпустив до більярда.

— І не просіть, хлопці, нічого не вийде! Краще на балалайці пограйте.

Ображені до сліз, вертались ми з Ваньком додому. Серця наші палали жадобою помсти. Ванько пропонував узяти лопати й засипати снігом доріжку, ще й полити на ніч водою, щоб Іван гриз її потім зубами; я ж розхолодив товариша, сказавши, що хіба нас тільки двоє отаких дурнів у селі? Та Іван тільки свисне — і зубами вигризуть! Ні, якщо вже мститись, то треба придумати щось інше. Щось таке, щоб Іванові і в носі закрутило...

І я таки придумав.

Іван був закоханий у нашу вчительку німецької мови, молоденьку Параску Михайлівну. Коли вона з'являлася в клубі, Іван ставав наче п'яний: заточувався на рівному й навіть забував

питати квитки. Ми часто цим користалися: сунули за Параскою Михайлівною. Поки Іван отямиться, нас добрий десяток і прорветься до клубу.

Іванова закоханість не становила таємниці й для Параски Михайлівни. Та вона чомусь не тішилась, а гнівалась, і не раз сердито вичитувала Іванові, щоб він кинув витріщати на неї очі, бо й так зробив її посміховиськом на все село.

Тож я вирішив написати йому, наче від Параски Михайлівни, записку, щоб він знав, чого вартий насправді. Писав спершу прозою, та розгнівана душа моя вимагала високих емоцій і, перекресливши кілька рядків, я вдався до віршованої форми. По годині напруженої праці вийшло от що:

В тебе плака, як у жаби.
В тебе голос, як у баби,
В тебе очі, як у рака,
А сам рудий, як собака!

Прочитав Ванькові, тому дуже сподобалось. Тоді зробив конверт, заклеїв вареною картоплиною і дав Ванькові, щоб одніс у клуб і сказав, що від Параски Михайлівни.

Та Ванько уперся: а як Іван встигне прочитати це «любовне послання», перш ніж він намастить п'яти?

Отоді я й додумався переписати вірша німецькими літерами. Адже Іван зроду-віку не вивчав німецької мови, то поки щось розкумекає, ми з Ваньком встигнемо одбігти на безпечну відстань.

Не гаючи часу, ми сіли до столу, взяли підручник німецької мови і взялися за справу. Жодного домашнього завдання не робили з такою запопадливістю.

Врешті працю було завершено. Я старанно переписав вірша, ще й підписавсь по-німецькому «Paraska Mychaylivna». В хід знову пішла картоплина, конверт був старанно заклеєний, але мені цього здалось мало, я ще намалював серце, пробите стрілою.

— Здорово! — похвалив Ванько. І, поморщивши лоба, додав: — А тепер підпиши: «Жду ответа, как соловей лета».

Було дописано й це.

— А може, він уже знає німецьку мову? — допитувавсь по дорозі обережний Ванько.

— Звідки йому знати? Він же кінчив усього чотири класи.

Домовились, щоб даремно не ризикувати, дременути одразу ж, як тільки Іван розпечатає конверт.

Івана застали посеред клубу: розставляв саме лави перед кіносеансом.

— О, хлопці! — зрадів він. — Ану допоможіть!

— Нам ніколи. Ми тобі листа принесли.

— Якого листа?

— Од Параски Михайлівни.

Зачувши про Параску Михайлівну, Іван став ще рудіший. А коли узяв з моїх рук конверт та побачив серце, пробите стрілою, та прочитав, що Параска Михайлівна жде «ответа, как соловей лета», то й зовсім загорівся. І ми, щоб не опинитися посеред пожежі, дременули з клубу.

— Хлопці! Гей, хлопці! — Іван стоїть уже на ганку, відчайдушно махає рукою. — Записку допоможіть прочитати! У більярд дам пограти!

— Хай когось дурнішого кличе, — бубонить зловтішно Ванько. — А здорово ми з тобою придумали!

Я вважав, що здорово, особливо, коли Іван розшукає когось грамотнішого од себе та ознайомиться з тим, що написано в листі. Звідки ж я міг знати, що в нього таки справді не вистачало клепки у голові. Що він, так і не знайшовши серед дорослих відвідувачів клубу знавця німецької мови, дочекався Параски Михайлівни і вручив їй записку. Та якби тільки записку, а то й конверт із написом і серцем, пробитим стрілою.

Параска Михайлівна не стала читати послання. Вона тільки спитала Івана, що аж плавивсь од щастя, хто приносив листа, і подалась одразу з клубу.

Після того випадку я остаточно охолонув до німецької мови.

У восьмому ж класі викладала цей предмет Клара Карлівна. Вона й зовні була типова німкеня: світлошкіра, світловолоса, з рідкими білими віями над холодними світлими очима. Розмовляла виключно німецькою мовою і тільки зрідка давала пояснення російською. Я часто не розумів і перепитував Кононенка.

Кононенко коли перекладав, а коли верз якусь нісенітницю. Я, звісно, сердивсь, а Клара Карлівна, помітивши наше перешіптування, стукала довгим сухим пальцем по столу, строго приказуючи:

— Но! Но!

Клара Карлівна зацікавилась моєю особою в перший день нашого знайомства. Коли вона наказала мені прочитати новий текст з підручника й замало не знепритомніла од моєї «німецької» вимови.

— Генуг! Генуг! — аж стогнала вона.

Після мене викликала Олю Чровжову, у якій вимова була не краща. І тоді вона вирішила прикріпити до кожного новенького по гарному учневі з нашого ж восьмого класу.

— Как ето говорітся? Взат... Взат...

— На буксир, — догадалася першою Оля.

— Я, я, на пуксір!

Я одразу ж зацікавився: кого назве Клара Карлівна? Дуже хотілося, щоб Васька Гаврильченка. От тільки гарний він у неї учень чи ні?

Ніна — прекрасна дівчина, але учитель з неї нікудишній. Можливо, їй не вистачає терпіння. Або нервів, як каже моя мама.

— Ти просто неможливий! — раз по раз вибухає Ніна і зривається з місця. Щоби її палахкотять, губи посіпаються, очі виблискують гнівними вогниками. — Дер! Розумієш: дер, а не ді!

Я теж серджуся: чому іменник чоловічого роду в німецькій мові раптом стає жіночого?..

Чим далі ми забирались з Ніною в хаші німецької граматики, тим частіше сварилися. І не раз Ніна, пожбуривши підручник, кричала, що вона більше не може. Що я своїми «чому?» кого завгодно доведу до сліз.

— Скажу завтра Кларі Карлівні, хай когось іншого прикріплює до тебе!

— Ну й кажи. Подумаєш — учителька! Ти й сама нічого не знаєш!

— Ах, так!..

Ніна хапала підручники, сердито совала в портфель, вибігала з класу.

— Після цього я тебе й знати не хочу! — кидала з порога.

Але я знав, що погрози не будуть здійснені, що наступного дня Ніна нічого не скаже Кларі Карлівні, а знову сяде зі мною на першу парту після уроків. Бо їй, як і мені, уже чогось не вистачало б, аби раптом обірвався отой щоденний «буксир». Я, котрий спершу лишався після уроків на зло Олі Чровжовій, згодом відчув, що навіть німецька мова може бути привабливою. Це коли ми з Ніною схилялись над одним підручником і її волосся торкалося моєї щоби. Ніколи не думав, що може бути таке приємне, таке ніжне волосся. І, каюсь, частенько-таки казав Ніні, що забув свій підручник удома...

Тож як би там не було, а моя німецька вимова поступово виправлялась. Я вже досить пристойно читав, правильно вимовляв слова і не блукав, як у трьох соснах, в отих артиклях, в означниках однини й множини. Навіть Клара Карлівна якось сказала, що вона задоволена моїми скромними успіхами. При цьому я мимоволі оглянувся на Ніну. Очі її сяяли, вона явно пишалася мною. Адже це був її перший успіх у педагогічній діяльності: Ніна спала й бачила себе вчителькою. Не німецької, правда, а математики...

Закінчивши черговий урок, ми збиралися додому. Нам було по дорозі, кілька кварталів ми йшли разом, і зараз, через багато років, коли я пригадую оті наші спільні прогулянки, мені чомусь здається, що ми завжди були освітлені сонцем, і в тому сонячному світлі, чистому й радісному, я бачу Ніну: від біленьких парусинових черевичків до світлого, аж золотистого волосся, що вільно спадало на плечі. Тоді була така мода, дівчата безжально чикрижили коси і якось особливо незалежно та гордо струшували розпущеним волоссям.

Всю дорогу ми розмовляли. Про що — не мало істотного значення, нам було радісно, ми весь час сміялися, часто й самі не знаючи з чого. І мені дуже хотілося, щоб дорога од школи з кожним днем ставала все довшою, а час щоб не збігав так непомітно.

Якось Ніна передала мені записку. Записки писалися у нашому класі лише під час уроків, коли не можна було розмовляти. Ці своєрідні поштові листівки передавались із парти на парту, поки доходили до адресата. Треба було лише пильнувати, щоб не помітив учитель, бо тоді могла бути неприємність і авторові, й адресатові, й листоноші.

Писалося про що завгодно. Були й ділові, наприклад: «Дай списати задачку». Й інформаційні: «А Калюжний цілував учора Ольку. Під час німецької». І знущально-лайливі: «А ти — йолоп набитий! Хі-хі-хі!» Одержиш таку хіхікалку й оглядаєшся потай, яка це, пробачте, свиня написала, бо почерк обов'язково підроблений: хоч розбийся — не вгадаєш! Нінину записку не можна було назвати діловою: «Толик! (Серце моє тьохнуло: ніхто ще мене так не називав.) Я дістала два квитки у кіно. На «Щорса». Підемо? Н.»

Я одразу ж озирнувся, зустрівся з усміхненими Нініними очима, закивав головою. Потім видер цілу сторінку із зошита і величезними літерами через увесь аркуш навскіс написав: «Угу. Т.»

Ще ніколи не діставалося так моїм черевикам, як у той день. Од роду нечищені, вони аж давилися ваксою. Потай од Федька, щоб не допитувавсь, куди я зібрався, виніс їх на ганок, узувся і подавсь у кіно.

Ось і Палац культури. А он і Ніна. Ще здалеку побачила мене, вимахує зрадливо квитками.

Сиділи у десятім ряду, посеред величезного залу. Кінофільм захопив нас, ми вже не належали собі, а тим легендарним подіям, що розгорнулися на мерехтливому екрані.

Після кіно якийсь час ідемо мовчки. Сонце давно вже сховалося, місяць іще не зійшов, і було б зовсім темно, якби не ліхтарі, порозвішувані на стовпах за півсотні метрів один від одного. Довкола кожного стовпа наче розлиті світлі озерця, ми то впливаємо на них, то знову поринаємо в темряву, я то виразно бачу Ніну, то вона раптом огортається сутінками, немов це зовсім не вона, моя співучениця, а якась таємнича істота, і те, що вона йде поруч зі мною, здається мені чудом.

Коли ми дійшли до хатини, в якій я мешкав, Ніна вже хотіла попрощатися зі мною, але я хоробро відповів, що проведу її аж додому.

То був з мого боку дещо необачний крок, на який не кожен би хлопець зважився. Адже Ніна жила не в нашому Верхньому виселкові, а в Нижньому — зовсім іншій державі, куди нам, верхівцям, і вдень небезпечно було потикатись. А вже як уночі спіймають, та ще й з дівчиною, тоді зовсім біда.

Тож я, зопалу визвавшись провести Ніну, невдовзі мав повну нагоду розкаятись. Коли вона, попрощавшись, грюкнула хвірткою, збігла на ганок і зникла в домі, мені враз здалося, що якась пастка замкнулася за мною. Темрява, лиховісна й ворожа, одразу ж поповзла з усіх завулків, і я, глибше насунувши кепку, рушив у зворотну путь.

Отак, мабуть, почувалися розвідники на чужій території. Так пробирались вони, прислухаючись до кожного шереху. Ось попереду немов хтось перебіг вулицю. Ось наче затупотіло позаду. І я, боячись оглянутись, звернув у якийсь завулок, щодуху помчав уперед.

Додому добрався аж опівночі: блукав завулками і городами, ніяк не міг вибратись із Нижнього висілка. Одчинив хвіртку, прокравсь до вікна: зачинене!

Прилипаю обличчям до темної шибки — аж сюди чутно, як сопе Федько. Тарабаню обережно у скло, гукаю:

— Федь, одчини!

Хоч би тобі писнув.

Одходжу од вікна, роздумую, що ж його робити? Гучніше стукати — хазяїв розбудиш. Почнуть розпитувати, де бродив до півночі...

Никаю подвір'ям, не знаючи, де притулитись. А спати хочеться — так у подушку і влип би!

Проходжу мимо хлівця. Хлівець — не хлівець, а маленький сарайчик на курячих ніжках. Там угорі, на тичках, сидить із

десяток курей, а збоку, праворуч... Стривай, що ж збоку? Та сіно ж! Цілісінька копиця торішнього сухого сіна!

Довго не роздумуючи, забираюсь у сарайчик, лізу на сіно. Кури стривожено кудкудакають, допитуються одна в одної, кого це принесло. Одсуваюсь подалі од краю, під бантину. Це ж як прокинувся, то не треба різко підхоплюватись, а то й лоба розіб'ю...

Лежу горілиць, потихеньку дрімаю. Кури сокотять, ніяк не вгамуються, та ось озався півень, щось сердито крикнув на них, і вони враз замовкли. Потягуюсь солодко, міцніше заплющую очі й одразу ж провалююсь у сон...

Прокинувся од несамовитого півнячого крику. Схопився мов навіжений і врзався лобом у бантину. Із стогоном сповзаю донизу. Лоб аж горить, в очах стрибають іскри, потенькує у потилиці. Намацую двері, виповзаю надвір. Чимчикую до колодязя, до широкого корита, з якого хазяйка напуває кіз. Встромляю лоба у воду, довго стою над коритом, час од часу торкаючись набитого місця, — чи не стухає гуля.

Надворі тільки світає, я знову іду до курника і лізу на сіно, може, ще засну хоч годину.

Тільки ліг, тільки вмотився, як знов озався півень: Ку-ку-рі-ку!

Кричить як дурний, аж хвіст опускає донизу. Ну, зажди ж, я тобі покажу!

Виходжу надвір, виламую замашну хворостину. Повертаюсь назад і, добре прицілившись, б'ю півня по одвислому хвості.

Якби це було десь надворі, то півень залетів би за хмари. А так тільки врзавсь у солом'яний дах і шаснув донизу. І вже там заволав як недорізаний. А слідом за ним закудкудакали й кури...

Так мені й не вдалося заснути. До самісінького ранку просидів на лавці під хатою. Мацав набитого лоба і думав: хай воно згорить, отаке парубкування!

Хоч ми й далі залишалися з Ніною після уроків, але успіхи мої з німецької мови були досить сумнівні. І хто знає, чи не спіткала б і мене доля Голобородька — лишитися ще на рік у восьмому класі, якби не Карацупа, не Індус і не «Пионерская правда».

В ті роки не було учня, який би не марив Карацупою — уславленим прикордонником, грозою всіх шпигунів і диверсантів. Не було піонера, який би не мріяв завести таку собаку, як Індус. Його бачили в газетах поруч із прикордонником Карацупою: найгарніший, найсильніший, найрозумніший од усіх псів у світі. Сто сорок порушників — ось бойовий рахунок Індуса!

А згодом у «Пионерской правде» стали розповідати про учнів, які взялися виховувати для прикордонників сторожових собак.

Ми з братом теж вирішили допомогти прикордонникам. Уявляли, як виростимо схожого на Індуса собаку, як навчимо його брати слід і обеззброювати порушників, як поїдемо потім на кордон, щоб з рук у руки передати нашого вихованця якомусь прикордонникові. Ми навіть придумали кличку — Дік, тож лишалося тільки дістати цуценя.

Це була не така проста справа, як здавалося на перший погляд. Адже для служби на кордоні була придатна тільки німецька вівчарка, отож і цуценя мало бути цієї породи. Тим міським піонерам, що про них писала газета, було, звісно, легше — в нашому селі вівчаркою і не пахло. Було повно Бровків, Полканів, Котьків, вони чесно несли свою собачу службу і брали участь у наших розвагах, але жоден не мав щонайменшого шансу потрапити в прикордонні війська, бо всі вони були безпорідні.

Ми довго розпитували хлопців, чи немає у кого німецької вівчарки, і вже почали втрачати надію, як одного разу наш товариш Микола сказав, що в сусіднім селі у його рідного дядька є потрібна нам вівчарка, яка от-от приведе цуценят.

Микола міг вигадати будь-яку історію, тому ми поставились до його розповіді з деяким сумнівом:

— А звідки ти знаєш, що то німецька вівчарка?

— Бо мій дядько сам служив на кордоні. Думаєте, він мало шпигунів там затримав?.. А як вертався додому, то й собаку з ним одпустили.

Наші сумніви розвіялись. Але як дістати цуценя?

— А що мені за те буде? — став торгуватись Микола. — Ви як собі гадаєте: дядько задарма оддасть?

Ми запевнили, що не постоїмо за ціною: віддамо все, що маємо.

І ось настав довгожданий день: Микола сказав, що сьогодні принесе цуценя. Тільки попередив, щоб не виходили його стрічати, а чекали вдома. І ми години чотири висіли на воротах виплядаючи.

Нарешті!

Миколина пазуха оддimalась, там щось ворушилося, тихенько поскімлювало.

— Тримайте вашу вівчарку! — каже Микола і суне руку за пазуху.

Наші нетерпляче наставлені руки враз опускаються. Те, що дістав з-за пазухи Микола, ніскільки не скидалося на вівчарку. Це було попелясте, капловухе й неймовірно закудлане цуценя. Воно тремтіло й жалісно скімлило.

— Оце вівчарка?

— А то хто ж!

— А чого воно сіре?

— Бо ще мале. Виросте — враз порудішає... Та ви будете брати, чи односити дядькові?

Так відбулося наше знайомство.

Передусім ми вирішили цуценя скупати: в нас іще жевріла надія, що як одмиється бруд, воно стане рудіше. Коли ми дістали цуценя із миски і витерли, до кімнати зайшла мама.

Я вже давно переконався, що дорослі мають звичку з'являтися саме тоді, коли їх найменше чекаєш.

— Що це таке? — запитала підозріло мама.

— Вівчарка... Це для кордону... Ми його щойно скупали...

— Не сліпа: бачу, що скупали, — зауважила мама. — Чим ви його витирали?

Ми всі: я, Сергійко, мама і навіть щеня — глянули на рушник.

— Так, — сказала по важкій паузі мама, — не вистачало ще мені цуценяти. Давно я вас лікувала од лишайв?

Ми пригнічено мовчали: я, Сергійко і цуценя. Якась спільна ниточка послушувалась між нами, од серця до серця, і цуценя раптом стало нам таке дороге, таке рідне, що нас уже могла розлучити хіба що служба в прикордонних військах. Це відчула й мама, тому натомлено мовила:

— Ви й дня не проживете, щоб не притягти якусь капость до хати... Хай уже цей, — красномовний кивок у бік Сергійка, що з усіх сил притис до грудей цуценя, — а ти?... Ти ж уже у восьмому класі! Чи є в тебе щось у голові: витерти цуценя рушником, яким самі утираємось!

Я був згоден з мамою. Тут я, звичайно, не подумав. Треба було дістати чистий рушник з комода, витерти ним, акуратно згорнути і сховати назад.

Росли ми, підростало і цуценя. Ми з нетерпінням приглядались до нього: коли його сіра шерсть почне набирати рудуватого відтінку, вуха піднімуться вгору і хвіст, що закручувався бубликом, стане рівний, як палиця. Однак нас ждало жорстоке розчарування: Микола нас підло обдував. У нього не було ніякого дядька, що служив на кордоні, а той неіснуючий дядько ніколи не тримав німецької вівчарки.

Так загинула наша надія виростити собаку для прикордонної служби. І «Пионерская правда», яка довго тримала місце для нашого фото (я, Сергійко і Дік), змушена була видрукувати знімок

зовсім іншого собаки й іншого щасливого власника справжньої німецької вівчарки.

Однак ми й не подумали б розлучитися з Діком. Він проводжав нас кожного ранку, коли ми йшли до школи, терпляче чекав, коли повернемось, гавкав під дверима, коли засиджувались над підручниками. І останній, кого ми бачили, вже йдучи спати, знову ж був Дік. А коли наставали канікули, то ми й на хвилинку не розлучались.

А який він був розумний! Навіть мама, і та не раз казала, що у Діка в голові розуму більше, ніж у мене й Сергійка. І от Діка не стало.

У середині травня, коли я готувався дома до екзаменів, а Сергійко вже з головою поринув у літні канікули, Діка покусав собака. Ми зразу ж кинулись промивати йому рани, заливати їх йодом та ще й оббинтовувати.

На ранок Дік зник із двору. Ми знайшли тільки закривавлені, перемазані йодом бинти і весь день никали по селу, по луку й по лісу та все гукали в надії, що він озветься, але, так і не знайшовши, повернулись додому.

В той вечір ми і їсти не їли, і пити не пили. Дивилися в темні вікна, і нам ввижався Дік: самотній, нещасний, всіма покинутий.

А третього дня прийшла стривожена мама й сказала, щоб ми збиралися до району в лікарню. Діка покусала таки скажена собака, собаку ту вже вбили мисливці, а ми, промиваючи Діку рани, теж могли заразитись.

Ми вперше бачили, щоб мама так хвилювалась, нам же було аніскільки не страшно. Я тільки запитав, а як же тепер з екзаменами, і дуже потішився, коли мама сердито відповіла, що екзамени хай почекають, нікуди вони не дінуться, а тут треба рятувати дітей. Я теж був згоден із мамою, що екзамени нікуди не дінуться, про мене хоча б їх і зовсім не було, земля од того не завалилася б, і вже зовсім повеселілий, став квапливо збиратися у дорогу, щоб мама часом не передумала.

У лікарні ми пробули цілісінький місяць. Нас через день кололи в живіт, і уколи ті були дуже болючі, зате там було таке нам привілля, стільки в бібліотеці цікавих книжок, такий розкішний сад довкола, годували нас так смачно і не треба було нічого вчити, що ми ладні були хоч і весь вік прожити в лікарні.

Але нас таки виписали. Мені видали довідку, мама одвезла її в школу, і мене без іспитів перевели до дев'ятого класу.

У дев'ятому я, мабуть, найбільше часу просиджував над німецькою мовою. По-перше, боявся холодного погляду Клари

Карлівни, по-друге, не хотілося підводити Ніну, яка поручилась за мене. Сказала якось при всьому класові, що я знатиму німецьку не гірше од декого. А може, й краще.

Не знаю, на кого натякала Ніна, тільки після тієї заяви на неї чомусь образилась Оля Чровжова. І Ніна пересіла від неї: помінялась місцем з Калюжним. Сидить тепер одразу за мною, і Кононенко каже, що нам дуже повезло, бо тепер у неї можна буде списувати задачки під час контрольних.

І ще Кононенко сказав, що Ніна у мене закохана. Я з ним побився, і ми кілька днів не розмовляли, а потім нас помирих Васько Гаврильченко. Він вислухав спершу мене, потім Кононенка і сказав, що ми обоє погарячкували.

Ми з Мишком помирилися, і дружба наша стала ще міцнішою.

АНЖЕЛІКА МИХАЙЛІВНА, ПТАХ ФЕНІКС, ФІЗКУЛЬТУРА І КИШЕНЬКОВА АРТИЛЕРІЯ

Кохання прийшло до нас у тому ж таки дев'ятому класі, в другому півріччі. Це було якесь дивне кохання: воно спалахнуло, як пошесть, і за якийсь день-два охопило всі старші класи, а точніше — їхню чоловічу половину.

Тож ми кохали всім класом і ревнували всім класом: не до якогось конкретного Сашка, Миколи чи Ігоря, а до дев'ятого «А», десятого «Б» чи восьмого «В». Бо закоханість була особливою і мала свою неповторну історію.

Почалося все з того, що з нашої школи виїхав учитель хімії. Ми байдужісінько сприйняли цю звістку, навіть радісно, бо це ж поки знайдуть нового вчителя, то можна буде трохи побайдикувати. Нарешті настав день, коли ми дізналися, що новий хімік уже в школі і має сьогодні прийти до нас на урок. Сидимо на місцях, вп'ялися очима в двері. Ось він, дзвоник! Спершу тільки чути, як калатають власні серця, а потім — легку ходу в коридорі, по той бік дверей. Кроки завмерли, хтось дзвінко й мелодійно спитав: «Це тут?.. Дуже вдячна!» Двері рипнули, і до класу ступила така молода, така гарна дівчина, що коли б ми зустріли її десь поза школою, то нізащо не повірили б, що вона вчителька.

І коли вона саяйнула по класу очима, коли привіталась дзвінко й весело: «Добрий день!» — ми, всі вісімнадцять хлопців, підхопились як один і дружно відповіли. А за нами — що їм лишалось робити? — звелися похмуро й дівчата.

Анжеліка Михайлівна (так звали нову вчительку) віднині й навічно заволоділа нашими серцями.

З'являлася вона в нашому класі двічі на тиждень. І ми, хлопці, щоразу чекали уроку хімії, мов свята. Ще ніколи не була так ідеально витерта дошка, так акуратно викладена крейда, так красиво зашаний білим папером стіл.

— Ви, якби могли, то й підлогу поперед неї лизали б! — дорікали дівчата і були недалеко од істини. Для Анжеліки Михайлівни ми були здатні на все. Навіть на те, що більшість із нас стала потай голитись.

До цього вчинку спонукали нас не густі бороди, не довгі вуса, а все ті ж на рік старші од нас учні з десятого «А» і «Б» класів, які теж були закохані в Анжеліку Михайлівну.

Тих, хто поголився, ми пізнавали одразу по подряпинах і порізах на щоках і підборідді. Таких не стільки поголених, скільки порізаних хлопців з кожним днем ставало все більше, а коли й Мишко засвітив одного разу свіжими подряпинами, я не витримав і вирішив, що й мені настав час поголитися.

Але як це зробити? Ні в мене, ні у Федька власної бритви ще не було. Федько голився вдома татовою. Отже, мені не лишалось нічого іншого, як піти у перукарню. Беру гроші, виходжу на вулицю.

Перукарня була недалеко, на розі, в невеликому будиночку з єдиним вікном, її видно здалеку по голубій вивісці, на якій намальована відрізана голова, яка перелякано дивиться на страшених розмірів бритву.

Стою, не наважуючись зайти досередини. Врешті прочиняю двері, обережно просуваю голову.

— Можна?

У перукарні немає нікого з відвідувачів. Тільки два перукарі, обидва давно не голені, сидять за круглим столиком, грають у шашки. Їм, мабуть, не до мене, бо один з них, не підвівши навіть голови, нетерпляче махає рукою в бік крісла:

— Сідайте!

Обережно сідаю, впираюся потилицею у щось тверде і холодне. Бачу себе у потрісканому дзеркалі, і мені здається, що борода й щоки мої набагато темніші, ніж були досі. Невже щось підросло по дорозі?

— Амба! — вигукує перукар, що показав мені на крісло. Одсуває шашки, дістає простирадло, підходить до мене: — Як будемо підстригатись: під «польку» чи під «бокс»?

— Поголити! — відповідаю рішуче.

Простирadlo вражено зависає в повітрі. Потім стріпується, і той же голос перепитує:

— Ви що, молодий чоловіче, сказали, під «польку» чи під «бокс»?

Я ледь не піддався на провокацію, ледь не відповів, що під «польку», та вчасно схаменувся і ще раз повторив, що не підстригти, а поголити.

— Та що ти допитуєшся? — кричить другий перукар. — Раз клієнт каже голити, то треба голити!

— Але що ж тут голити?

— Голи те, що є! Клієнт за те й гроші платить, щоб ти йому голив те, що є...

Простирadlo врешті опускається. Перукар ще раз проводить шорсткою долонею по моєму обличчі, сподівається, певно, намацати хоч якийсь натяк на бороду. Потім люто хапає мильницю, сипле туди порошок, ллє воду, встромляє помазок. Затискає жовтими прокуреними пальцями кінчик мого носа, аж мені сльози бризкають з очей, і починає намилювати обличчя.

Врешті, коли обличчя моє стає схоже на білу подушку, перукар змилювався наді мною: одпустив носа і взявся за бритву.

Він не стільки голив, скільки зчищав піну. Потім збризнув мене одеколоном, помахав перед самісіньким носом серветкою:

— Вищий клас! Готово.

На радощах, що обійшлося так добре, я оддав йому всі п'ятдесят копійок. Ідучи додому, весь час водив долонею по обличчі — ніколи шкіра моя не була такою гладенькою і приємною на дотик. Жаль тільки, що немає жодної подряпини.

Згодом нам уже було замало двох уроків на тиждень: хотіли бачити Анжеліку Михайлівну щодня, щогодини. Досить було їй з'явитись на шкільному подвір'ї, як ми стрімголов мчали назустріч:

— Анжеліко Михайлівно, здрастуйте!

— Добрий день, Анжеліко Михайлівно!

Вона, наша богиня, все розуміла, все бачила і сприймала наше захоплення з такою милою усмішкою, що ми ладні були на будь-який подвиг заради неї.

— Анжеліко Михайлівно, дайте я вам портфель піднесу!

— Анжеліко Михайлівно, я вчора над хімією до півночі просидів. Вивчив усе назубок.

Анжеліка Михайлівна кожного вислухає, кожному подарує усмішку, і наші поголені обличчя аж сяють од щастя. Відчуваємо себе лицарями молоденької хімічки, ловимо закоханими поглядами кожен її жест, кожен порух очей.

Крім уроків у класі, в нас іще були й практичні заняття в кабінеті хімії, що містився на першому поверсі, поруч з учительською. Це було просторе, добре обладнане приміщення, заставлене довгими столами з різноманітним скляним посудом: од пузатих колб до тоненьких пробірок. А в шафах під замками стояли хімічні реактиви, з якими й проводились досліди.

Ми сідали за столи, бралися змішувати один розчин з другим, щоб довідатись, що з того вийде. Анжеліка Михайлівна походжала поза нашими спинами, і її щоразу можна було підкликати, і кликали її в основному чомусь ми, хлопці, а дівчата воліли обходитись власними силами. Нам же хотілось зробити все якнайкраще, і одного разу, щоб привернути увагу Анжеліки Михайлівни, я й Мишко взяли з шафи ще один розчин та й долили до того, що вже був у колбі.

Там одразу ж закаламутилось, запінилось, забулькотіло, над киплячою поверхнею заколихалась тоненька рудувата цівочка. Вона була схожа на казкового джина, що тисячоліття просидів у закоркованому бутлі, і ми вже хотіли були гукнути Анжеліку Михайлівну, щоб і вона помилювалась разом із нами, та розчин раптом заклекотів, як вулкан, і з колби повалило таким рудим, таким ядучим димом, що ми з Мишком враз стали кашляти і терти почервонілі очі.

Потім закашляли хлопці й дівчата, які сиділи поруч, а тоді уже й ті, що були од нас подалі, а згодом зайшлася кашлем і сама Анжеліка Михайлівна. І коли вона підбігла до нас, то не могла вже нічого вдіяти: джин, вирвавшись на волю, заповонив увесь кабінет, став просочуватись у коридор. А що коридором якраз проходив директор та захотів довідатись, хто розпустив нестерпний цей сморід, то й він приєднався до нашого кашлю. А за ним уже й учителі, що їх лиха доля привела до кабінету...

Після того Анжеліка Михайлівна з певною пересторогою ставилась до мене й Мишка: завжди садвила нас подалі од шафи.

Однак навіть цей випадок не похитнув нашого палкого захоплення. Підтяло його інше.

Кость Калюжний належав до тих хлопців, що не можуть жити без якоїсь каверзи. Тож не дивно, що багато хлопців його терпіти не могло, а Мишко, так той і лік загубив, скільки разів сварився із Костем.

Цього разу Калюжний допик Кімові. На великій перерві, перед уроком хімії, підійшов до Кіма й спитав:

— Що це у тебе на щоці?

— Не знаю.

— Та не на цій, а на тій... Якась пляма, чи що? Дай-но витру. О, і на лобі! Й на підборідді...

Довірливий Кім підставляє обличчя, йому й невтямки, що Кость натер перед цим долоні об стіни.

— О, вже нема.

І Кім проходив майже всю перерву манія манією. Всі вмирили од сміху, а Кім довго не міг уторопати, чого ми сміємося. Аж поки Міля дала йому люстерко, щоб подивився, який гарний.

Кім, звісно, запалився віддячити Калюжному. А що той вибіг з класу, то Кім, ухопивши білу од крейди ганчірку, яка лежала на дошці, причайвся за дверима, щоб ударити нею Костя, як той тільки з'явиться.

Одлунав дзвоник. Ми сидимо за партами і дух зачали. Де ж той Калюжний?

Аж ось, чутно, і він іде. Ну, зараз буде!

Двері відчиняються, замість Калюжного з'являється Анжеліка Михайлівна. Кім уже не може затримати руку, хоч теж бачить, що це зовсім не Калюжний...

Все сталося так несподівано, що ми не встигли й охнути.

Затуливши обличчя долонями, Анжеліка Михайлівна вибігла з класу. А ми, приголомшені, навіть не здогадались побігти слідом за нею.

Першою отямилась Ніна. Вона майже ніколи не втрачала самовладання, даремно ж другий рік підряд була старостою нашого неспокійного класу. Тож і зараз вискочила з-за парти, підбігла до заанімілого Кіма, видерла ганчірку і скомандувала:

— Бігом за парту! — і до дівчини, що сиділа поруч із Кімом: — Витри йому руки! — А тоді до всього класу: — Ніхто нічого не чув і не бачив!

І тільки встигла знову сісти за парту, як двері широко відчинились і до класу вкотився директор. А слідом за ним, напевно йому на підмогу, — завуч, високий і страшенно худий Свирид Остапович, якого ми називали Дон-Кіхотом.

Директор зупинивсь біля столу. Коли б не стіл, він, мабуть, проскочив би наш клас і вилетів надвір, такий був розгніваний.

— Хто?! — грюкнув кулаком об стіл.

Мовчимо, наче німі. Адже якщо дізнаються, хто це зробив, Кіма обов'язково виженуть із школи. І розмовляти не будуть.

— Я питаю вас: хто?!

Знову мовчанка. Сидимо, пригнічені лихом, що неждано-негадано звалилося на нас.

— Староста класу!

Ніна зводиться, бліда й рішуча.

— Назвіть хулігана, який ударив Анжеліку Михайлівну!

— Іване Корнійовичу, я нічого не бачила.

— Ви що: не були в цей час у класі?

— Була.

— І нічого не бачили?

— Нічого...

Нінин голос тремтить, але вона стоїть на своєму. Ми потай милуємось нею і думаємо, яка вона хоробра: таку хоч до стінки став, хоч з нагана стріляй — не признається!

— Сідайте, ми з вами поговоримо потім! — каже їй гнівно директор. І знову звертається до всього класу: — Хто бачив хулігана, який ударив Анжеліку Михайлівну? Піднесіть руку!

Хулігана?.. Ну який же Кім хуліган! Он він сидить ні живий ні мертвий, і немає зараз у цілому світі нещаснішої од нього людини.

В нас наростає протест. Протест і образа. Ми зараз не те що Кіма, — нікого не видали б! Он і дівчина, яка сидить поруч із Кімом, пильнує, щоб він себе чимось не зрадив.

Не дочекавшись піднятої руки, Іван Корнійович починав нас лаяти. Ми дізнаємось, що такого нестерпного класу, як наш, не було і не буде. Що всі ми без винятку злісні порушники дисципліни. Нас давно уже треба було вигнати зі школи, і тільки його доброта заважала йому це зробити. Але тепер терпець його увірвався. Він дає нам останній шанс доказати, що в нас іще лишилась якась крихта порядності: до кінця уроку подумати, а на перерві підійти і назвати злочинця.

— Це зробить староста.

Директор виходить. За ним рушає й Дон-Кіхот, який не зронив жодного слова, тільки похитував докірливо головою.

Ми лишаємось наодинці з власним сумлінням. З отією крихтою порядності, про яку говорив щойно директор. Раптом підхоплюється Кім, вибігає з-за парти.

— Ти куди?

Добрый десяток рук одразу ловить його за поли.

— Пустіть! Я до директора!

Але його ще міцніше тримають. Обступають з усіх боків, умовляють не робити дурниці.

— Я не хочу, щоб весь клас через мене... — упирається Кім.

Його голос зривається, він от-от заплаче. Ми ж його умовляємо, щоб не смів іти, що директор усьому класові нічого не зробить, його ж витурить запросто...

— Ну й хай, — упирається й далі Кім. — Хай виганяє!

Тоді Васько Гаврильченко спокійно запитує:

— А ти про свою матір подумав?

Кім одразу ж знічується, перестає видиратись із рук.

— Що з його матір'ю? — питаю тихо Мишка.

— Вона сердечниця. Як узнає, що його вигнали зі школи, обов'язково помре...

А Васько, відпустивши Кіма, раптом повертається до Калюжного, випалює йому із злістю:

— А все через тебе!

— При чому тут я?

Кость ще хотів щось сказати, але ми йому не даємо, накидаємось на нього з усіх боків.

— Хлопці! Годі вам, хлопці! — втихомирює нас Ніна. — Та плюньте на нього, не до нього нам зараз...

Ми поступово втихаємо. Лише Калюжний, приголомшений несподіваним нападом, бубонить розгублено й жалісно:

— При чому тут я?

Але ми вже не звертаєм на нього уваги. Нас непокоїть інше: незабаром дзвоник. Ніна має йти до директора, а ми й досі не вирішили, що ж їй казати.

— Весь клас із школи не виженуть, — каже Васько Гаврильченко. — А називати Кіма не можна...

На тому й порішили: Ніна піде до директора і скаже, що клас так і не знає, хто пожбував ганчірку в Анжеліку Михайлівну...

І тут ми відразу подумали про скривджену вчительку, досі ми думали лише про Кіма.

— Треба перед нею вибачитись, — пропонує Мишко, і всі пристають на цю пропозицію.

— Тільки не всім класом йти, а кільком чоловікам, — додає Гаврильченко. — Піду, наприклад, я, Мишко, Анатолій... і дівчата...

Дівчата, на наш подив, відмовляються. Всі як одна. Кажуть, нізащо не підуть, а якщо нам так кортить підлизатися до тієї задаваки, то можемо йти і без них.

Дізнаємось, що Анжеліка Михайлівна пішла одразу зі школи. Вирішуємо не чекати наступного дня, а йти до неї додому.

По дорозі, звісно, торгуємось, кому починати. Врешті вирішуємо, що розмову вестиме Василь, а ми будемо притакувати.

Ось і будиночок, в якому мешкає Анжеліка Михайлівна. Він такий же веселий, такий же привітний, як і наша улюблена вчителька. Сяє білими стінами, блакитною й червоною фарбами, потопає в саду.

Потупцявшись під ворітьми, одчиняємо хвіртку. Йдемо прямою доріжкою, що стелеться аж до ганку.

— Хлопці, ви до кого?

З саду, не помічений нами, виходить літній чоловік. В одній руці він тримає лопату, яка зблискує од червоного призахідного сонця.

— Анжеліка Михайлівна вдома?

— Вдома, — відповідає чоловік і одразу ж гукає у відчинене вікно: — Анжеліко Михайлівно, тут до вас!

— Хто там? — запитує наша учителька з хати.

— Та якісь хлопці!

— Зараз вийду...

Чоловік стромляє лопату в землю, дістає гаман, скручує цигарку, бере до рота, а потім дістає гніт і кресало — речі такі архаїчні, що ми аж роти роззявляєм од здивування. Закуривши, чоловік питає, хитрувато примружившись:

— З дев'ятого?

— З дев'ятого, — відповідаєм пригнічено, навіть не дивуючись, що чоловік одразу ж догадався, хто ми такі. — Молодці: мало учительці очей не вибили!

Ми ще більше хнюпимось. А в примружених очах чоловіка — чи то від тютюнового диму, чи то від сонця — час од часу щось зблискує, товсті губи цмокають миролюбно й дружно.

— Тож треба додуматись! — крутить він головою. — Он і ваша вчителька, — каже несподівано і додає підбадьорливо: — Ну, тримайтеся, козаки! А я пішов, щоб не перепало й мені...

Побачивши нас, Анжеліка Михайлівна одразу спохмурніла. Була щойно освітлена сонцем, а це ступила у тінь. І що ближче підходила до нас, то густішою й холоднішою ставала тінь. Ми майже не пізнаємо нашої вчительки, таке в неї зараз недобре обличчя.

— Ну? — запитує вона вороже.

Топчємось на місці, не наважуючись почати.

— Чого ж мовчите?

Невже це вона? Наша завжди усміхнена, завжди весела Анжеліка Михайлівна з її дзвінким, як пісня, голосом?

Першим набирається духу Гаврильченко.

— Анжеліко Михайлівно, — починає він, і голос його аж дзвенить од хвилювання, — ми прийшли... Принесли вам вибачення від усього класу. Ми просимо вас...

Він так і не встигає сказати, що ж ми просимо, — Анжеліка Михайлівна обриває його сердито і владно:

— Хто кинув ганчірку?

— Анжеліко Михайлівно, ми не можемо цього вам сказати.

— Ви для цього й пришли?

— Ми прийшли, щоб просити пробачення.

— Не потрібні мені ваші пробачення! — вибухає вчителька. Обличчя її береться плямами, стає гостре й зле. — Ви повинні назвати хулігана!

— Анжеліко Михайлівно, він зовсім не хотів у вас влучити... — Бідний Василь аж спітнів. — Чесне слово, не хотів! Якщо директор дізнається хто, він його вижене зі школи. Ми вас усі дуже любимо, Анжеліко Михайлівно...

— Бачу, як любите, — саркастично всміхається вчителька. Потім гасить посмішку, холодно каже: — От що. Доки не назвете того, хто мене вдарив, я не хочу і розмовляти з вами. Все! До побачення!

Повернулася й пішла до ганку.

— Анжеліко Михайлівно! — розпачливо гукає услід їй Василь. — Анжеліко Михайлівно, у нього ж мати сердечниця!

Навіть не зупинилась. Не оглянулася.

Якийсь час стоїмо, наче громом побиті. Потім Василь сердито каже:

— Ходіте!

Обличчя у нього горить, а в Мишка Кононенка вже й вуха палають. І поблискують злі сльози, а очі від них, як ножі. Тільки вийшли з двору, як він за цеглину й назад.

— Ти що, здурів?

Василь схопив його за руки, видер цеглину.

— Не вистачало нам до Кіма ще й тебе!

— Я все одно їй вікно висаджу! — аж схлипує Мишко.

— Ну й дурень!

— Хай і дурень! А вона хто? Хто?..

Ми розуміли, що то запитував нас не Мишко, а його смертельно поранене серце. Нам немов наплювали в обличчя, розтоптали найчистіше, найсвятіше почуття, що було в кожного з нас.

Мишко ж перший і висловив наше болісне обурення:

— Ненавиджу жінок! Ненавиджу!

Отак згасла наша любов до Анжеліки Михайлівни. А як ми довідалися, що вона ще й донесла директорові про наші відвідини, розповіла йому, що в учня, який її вдарив, мати хвора на серце, то недавнє наше палке захоплення переросло в не менш палку ненависть. Бо навіть директор зрозумів, що це вже занадто, і не

став допитуватись, у кого мати хвора на серце. Він тільки переказав Ніною, щоб ми всі прийшли разом з батьками наступного тижня у вівторок, на восьму вечора.

Я довго вагався: запрошувати маму на ті збори чи ні. Врешті вирішив, що школа не завалиться, якщо мама й не прийде. Якби ж хоч збори були радісні, а то — суцільні поминки. Навіщо ж зайвий раз завдавати мамі прикрощів?

До того ж їй доведеться повертатися вечірнім поїздом, а потім іти самій лісом. Серед ночі та ще й мимо кладовища. Уявити тільки — і то страшно.

Тож я, пожалівши маму, сказав класному керівникові, що вона занедужала. Лежить тяжко хвора, не може ворухнути ні ногою, ні рукою. І змушений був потім щотижня доповідати, який у мами стан. Як вона поступово видужує, як уже виходить надвір, але в школу ще приїхати не може.

Класний керівник, старенька вже Марія Федорівна, щиро мені співчуваючи, просила переказати, щоб мама побереглася й не поспішала на роботу. Я відповів, що мама їй дуже дякує, і боявся лише одного: щоб вони якось не здибались. Хоча б до того, як я закінчу школу.

Єдиний, хто виграв на всій цій історії, був, як це не дивно, Кім. Дівчата за ним вмирили. Носилися як з писаною торбою, казали, що це єдиний хлопець, вартий їхньої уваги. І Кімове щастя, що він не став задирати носа, а то б ми з його прихильників перетворились на ворогів.

Нас же, решту хлопців, дівчата просто-напросто бойкотували. Дійшло навіть до того, що одного дня, змовившись, помінялись місцями: одсіли всі як одна од хлопців. Марія Федорівна, яка саме прийшла на урок, довго протирала пенсне та питалась у Ніни, що це все означає. Вона нахилила голову і сказала, що вона не знає: просто узяли та й пересіли.

Марія Федорівна тільки похитала головою. Не стала більше допитуватись, а натомість погортала підручник та й одклала його набік. Сказала, що сьогодні будемо працювати не за підручником. Ми досі навіть не підозрювали, що Марія Федорівна знає напам'ять стільки віршів. І то яких віршів.

Не можна сказати, що Марія Федорівна майстерно декламувала. В неї був старечий надтріснутий голос, вона трохи сюсюкала, деформована постать її зовсім не пасувала до тих високих емоцій, про які йшлося в поезіях, але ми не помічали того нічого. Ми відкривали для себе нового Шевченка і Лесю Українку, нового Рильського, Сосюру, Тичину.

О любя Інно, мила Інно,
Сестру я вашу так любив
Дитинно... злотоцінно.

Або:

Мамо, моя мамо,
Сива моя муко,
В'ється перед нами
Шлях, немов гадюка...

Або:

Ніхто ще згадки не зборов,
Вона, як смерть, не сма їй краю...
Моя душа — на крик, на кров
У тузі Дантовій конає...
А роки йдуть... і все минає...
Та не мине моя любов.

Марія Федорівна декламувала й декламувала, бо досить було їй замовкнути, як ми кричали: «Ще, Маріє Федорівно, ще!» Ми ладні були слухати її не тільки цей, а й наступні уроки, не виходячи навіть на перерву.

До кінця дня дівчата попереідали на старі місця, і поміж нами знов запанували мир та злагода. От що може зробити справжня поезія!

Після того кожен урок, будь то українська література чи мова, починався з одного й того ж.

— Маріє Федорівно, прочитайте нам кілька віршів, — заводив хтось.

І весь клас підхоплював дружним хором:

— Прочитайте, Маріє Федорівно!

І не було випадку, щоб Марія Федорівна відмовилась. Обличчя її враз м'якшало, вона знімала пенсне, хукала й протирала скельця, сиві буклі старомодної зачіски зворушено трусились, а нас поймав святковий настрій, сповнений чогось небуденного, чогось незвичайного, що чайлося в наших душах і мало прокинутися під магічною дією віршів.

Іще нам подобались уроки фізкультури. По-перше, до них не треба було готуватись; по-друге, проходили вони завжди в спортивному залі або надворі; і по-третє, фізкультура була тісно поєднана з військовою справою. А в школі не було, мабуть, хлопця, який би не мав побачити себе у військовій формі.

То були роки масового призову комсомольської молоді у військові училища, роки Іспанії, Хасану, Халхін-Голу, а потім визволення Західної України та Західної Білорусії. Ми із захватом стежили за героїчними діями наших військ, шкодували, що народились на два-три роки пізніше і тому втратили нагоду взяти

участь в усіх тих боях. Адже так неймовірно цікаво було стежити на кіноекранах за бойовими діями наших танків і літаків, за навальними атаками нашої героїчної піхоти, що завжди завершуються блискавичним розгромом ворога. Ми дивились ті фільми по двічі й по тричі — скільки дозволяли наші фінанси, виходили з тих сеансів у войовничому чаду і — Боже мій! — яким сіреньким, невиразним здавалося наше шкільне життя супроти всіх тих кінобаталій!

Тому ми любили уроки фізкультури, бо на них вчилися крокувати в строю і кричати дружно «ура!», вивчали гвинтівку та кулемет, ходили на військово-учбовий пункт, де стріляли з дрібнокаліберок по мішенях. І не просто стріляли, а прагнули вибити найбільше очок, щоб прикрасити свої груди значком «Ворошиловський стрілець».

На той час особливою популярністю серед учнів користувалася вправа з гранатами. Начитавшись про «кишенькову артилерію», ми один з-поперед одного намагалися пожбурити гранату так, щоб вона упала якнайдалі. Та не тільки пожбурити, а ще й поцілити у невеликий окопчик, у якому сидів невидимий самурай. Для цього треба було розігнатися і на бігу, перед чітко проведеною лінією, метнути гранату.

І були серед нас такі мастаки, які якщо не з першого, то з другого разу обов'язково поціляли в окопчик.

Я ж довго не міг досягти успіху. Граната не долітала до цілі, гупала на десять-п'ятнадцять метрів ближче. Як не розбігавсь, як не розмахувавсь, надриваючи м'язи, мені так і не вдавалося поцілити у самурая. І це — на очах усього класу, в тому числі Нініних!

Тож я вирішив будь-що навчитися кидати гранату. Знайшов важке дубове поліно і два дні майстрував із нього гранату. Добре довелось погріти чуба, бо дерево було міцне, як залізо, а я, окрім складаного ножика, не мав іншого інструмента. Та ось граната готова. Федько, зваживши її на долоні, сказав, що він теж піде зі мною. Я не заперечував: удвох завжди веселіше, до того ж не доведеться бігати за гранатою.

Виходимо з двору. Треба вибрати місцину, щоб граната не влетіла в чийсь садибу, не загубилася. Аж біля крайньої хати Федько зупиняється і каже, що будемо кидати тут.

Перед нами — просторий вигін, тут є де розбігтися та розмахнутися. За нашими спинами — крайня хата, у хаті, за великим вікном, видно жінку. Вона пересіває через сито борошно і все позирає на нас. Їй теж, мабуть, цікаво, як ми будемо кидати гранату.

Перший бере гранату Федько.

— Стій на місці, — каже мені, а сам одходить подалі, голосно рахуючи кроки: — Двадцять... тридцять... сорок...

— Докинеш?! — гукаю йому.

— Докину!

Федько для чогось зачочує правий рукав, приміряється, як ліпше взяти гранату, а жінка стукає у вікно, щось сердито показує мені на мигах. Ага, я, мабуть, заступаю Федька і їй нічого не видно. Що ж, можу й одійти трохи вбік.

Федько в цей час розганяється, стрибає, як кінь, і жбурляє гранату...

Він таки докинув: поцілів якраз у вікно. Брязнуло скло, граната влетіла досередини, вибухнула жіночим розлюченим лементом. І не встигли ми отямитись, як із хати вилетіла жінка: вся у борошні, як манія, з качалкою в руках. Вона здалась нам такою страшною, що куди там тим самураям. Ми втікали од неї, аж п'яти горіли.

Діставшись додому, я найбільше шкодував за гранатою. Два дні проморочився і жодного разу не кинув!

ЯК АМУР НАМАГАВСЯ ПРОБИТИ МОЄ СЕРЦЕ, ТА ЛИШЕ СТРИЛИ ПОГНУВ

З цією історією пов'язаний у мене найприкріший спогад, моя найбільша ганьба. Скільки часу минуло відтоді, пора вже й забути, а й досі сором так і обпалить, як згадаю той урок.

У всьому була винна ручка, звичайнісінька учнівська ручка. Така собі металева трубка, з одного боку якої — перо, а з другого — олівець. Вона мала не вивчену ніким особливість вбирати у себе чорнило, а потім випускати його непомітно на пальці, так що руки наші завжди були сині, а часто й носи, і підборіддя, і щоки.

Зате ручки ті були безвідмовні, в них ніколи не ламалися пера, не щербились олівці, ми купували їх залюбки, носили в портфелях, у книжках, у кишнях — кому де заманеться.

Іще з них було зручно стріляти. Паперовими, добре розжованими кульками. Закладеш таку кульку у трубку од ручки, потім той кінець, де кулька сидить, затиснеш в губах, потім прицілишся і — пху! — щосили у трубку. Бачиш, уже кулька твоя у когось на лобі або на потилиці. Це залежно від того, куди цілився.

Стріляти найкраще під час уроку, коли «мішень» сидить більш-менш непорушно. Тож і я, діждавшись, коли учитель історії одвернувся в інший бік, зарядив свою ручку вже готовою кулькою, прицілився і вистрелив — прямо в щоку Васькові.

Той одразу ж здогадався, хто вистрелив, і щойно учитель повернувся до дошки, як я дістав кулькою у вуха.

А, ти так! Ось я ж тобі!

Не зводячи з учителя очей, готую чергову кульку.

— Що ви весь час жуєте? — цікавиться учитель.

Відповідаю, що й не думав жувати.

Він одвертається, і я, швиденько прицілившись, стріляю у Василя.

— Ви знову за своє?

І як він помітив? Дивився ж зовсім в інший бік!

— Якщо вам не цікаво, можете вийти із класу...

Я, звичайно, того й не подумав би зробити. Ще чого: вийти у коридор, де тебе одразу впіймає директор!

Кладу ручку, слухаю уважно вчителя.

Лясь!..

Василева відповідь. Знову поцілів у самісіньке вуха. А вчитель, бач, і не помітив! Мене так одразу засік...

Ось він знову одвертається в інший бік, і я, не спускаючи з нього очей, одриваю клапоть паперу, починаю жувати. Потім так само обережно і сторожко беру ручку, заряджаю готовою кулькою і, скосивши одне око на вчителя, швидко підношу трубку до рота...

Учитель теж, мабуть, пас мене скошеним оком, не інакше. Бо не встиг я вистрелити, як він увірвав свою розповідь, розкрив класний журнал і щось там сердито записав.

— «Погано»... Тобі за поведінку «погано», — шепоче Мишко, який сидить ближче до столу.

Я й сам знаю, що не «відмінно». Уявляю, як мене викличе директор, як протирачатимуть з пісочком на класних, а то й на загальношкільних зборах, як пошлють мамі записку, і мені вже не хочеться жити.

До того ж я не так давно був у директора «в гостях». Він мене попередив, що йому вже набридли побачення зі мною (наче я їх прагнув!). Ще одна скарга — і нам доведеться розлучитися навіки.

Та пересторога найбільше мене налякала. Я б, звичайно, од того не вмер, бо не палав особливою любов'ю до директора, але вся біда в тому, що разом довелося б розлучатись і з школою. А куди я після цього подамся? І що скаже мама?..

Мишко, що сидить поруч, теж переживає за мене, шепоче,

що я повинен одразу, як тільки історик вийде з класу, наздогнати його і попросити, щоб він викреслив із класного журналу оту не потрібну нікому оцінку. Я киваю головою у відповідь, ладен зробити що завгодно, аби лишитися у школі. Тож як тільки пролунав дзвоник, кидаюся слідом за вчителем:

— Миколо Платоновичу! Миколо Платоновичу!

Історик зупинився. Він дуже високий, дивиться на мене зверху вниз, і скельця його окулярів поблискують строго й неприязно.

— Я вас слухаю.

— Миколо Платоновичу, я більше не буду... Я ненавмисно, Миколо Платоновичу...

Бубоню поспіхом, бо дуже боюся, що він мене не дослухає. Одчиняться двері класів, звідти посиплються учні, оточать нас, переб'ють — тоді я пропав!

Брови Миколи Платоновича недовірливо лізуть угору:

— Ненавмисно?.. Як це ненавмисно?

І тоді я випалив фразу, якої не прошу собі, доки й житиму:

— Це у мене Гаврильченко стріляв... Коли б не він, я б ніколи... Я більше не буду, Миколо Платоновичу!

Історик якусь хвилину вагається, потім розкриває класний журнал, перекреслює погану оцінку.

Я йому навіть не подякував, бо ладен був відкусити собі язика...

Як я міг продати найкращого друга? Хіба не можна було умовити вчителя і без цієї підлої фрази?

Цілий день не міг дивитися Василеві у вічі. А він, наче навмисно, все підходить до мене то з тим, то з іншим і, розмовляючи, кладе на плече руку. Рука та здавалася мені такою важкою, що я аж гнувся під нею.

Що б він сказав, якби довідався про ту мою фразу!

І він таки довідався, тільки трохи пізніше. Бо я досить швидко забув обіцянку, дану історикові, хоч чесно намагався не порушувати дисципліни. Але життєві обставини часом складаються так, що найблагородніші наміри летять шкереберть. Тож я знову попався на чомусь, і Микола Платонович, який мав добру пам'ять, при всьому класові сказав:

— Того разу ви звернули все на Гаврильченка. Тепер я бачу, що ви говорили неправду...

— Нічого я вам не казав!

— Як — не казали?

Обличчя учителя почервоніло, мабуть, не менш, ніж моє. Він дуже розгнівався, але не його гнів і навіть не погана оцінка, яку він от-от поставить, зараз печуть мене. Потилицею, спиною,

серцем відчуваю вражений погляд Гаврильченка і вже кричу на весь клас:

— Неправда! Нічого я не казав!

Учитель, мабуть, зрозумів, що зі мною коїться щось незвичайне, не став сперечатися. Тільки сердито стенув плечима і сказав:

— Сідайте...

Забув навіть поставити мені погану оцінку. Хоч я зараз дуже хочу, щоб він поставив «погано», щоб директор вигнав мене зі школи, щоб мене переїхала машина, щоб я лежав у лікарні і, помираючи, казав Васькові, що то все неправда...

— Нічого такого я не казав, — бубоню до Мишка, бо не можу мовчати: мене щось душить за горло.

— От повіриш, що не казав, — пристаю на перерві до Кіма, бо мені здається, що всі тільки й думають про ту мою фразу.

Хлопці — і Мишко, і Кім, і інші — відповідають, що вірять, чому б не повірити, та мені од того не легше.

Навіть у суботу, коли їхали з Федьком додому, я переконував його і себе, що не міг того сказати! Але Федько, у якого шкіра як у носорога, досить байдуже поставився до моєї трагедії. Він тільки поплямкав губами й сказав:

— Найшов з чого журитись! От приїдеш додому, повечеряєш — враз усе забудеться.

В мене аж руки засвербіли ляснути Федька по пиці. Одсунувсь од нього подалі, не хотів більше нічого чути. Дививсь у вікно, думав приречено, що Васько ніколи мені не повірить, як я його не переконуватиму.

Але Василь швидко пересердився. Я був на сьомому небі од щастя. Думав про те, який він чудовий хлопець! Мені хотілося зробити для нього щось незвичайне, щоб він зрозумів, як я ціную нашу дружбу. Коли б це було на війні, я б кидався під усі кулі, щоб захистити його.

Однак війною поки що не пахло, і кулі не свистіли довкола. Тож свій героїчний вчинок довелося відкласти на невизначений час, а прислужитися Василеві іншим.

Хтось сказав, що бог кохання Амур прилітає до нашої країни навесні разом з птахами, а пізньої осені, з настанням холодів, збирає свою амуніцію і відлітає у вирій — у далекі теплі краї.

Може, і відлітав регулярно той Амур із першими журавлиними ключами, вимахуючи прозорими крильцями, але того року він одбився од журавлиної зграї та й залетів до нашого класу — відпочити і погрітися. І чи то ми йому так сподобались, чи не було уже сил для дальшого льоту, тільки лишився той грецький

бог Амур у нашому дев'ятому «В» на всю зиму, аж до весни: нам — на любов та кохання, учителям — на горе й сльози.

Я не знаю, де мешкав той веселий і лукавий божок: на дошці чи десь аж під стелею, та, зрештою, це не так і важливо. Зігрівшись і трохи оговтавшись, він зняв з плеча лук, вийняв стріли та й заходився стріляти, поціляючи прямисінько в наші серця.

Перший потрапив під постріл Мишко Кононенко. Стріла вп'ялась йому в груди, напустила повне серце отрути. Інкубаційний період тривав щось із тижднів, а потім з'явилися всі ознаки любовної лихоманки.

Мишко став крутитися на парті й раз по раз оглядатися. Я знав, на кого він дивиться: на третій парті за нами сиділа Міля, яка вдавала, що ті погляди зовсім їй не стосуються. Коли ж Мишко одного разу під великим-великим секретом дав мені прочитати записку од неї й обличчя його при цьому аж плавилось від ідіотського усміху, я зрозумів, що він остаточно загинув. Від дівачачого ненависника, гордого козака й заповзятого мушкетера лишилася одна тінь, та й та вже йому не належала...

А за Мишком захворів Гаврильченко. Ознакою хвороби було те, що він знову взявся за вірші. Не про літаки або планери, а про такі гідні зневаги речі, як зорі у небі, солов'ї у кущах, місячні ночі й очі дівочі.

Я був приголомшений і не знав, що відповісти Василеві, коли він із жалісною усмішкою чекав мого присуду.

Вірші були препогані, їх не рятували ні зорі, ні місячні вечори, ні солов'ї. Та в мене бракувало духу сказати йому про це.

— Вони нічого... Подобаються... — мимрив я, давлячись власною брехнею.

— Правда?!

Василь розцвітає. І тоді я не витримую. Єхидно запитую, показуючи на рядок, де йдеться про якусь діву з мерехтливими, як зорі, очима:

— Про кого це ти?

— Та-а...

Унікає мого погляду, ще більше бентежиться. Потім, забравши в мене вірші, запитує неспіливо:

— Я проведу тебе після уроків. Добре?

До кінця занять мене мучила цікавість: що йому треба? І коли ми вийшли, коли мовчки пройшли один квартал, другий, Василь запитав:

— Скажи: ти мені друг?

— А ти й досі сумніваєшся? — відповідаю обережно. Він мов і не почув.

— Ти скажеш правду, як я тебе запитаю?

Василь дивиться мені прямо у вічі.

Облизую пересохлі губи, відповідаю, що казатиму правду. Невже довідався, що я бовкнув учителеві історії у коридорі?

— Скажи... Ти любиш... Ніну?

Стою якийсь час ні в сих ні в тих. Василь застукав мене зненацька: ніколи не сподівався, що він про це запитає. До того ж я й сам ще добре не знаю, люблю Ніну чи ні. Вона мені подобається, мені радісно, коли зустрічаю її, і сумно, коли з нею прощаюся, але хіба можна твердити, що це вже любов? І хіба в цьому можна комусь зізнаватися, навіть найближчому другові?

— Звідки ти взяв? Дуже мені потрібна Ніна Рибальченко!

Василь, почувши відповідь, хапає мою руку, щосили тисне її, обіцяє упросити інструктора, щоб покатав мене на літакові.

А я, зовсім збитий з пантелику, лише кліпаю на нього очима...

Тільки згодом, коли сидів за столом і розв'язував задачку, мене осяяла думка: Васько втріскався у Ніну! Так ось чому він допитувався, чи люблю я її. Сиджу, мов сич, і мені вже не до задачки, не до уроків. Мені здається, що я теж люблю Ніну. Ну, хай іще не люблю, хай тільки починаю любити. Бо вона мені як друг, як вірний товариш.

А хіба Васько не друг? Хіба я не завинив перед ним, хіба не поклявся, що спокутую оту свою провину?

Наступного дня, одержавши від Ніни записку з пропозицією піти в кіно, я відповів, що сьогодні не можу, що хай сходить із Василем. І так відповідав щоразу. А коли ми поверталися із школи втрьох (я завжди пильнував, щоб не лишитися наодинці з Ніною) і доходили до вулиці, на яку мені треба було завертати, я завжди поспішав попрощатися з ними.

Спочатку Ніну це дивувало і, мабуть, трохи ображало. Та згодом вона вже й не зверталась до мене. Не писала записок, не запрошувала більше в кіно: адресувала все те Василеві. І наші спільні уроки з німецької зачахли самі собою.

ПРО ТЕ, ЯК Я МАЛО НЕ СТАВ ВІДМІННИКОМ І ЯКА Б ЦЕ БУЛА РАДІСТЬ МАМІ

Благородний цей намір виник у мене в дев'ятому класі. Щоправда, й раніше час од часу з'являлася думка: «А чому б і мені не стати відмінником? Що я, гірший од Ікса чи ледачіший од Ігрика?»

Отримував я посередні оцінки не тому, що не міг запам'ятати сказане вчителем, а тому, що висидіти спокійно сорок п'ять хвилин міг хіба що кам'яний ідол, та й то якби його не чіпали сусіди. А як той шепне, той щипне, той намалює щось смішне та тихцем показує, — уже й пропустив якийсь шмат учителевої розповіді повз вуха, уже й лупаєш безпорадно очима, коли зненацька учитель запитає:

— Повторіть, що я тільки-но розповідав?

До того ж, якби у класах не було вікон або були вони десь аж під стелею, якщо вже потрібне світло, а то на всю стіну, щоб видно було все, що діється поза школою. Он дядько щось на возі повіз: цікаво, що там у нього? Он зупинились дві жінки: стоять, вимахують одна до одної руками, мовби сваряться. Поб'ються чи ні? А ось іще цікавіше: горобець. Примостився на лутці, зазирає до класу.

Пам'ятаю, як ще в п'ятому класі до нашого вікна унадився цап. Підійде, бувало, постука у шибку рогами і ляже скло — посила повітряні поцілунки. Спробуй утриматись од реготу!

Ми реготали, а вчителька сердилась і посилала когось одігнати тварину. Та тільки учень повертався назад, тільки сідав за парту, як цап знову: тук-тук у вікно.

Потім учителька дізналась, чому цап заглядає саме в наше вікно, в нижню шибку: ми її натирали сіллю...

Отож думка, чому б і мені не стати відмінником, мелькала у мене й раніше. Коли в кінці року, наприклад, вручалися похвальні грамоти та подарунки. Це було б здорово, вийти на очах всієї громади до столу і прийняти із рук самого директора похвальну грамоту! Це було б непогано: стати відмінником уже хоча б заради того, щоб тебе не так часто викликали до дошки! Адже відмінників учителі майже ніколи й не питають. Хіба вже тоді, як увесь клас не може відповісти.

Тільки якби ж відмінників зовсім не питали! А то: викличуть — не викличуть, а ти готуй все одно. Сиди день і ніч над підручниками і — цікаво тобі чи не цікаво — все учи назубок. Тож чи варта шкура вичинки? Мабуть, що не варта.

Однак у дев'ятому класі справа повернулася по-іншому. Якось Марія Федорівна сказала, що учні, які одержать атестат відмінника, матимуть право поступати до інститутів без екзаменів. До того ж їх зараховуватимуть у першу чергу.

Я й задумався. Чого найбільше не любив, так це екзаменів. Я їх просто терпіти не міг. А тут можна буде уникнути, якщо стати відмінником.

До того ж не пропадуть і два місяці літніх канікул, коли треба буде день і ніч гиріти над підручниками. А так розважайся, як хочеш.

Що й казати: перспектива досить зваблива. Того вечора я виписав у два акуратні стовпчики предмети: один був маленький — з відмінними оцінками, а другий удвічі довший.

— Що ти пишеш? — зацікавився Федько. Він кінчав уже десятий клас, і йому, звісно, пізно було думати про атестат відмінника.

Я охоче пояснив і розповів про свій намір.

— Ти — відмінником? — вирячив на мене очі Федько. Покрутив головою, потім переконано сказав: — Нічого в тебе не вийде! Хоч лопни, хоч трісни, а відмінником не станеш!

— А звідки ти знаєш?

— Знаю.

В мене одразу псується настрій. Відчуваю, що все те він каже навмисне, аби тільки мене подратувати, а не можу не гніватись.

— Я теж про тебе знаю... — кидаю, щоб позлити його.

— Що ти там знаєш? — насторожується Федько.

— Думаєш, не знаю, як ти козу доїв? Щоб хазяйка не бачила...

Мене рятують ноги. Та ще те, що були одчинені двері. Федько ганявся за мною як скажений, але, звичайно, не міг мене наздогнати. І коли він, засапаний, ставав, я теж зупинявся й дражнив:

— Козодій! Козодій! От розкажу в школі, як ти козу видоїв, знатимеш тоді, як я не стану відмінником!

Федько зривається з місця. Він би мене вбив, якби впіймав. А до мене знову повертається гарний настрій. І впевненість, що я таки стану відмінником. Федькові на зло.

Вирішив почати з понеділка. Серед тижня воно якось не з руки: не встигнеш і оглянутись, як уже субота. Хай погуляю востаннє, наберуся сил, бо не розгинатиму ж потім спини ні вдень, ні вночі.

Повертались додому із Федьком у різних вагонах: я ніяк не міг простити йому тієї недовіри. Може, тому і вдома не витримав, поділився своїм наміром із братом:

— Не віриш?

Сергійко сказав, що вірить, тільки якось байдуже сказав, аби відчепився. Лаштував саме реактивний двигун для самохідного катера: коробки з-під зубного порошку «Піонер» з металевою впаяною трубкою. А коли він чимось заклопотаний, все інше йому — до лампочки. А мені ж потрібний співчутливий слухач.

Хіба що мамі сказати?

Досі мав намір розповісти вже тоді, як стану відмінником. Або не розповідати зовсім, а лише показати атестат з відзнакою. Щоб мама і очам не повірила.

Але коли то ще буде! Треба сказати сьогодні, бо як не скажу, то, мабуть, і заснути не зможу.

Мама перестилає саме постіль, міняє білизну. Заходжу збоку й кажу якомога байдужіше, мовби мені все те раз плюнути:

— Знаєш, що я надумав?

— Що ж ти надумався?

— Стати відмінником!

Всього чекала мама од мене, тільки не цих слів.

— Ти хочеш стати відмінником? — перепитала мама, не вірячи, мабуть, власному слухові.

— Може, не віриш? — запитую в свою чергу ображено. Мама поспіхом відповідає, що вірить. Тільки для неї це так несподівано...

— А ти, бачу, й не рада, — все ще дуюсь на маму.

— Дурненький! Як би це мати не раділа синові-відмінникові?!

На очах у мами вже сльози. Вона і сміється, і от-от розплачеться. Обіймає мене за плечі, примовляє схвильовано:

— Боже, як тебе вигнало! Чи я коли думала, що в мене буде такий син?..

І мені стає так хороше, наче я уже відмінник. А всі труднощі, що їх я мав побороти, давно лишилися позаду.

Ми довго сиділи поруч на ліжкові, що його мама так і не встигла заслати. На підлозі валялася ковдра, та мама забула про неї, а я боявся нахилитися, щоб не скинути мамину руку, яка лежала на моєму плечі. Ми мріяли про інститут, до якого тепер я обов'язково втраплю...

Потім мама звелася, ласкаво провела долонею по моїй непокірній чуприні:

— Лягай уже, відміннику мій золотий.

І я швиденько роздягнувся, пірнув у постіль і майже одразу заснув, зігрітий думкою, як добре бути відмінником.

Прокинувся зовсім переконаний, що мій намір незабаром здійсниться. До того ж мама спекла такий високий та рум'яний пиріг, що я вже не міг не стати відмінником.

Наласувавшись отим пирогом, вийшов на вулицю. Перша, кого я зустрів, була Сонька. Недбало привітався до неї, вона ж блиснула на мене очима, східно спитала:

— Що це ти мов кілок проковтнув?

Сонька лишилася Сонькою, хоч і вигнала нівроку — зовсім дівка. Хотів пройти мимо, не заводитись, але не витримав:

— Спробувала б ти в нашій школі потягти на відмінника!

— На відмінника? Ти?! Ой, тримайте мене, бо впаду! — Розкрила ротяру, регоче, аж виляски йдуть. І нащо я з нею завівся? Знаю ж, що за штучка.

Йду геть, а вона гукає услід:

— Як заробиш «відмінно», то вдар телеграму!

А щоб ти сказала! Зіпсувала настрої одразу.

Повеселішав, стрівши Ванька. Заради неділі Ванько вирядився, наче збирався їти фотографуватись для газети. Начищені черевики, чорні сукняні штани, чорна шинеля з мідними гудзиками, ще й новенький картуз з оксамитовим околицем і лакованим козирком. Надворі мороз аж тріщить, вуха одморозити запросто, а Ванькові хоч би тобі що: каже, що зовсім не холодно.

— Це що! Спробував би ти па паровозі! Мороз — не мороз, а ти виглядай, хоч умри... А швидкість, знаєш, яка? Сімдесят кілометрів та ще й проти вітру!

Заздрісно дивлюсь на Ванька. От уже кому повезло! Але ж і мені є чим похвастатись.

— А мені довелося-таки стати відмінником. Не дуже й хотілося, та що поробиш, коли в інститути приймають без іспитів...

— Важко, мабуть? — співчуває Ванько.

— Не так щоб і важко, тільки дуже марудно. Як чого в класі не знають, так учителі всі до мене: поможи... Наче я за всіх думать повинен! А коли інспектор приїде, то мене тільки й питають...

Ванько з повагою дивиться на мене. От уже вірний товариш: що б ти йому не змолів — повірить і не зблимне! Думаю, що б його ще сказати Ванькові, і пригадую зустріч із Сонькою. Як вона реготала й кричала про телеграму.

— А ти на неї наплюй! — раїть Ванько. — Вона як була дурнувата, так дурною й лишилася: заміж виходить!

— Заміж?

— А ти досі не знав? Про це ж у нас тільки й дзвонять!

Не можу повірити. Хай би хто завгодно, а то Сонька. І який божевільний наважився женитись на ній? Жити набридло, то вирішив укоротити собі віку?

— Вони всі, дівчата, намахані, — філософствує Ванько. — Як тільки семирічку закінчить, так і цілиться заміж. Аж дивитися гидко!

Ванько чвиркає презирливо крізь зуби, і я за ним чвиркаю. Сповнені погорди до несерйозного дівочого роду, поважно простуємо вулицею.

У понеділок, повернувшись зі школи, сідаю одразу до уроків.

Тепер хай хоч каміння з неба — не встану з-за столу, поки не вивчу все до кінця!

Дістав чисту газету, заслав свою половину столу. Розклав старанно підручники й зошити, помилювався, підсунув стілець. Отже, що в нас завтра на першій уроці? Фізика? Давай сюди фізику!

Тільки знайшов потрібну сторінку, тільки ухнюпився — на порозі Федько. Та ще й не сам, а з товаришем.

— Роздягайся! — Федько до товариша. — Я тобі зараз усиплю!

Той роздягається, а мені вже цікаво, що ж він усиплю. Вдаю, що заглибивсь у фізику, і тихцем позираю на них. Ага, Федько дістає шахівницю.

Сили по той бік столу, розставляють фігури. Федько хапає два пішаки, затискає під столом у кулаках.

— У якій руці: в правій чи в лівій?

Його товариш не бачив нічого, а я помітив одразу, що Федько змахлював: узяв обидві чорні фігури. Так ось чому я ніколи не міг угадати, в якій руці біла!

Злий на Федька, попереджаю товариша:

— Не вгадуй: у нього в обох руках по чорному пішакові.

— А ти чого лізеши! — спалахує Федько. — Готуй свої уроки, а до нас носа не сунь!

Як це не сунути, коли отаке шахрайство! Та й товариш пристав на мій бік. Каже, щоб я узяв білий і чорний пішаки, бо Федькові він більше не вірить. І я, гордий довір'ям, одкладаю на хвилинку підручник, беру дві фігури, ховаю руки під стіл:

— В якій?

— У правій.

У правій руці в мене чорний пішак. Однак я не розгублююсь: швиденько міняю пішаки і кладу на стіл білий. Дуже ж бо хочеться, щоб Федько сьогодні програв.

Починається гра. З кожним ходом вона все більше загострюється. Федько і товариш все частіше сперечаються, вириваючи один з одного ту або іншу фігуру, я встряю у сварку, від чого справа все більше заплутується, і ми уже втрьох кричимо один до одного як навіжені.

— Маю я право переходить чи не маю? — допитується Федько.

— А ти мені дозволяв? — не поступається товариш.

— А ти йому дозволяв? — сікаюсь і я.

— То він руку одірвав, а я не одривав!

— Одривав, одривав! — кричу я, хоч, убий мене грім, нічого не бачив.

— Постав фігуру на місце! — Отак потроху й виграєм у Федька партію.

— Мат! — оголошує переможно товариш.

— Мат! Мат! — пританцьовую я.

Федько аж посинів. Ніколи не думав, що він так переживатиме. Змітає фігури з дошки, починає розставляти заново.

— Ще одну? — питає товариш.

— Не одну, а дві, — відповідає похмуро Федько. — З контровою.

— А як я виграю й цю?

— Все одно з контровою... А ти чого над головою стовби-
чиш? — Це вже до мене. — Готуй свої уроки, а нам не заважай!

Федьків товариш одразу ж заступається за мене. Каже, що я зовсім їм не заважаю, що можу дивитися, скільки захочу. Я, звісно, не міг знехтувати таким ласкавим запрошенням: знову встряю в кожну суперечку, гарячкую не менш од них.

Так ми зіграли аж тринадцять партій: вісім виграли ми, п'ять виграв Федько. І коли, вже зовсім почманілі, склали шахи, була одинадцята вечора.

Вирядивши товариша, Федько став лаштуватись до сну. Я ж стояв над розкритим підручником, не знаючи, що робити. Сідати зараз за фізику — не встигну підготувати інші уроки. Братись за інші уроки?.. А Федько позіхає й позіхає. Та хоч би мовчки, а то завива, мов гієна.

— Ти ще довго сидітимеш?

— Та мені ж фізику треба! — мало не плачу з відчаю. — І географію, й німецьку...

— Завтра підучиш. Раніше встанеш... А сьогодні не вийде нічого: уже спати пора.

Бачу й сам, що пора. В голові аж макітриться і в горлі дере — так накричався. І де вони взялися на мою голову зі своїми шахами!

Виправдовуюсь перед власним сумлінням, що я зовсім не винен: аби не шахи — сидів би весь вечір не розгинаючись. «Із завтрашнього дня і почну. А як Федько ще кого приведе, скажу, щоб ішли в іншу кімнату... Не заважали щоб...»

Однак другого дня мені знову не вдалося засісти за уроки. Чи то вже така моя доля: як щось загадаю — неодмінно хтось та переб'є! Учора Федькового товариша нечиста сила принесла, а сьогодні, тільки-но сів за парту, як Мишко мені й каже:

— Тільки, послухай, яка ідея. Після уроків всім класом гайнемо на річку. На ковзани...

Ну хто може втриматись од такої спокуси? Я, правда, сказав,

що у мене нема ковзанів, але Мишко враз одрізав усі дороги до відступу:

— Я тобі свої даватиму... Навперемінки.

Хочеш не хочеш, доводиться погодитись. Коли б хоч один Мишко йшов, тоді ще подумав би. А то ж увесь клас! Он і Василь Гаврильченко підморгує весело: показує з-під парти ковзани...

Що ж, доведеться всерйоз братися за навчання уже з середи. Середа, четвер, п'ятниця... Суботу не варто рахувати, в суботу поки доберешся додому, то вже й спати пора... Зате в неділю цілий день, з ранку до вечора, — ого, скільки встигнути можна!

— То підеш?

— Піду! Тільки ж гляди: ковзани невперемінки!

Ох, і весело ж було на ковзанці! Лід, як дзеркало: мчиш, аж дзвенить у вухах. І дівчата, і хлопці: та впала, той не встиг зупинитися, та головою в замет. А інший навмисне покотився під ноги: мала куча, більша луччя!.. Сміх, вереск, крик — вік би звідси не йшов! І мороз — не мороз. Градусів двадцять, а то й двадцять п'ять, а нам хоч би що! Щоки палахкотять, руки горять — і рукавичок не треба.

А як сіло сонце та зійшов місяць, то й зовсім як у казці: сніги сині-сині, а крига аж чорна. Мчиш щодуху, і місяць жовтий перед тобою біжить, їхав би й не зупинявся.

Поверталися, коли вже зовсім стемніло. І весь наш Верхній виселок як на долоні: вогні, вогні. То ланцюжками, то трикутниками, колами. Мовби хто взяв та й понавішував світляків.

Зайшов до кімнати, глянув на годинника: знову одинадцята. Хоча б міг і не дивитися, бо Федько уже спав.

Цього разу совість не так мене мучила, як учора: весь клас же не сидів за уроками. Навіть наші круглі відмінниці, Мілька та Ольга, і ті не втримались од спокуси.

Завтра, як тільки уроки закінчаться, так біжка прямо додому. Засяду і до півночі не вилізу з-за столу!

З твердим отим наміром і заснув.

І я б таки засів за уроки і одержав би відмінну оцінку — одну, а то й дві, якби не Міля: підлізла до мене зі своєю книжкою, наче її хто намовив. Я в цей день саме чергував: провітрював клас, пильнував, щоб була чиста дошка, то й не міг не помітити, що Міля — дзвінок, не дзвінок — не виходить з класу. Сидить за партою як пришиита. Уткнулася носом у якусь грубу книжку, нічого не бачить, не чує.

Цікаво, що вона там читає?

— Ти чого не виходиш із класу?

Ледь одірвалася од книжки. Очі затуманені, нічого перед собою не бачить.

— Що ти читаєш?

— «Агасфер».

— Цікава?

— Дуже цікава!

— Дай подивитись.

Міля неохоче розстається з книжкою.

Ежен Сю, «Агасфер», переклад з французької. Видано ще до революції — де її Міля відкопала? Зачитана так, що окремі сторінки зовсім не тримаються купи — випадають з книжки. Одразу видно, що дуже цікава: нудні книжки цілі-цілісінькі.

— Дай почитати!

Міля треться-мнеться. Каже, що книжка чужа, що їй самій дали на кілька днів і має повернути в суботу. Та мені вже здається, що я помру, як не прочитаю «Агасфера»!

— Хіба що не більш, ніж на два дні, — каже парешті Міля. — Я сьогодні закінчу, а ти щоб у п'ятницю приніс. Встигнеш почитати?

— Встигну... День і ніч читатиму!

Ніс книжку додому як найдорогоцінніший скарб. Не разом із підручниками, а під пальтом, на грудях. І коли б не зима, коли б не сніг, читав би її вже по дорозі. Щоб не марнувати дорогоцінного часу.

Вдома відсунув підручника, поклав книжку на чисту газету, з головою поринув у читання.

Що то була за книжка, якби ви знали! Два дні прожив, як у тумані...

Отож з усього тижня лишилася тільки п'ятниця. А що за один день можна зробити? Нічогоісінько! То чи не краще розпочати з наступного тижня, з понеділка?..

Та моїм благородним намірам не судилось здійснитися і наступного тижня: якраз у понеділок, наче на зло, ми писали контрольну з тригонометрії. Із трьох задачок я розв'язав тільки дві, та й то в одній припустився помилки. За що й отримав посередню оцінку.

До того ж Марія Федорівна записала в щоденник зауваження: пустував на уроці. Я й не думав пустувати, падув тільки гумового чортика, який, коли його випустити з рук, плаче, мов немовля.

Я мав намір, як тільки подзвонять і Марія Федорівна вийде з класу, підкинути його комусь із дівчат.

А Мишко раптом лясь мене по руці, чортик випорснув та й заголосив «ува! ува!» під ногами у вчительки.

Марія Федорівна саме декламувала найулюбленіший свій уривок із «Фата моргана», отой, де ідуть дощі й холодні осінні тумани... Якраз коли вона запитала з трагедійним надриком у голосі: «Де небо? Де сонце?..» — чортик і закричав їй у відповідь, мовби й справді тужив за небом і сонцем.

Клас тихенько сміявся — не було смішно тільки мені...

В цей вихідний мама не заходжувалася коло пирога: переконалася, мабуть, що пекти для мене пиріжки — тільки борошно переводити. Та я й не був на маму в претензії: розумів, що сам винен. Хоча, якщо розібратись, то ніякої особливої вини моєї й не було. Адже я так хотів стати відмінником!

ОСТАННІЙ ШКІЛЬНИЙ РОЗДІЛ

У нашому класі що не учень, то й якийсь нове захоплення. Мишко, наприклад, більш од усього любив стріляти: мріяв стати снайпером. Як побачить малокаліберну, аж затруситься. Кім збирав поштові марки: якось приніс до школи три великих альбоми. Кожна марка акуратно наклеєна, ще й цигарковим папером прикрита. Показував сам — не дозволяв і пальцем доторкнутись. Калюжний спершу бігав на човен, а з дев'ятого вступив до футбольної команди. І коли восени, вже в десятому, наша шкільна команда завоювала першість і її фотографія була вміщена в районній газеті, він і зовсім задер носа. Ходить — на нас і не гляне. І все, що тільки лежить на дорозі, обов'язково носком копне. Я книжку якось упустив, то він і її запузирив під самісіньку стелю.

Ну ми його й провчили: я і Мишко. Я задавак не терплю, а Мишко і поготів.

Принесли до класу цеглину, загорнули в газету й поклали недалеко од дверей. І кожному, хто вбігає в клас, кричимо, щоб не чіпав: то для Калюжного гостинець.

Аж ось і Калюжний. Побачив пакунок, розігнався та й буц! — щосили носком. Хотів, мабуть, зафутболити під стелю. Тільки цеглина — не книжка, цеглина лежить, як лежала, зате Калюжний ухопився за ногу й поойкав до парти. Ото щоб знав, як задаватись!

Василь Гаврильченко марив літаками. Після дев'ятого класу по комсомольській путівці подався в авіаційне училище. Проводжали ми його усім класом і дуже гордилися. Ніна аж

заплакала на пероні. Дівчата її обняли, шепочуть, втішають, а Василь одвів мене вбік, запитує:

— Ти мені писатимеш? Про хлопців, про дівчат і... Ніну?

Сказав, що писатиму.

— Ти справжній друг! — вигукнув Василь і потис гаряче руку.

І я тепер щотижня пишу йому листи. Пишу більше віршами, бо прозою нецікаво, та й подій якихось особливих немає, а у віршах щось та й вигадасеш незвичайне.

У мене ж була пристрасть, яка не згасала усі шкільні роки і часто-густо заважала в навчанні. Я багато читав, жадібно поглинаючи все, що тільки потрапляло під руки. Мамі ніколи було стежити за тим, які книжки я ковтаю, тим більше, що вже десь із четвертого класу я затамив: зовсім не обов'язково показувати старшим те, що читаєш. До цього висновку я підійшов після того, як, іще будучи учнем третього класу, на запитання гостя — інспектора з району, що я читаю, дістав та й показав йому грубу книжку. В інспектора брови полізли на лоба, коли він прочитав заголовок: то була «Повія» Панаса Мирного.

— І багато ти встиг прочитати? — трохи отямившись, поцікавився він.

— Уже дочитую.

— Що ж ти тут зрозумів?

— Усе.

Я вже збирався розповісти інспекторові, про що там написано, але мама вчасно заткнула мені рота. Вона сердито сказала, щоб я забирався геть і не смів більше приносити без її дозволу ніяких книжок до хати.

— Де ти її взяв?

— У клубі. Їх там навалом лежить...

— Щоб більше й ноги твоєї там не було! А цю книжку я сама однесу...

Спантеличений, вийшов із хати. Ніяк не міг зрозуміти, чому так здивувався інспектор, побачивши книжку, і чому так розгнівалась мама. Адже нічого такого я в повісті тій не помітив, хіба щось у самому кінці. Напевно, що так, раз мама не дала мені дочитати.

Пізніше я порозумнішав: уже знав, яку книжку можна мамі показувати, а з якою треба ховатись од неї подалі: на горищі, на дровах у сараї, а то й десь у городі.

Крім мами, мусив стерегтись ще й учителів. Вони теж полюбали за такими, як я. Особливо на уроках, коли дістанеш книжку тихцем, розгорнеш на колінах під партою та й читаєш.

Бувало, так зачитаєшся, що учитель викликає, а ти наче глухий. Аж поки сусід не штовхне під бока.

А скільки разів проїжджав зупинку, коли повертався в суботу додому! Зачитаєшся та й незчуєшся, як уже зупинка. І добре, коли поруч знайомий гукне, виходячи:

— Ти що, заснув? Виходь, бо далі поїдеш!

Схопишся і прожогом з вагона.

У восьмому класі я перечитав майже всі книжки з нашої шкільної бібліотеки. Це було неважко, бібліотека містилася в невеликій кімнатці з двома чи трьома шафами, і більшість книжок я уже читав. Тоді старша піонервожата, вона ж бібліотекарка, порадила мені записатись у бібліотеку Палацу культури. Там вистачить що читати, поки й школу закінчу.

Бібліотека займала другий поверх. Спершу треба було пройти величезний читальний зал, майже порожній вдень і переповнений увечері, а вже із залу потрапляв до абонементу: святу святих для кожного, хто кохався в книжках. Там, відгороджені невисоким бар'єром, стояли довжелезні, аж під самісіньку стелю, стелажі, вщерть забиті книжками. А за тією кімнатою було ще дві, і там теж стелажі з книгами. Серед того неймовірного багатства походжав завжди заклопотаний, завжди трохи сердитий Михайло Семенович — середнього зросту чоловік із сивим розпатланим волоссям і запаленими короткозорими очима.

Коли я неспілку зашшов, він прискіпливо допитувався у літнього чоловіка:

— Ви хочете цікаву книжку? Думаєте, ви один її хочете? Всі хочуть тільки цікаву книжку! А хто читатиме нудні?

Та чоловік і не думав сердитись на бібліотекаря. Він весело відповів:

— А нудні то вже ви читайте! Вам за те гроші платять.

— Гроші, гроші! А ви їх рахували, ті гроші?

Чоловік відповів, що не рахував.

— Чого ж ви тоді говорите про гроші?

— Та я просто так... — виправдовувався чоловік.

— То ви дасте мені цікаву книжку?

— А яку цікаву книжку ви хочете?

— Дайте щось Гоголя.

— О, знову Гоголя! — сплеснув долонями Михайло Семенович. — І той хоче Гоголя, і тому дай тільки Гоголя, — де я вам візьму стільки Гоголів? Ви що ж собі думаєте, нам тільки Гоголя шлють?

Чоловік відповів, що не думає.

— Так чого ж ви усі хочете тільки Гоголя?

Останнє запитання пролунало уже з-за стелажів, бо Михайло Семенович таки пішов по Гоголя.

— Оце вам остання, — сказав, повернувшись. Обережно гортав книжку, і обличчя у нього було таке урочисте, що і літній читач, і я пройнялись пошаною до тоненького томика.

Коли чоловік, подякувавши, пішов, Михайло Семенович перевів погляд на мене:

— Ну, а де твоя книжка? Чи, не дай Боже, уже загубив?

Зрозумівши, що бібліотекар прийняв мене за постійного читача, відповідаю, що я тут уперше.

— Ти прийшов записатися? — перепитує Михайло Семенович. — А п'ять карбованців приніс?

Мовчу, нічого не розуміючи.

— П'ять, п'ять! — як глухому, повторює Михайло Семенович. — П'ять карбованців застави. Коли загубиш книжку чи не захочеш повернути, то ми вирахуємо з цих п'яти карбованців її вартість. Так у тебе є п'ять карбованців?

Кажу, що нема. Нема і не буде. Принаймні ще років із шість, поки закінчу інститут та стану працювати.

— О, в нього нема п'яти карбованців! — вигукнув Михайло Семенович. — Він, бачте, учиться! І жде, поки тато-мама дадуть йому п'ять карбованців. А щоб заробити самому, так про те і не думає...

Бібліотекар провадить далі свій сердитий монолог, та я його вже не слухаю. Розчаровано кажу «до побачення», відступаю до дверей.

— О, він уже й розсердився! Краще б сказав, з якої школи та що читав...

У мене знову прокидаються надія. Повертаюсь до столика, перелічую прочитані книжки. І що більше книжок я пригадую, то уважніше слухає мене Михайло Семенович.

— Досить, — каже він. — Бачу, що ти таки дещо читав... Так у тебе нема п'яти карбованців? — знов за своє.

Кажу, що немає.

— Отакі ви всі. На кіно, на ситро є, а на книжки нема...

Він знову сердиться, однак випишує мені читацьку карточку.

— То що будем читати?

Мовчу, вагаючись. Попросити щось цікаве — ще більше розсердиться. А нецікавих книжок не пам'ятаю.

— Що дасте, — відповідаю несміливо.

— О, він уже не знає, що й читати! — вибухає Михайло

Семенович. — Видавай їм книжки та ще й думай за них! Що дасте, що дасте... А як нічого не дам?

Останнє запитання долинає до мене вже з-за стелажів.

Михайло Семенович повернувся невдовзі з цілим оберемком книжок. Розклав на столі в акуратний рядок, запитав:

— Ну, може, хоч із цих щось собі вибереш?

«Щось собі вибереш!» Та я ладен загребти їх усі! Роздивляюся книжку за книжкою, і руки тремтять, і щокі горять. Одна ж бо від одної цікавіша, не знаєш, на якій і зупинитися.

— Ось цю.

І по тому, як зблиснули очі Михайла Семеновича, зрозумів, що і йому сподобався мій вибір.

Так я став у бібліотеці своєю людиною. Минуло зовсім небагато часу, як я там днював і ночував, допомагаючи Михайлові Семеновичу.

У нього, крім мене, було ще кілька таких помічників, і всі ми вважали за щастя лишитись на вечір, щоб допомагати Михайлові Семеновичу видавати книжки. Адже бібліотека була досить велика, читачів щовечора набивалось повнісінько, і тоді Михайлові Семеновичу хоч розірвися. Та ще із його звичкою не просто видати книжку, а обов'язково допитатись, чому саме цю, а не ту. Він був великим диваком, однак дивацтво його не віднадувало читачів од бібліотеки, навпаки — воно їм подобалося.

Своє чергування ми щоразу починали з того, що розшукували окуляри Михайла Семеновича. Я й досі не знаю, для чого він їх тримав. Бо скільки його пам'ятаю, він жодного разу не користувався ними. Великі, в старомодній мідній оправі, вони або зависали на самісінькому кінчику горбатого носа, і тоді очі Михайла Семеновича дивилися поверх оправ, або вінчали високого лоба. Та найчастіше вони кудись таємниче зникали, і тоді лунав розпачливий крик Михайла Семеновича:

— Де поділись мої окуляри? Хто взяв мої окуляри?!

І всі, хто був на той час присутній у бібліотеці, включалися у пошуки. Бо поки пропажу не знайдено, Михайло Семенович відмовлявся видавати книжки. Підбігав до кожного, сердито допитувався:

— Це ви взяли мої окуляри?

Врешті окуляри комусь потрапляли на очі. Знаходили їх в найнесподіваніших місцях: поміж книжками, на підвіконні, а то й під столом. Михайло Семенович урочисто чіпляв їх на лоба і, наче нічого не сталося, націлювався примруженими очима на чергового читача:

— Так вам хочеться цікаву книжку? А я що, їх друкую, цікаві книжки?

Ми ходили поміж стелажми, дістаючи одні томики й ставлячи інші. Ми раювали в цьому книжковому царстві, і невдовзі я ввійшов у таке довір'я до Михайла Семеновича, що міг брати з собою будь-яку книжку і читати її скільки завгодно.

Звичайно, за таких обставин годі було й мріяти про атестат відмінника. Тут хоча б закінчити із добрими оцінками, без посередніх, та й від посередніх ще ніхто не вмирав. Поступають же якось люди в інститут, а чим я гірший?

Михайло Семенович казав, що не гірший. Переконаував мене вступати в бібліотечний, бо це був єдиний фах, гідний його уваги. І я таки подав би туди документи, якби не друга світова війна, не напружене міжнародне становище і не рішення уряду призвати мене до лав Червоної Армії. Тож мені на деякий час довелося розпрощатися із мрією про інститут і лаштуватися до військової служби.

Михайло Семенович тим був дуже засмучений.

— Що, може, буде війна?

Я сказав, що не буде. Адже нам ні з ким і воювати. Ми уклали пакт про ненапад з Німеччиною... Доводив усе це Михайлові Семеновичу із запалом молодості, а він тільки похитував головою та посміхавсь сумовито.

— Щоб у всіх було стільки розуму, скільки в словах твоїх правди! — відповідав Михайло Семенович. Похитуючи головою, гірко додавав: — Я стара людина, може, й не доживу, а ти таки доживеш і згадаєш, що я тобі зараз скажу: Гітлер учиняє євреями, а міситиме вами.

Я якось не взяв тоді до уваги оті пророчі слова. Спливли вони в моїй пам'яті вже пізніше, в час війни, коли за плечима лишилась і школа, і рік служби в армії, і бібліотека при Палаці культури з завжди трохи сердитим, заклопотаним, химерним і добрим Михайлом Семеновичем...

Однак надмірне захоплення книжками не минуло для мене безслідно. Окрім того, що я не одержав атестат відмінника, наді мною ще й нависла загроза залишитись поза армією через короткозорість, яку я набув, читаючи книжки. При самій лише думці про це мене починало тіпати. Це була б ганьба, яку навряд чи можна було б пережити. Непридатний до строївої. Все одно, що каліка. Тож до армії мушу потрапити за будь-яку ціну. Хоча б для цього довелося обдурити всю медичну комісію.

Я уже довідався, як перевіряють там зір — саджають на стілець, подалі од стінки, на якій висить таблиця з літерами: великими, меншими, ще меншими і зовсім дрібнюніми, як макові зернята. Лікар стає біля тієї таблиці й указкою торкається літер: найбільших, менших, ще менших, а ти їх повинен називати...

Точнісінько така таблиця висіла у шкільному медпункті. Я «позичив» її і почепив удома на стіні. З дня у день вивчав ті літери, яка за якою стоїть, аж доки безпомилково називав усі до найдрібнішої, коли мене ганяв по таблиці Мишко.

Після цього я вже сміливо міг іти на медкомісію.

Не так давно я мріяв стати танкістом. Та, начитавшись морських оповідань Станюковича, захворів морем. Тому й заявив у військкоматі, що хочу служити у військово-морському флоті.

Військовий комісар щось позначив у блокноті, і я, відчуваючи себе вже моряком, гордо вертався з військкомату додому.

ПРОВОДИ

— І коли ти вже станеш дорослим?

Мама всміхнулася — спасибі й на цьому! Правда, усміх торкнувся лише маминих вуст, а очі ще печальні. Дивиться так, мовби оце мене бачить востаннє. Мені аж недобре: не перенешу, коли хтось журиться. Або, ще гірше, плаче.

А в усьому винна Ольга Чровжова. Припекло, бач, похвастатись, що вже в інституті. Прибігла, мов карбованця по дорозі знайшла.

— Завтра до армії?

— Та завтра, — відповідаю стримано: що ви, жінки, розумієтесь на цьому!

— Я тебе проведу... Можна? — це вже до мами. Наче ми й досі маленькі, їй-бо! Щоб питати ото дозволу старших.

— Проводь, якщо хочеш, — вириваюсь поперед. — Тільки ми вийдем удосвіта.

— А ти мене гукнеш. Ітимете ж мимо...

— Як не забуду — гукну.

Могла б уже й іти. Так ні: вертиться й вертиться.

— То, може, десь недалеко й служитимеш?

Мене аж пересмикнуло: насміхатись із мене прибігла, чи що?

— Недалеко! А Тихого океану не хочеш? Або Льодовитого! Хоч досі переконував маму, що служитиму тільки на Чор-

ному морі. Щоб не так було їй страшно. Бо при одній лише думці про океан, про урагани та шторми в неї серце холоне. На Чорному ж морі, здається мамі, і вітри слабші, і хвиля менша.

— Так ти будеш плавати на кораблях? Ой, як цікаво!

— На лінкорі, — поправляю зверхньо. Бо ще й справді Оля може подумати, що служитиму на якомусь там цивільному кориті.

— Це ж аж чотири роки, — вставляє своє слово мама. — А він, дурний, радіє...

Оті чотири роки служби на флоті найбільше маму й страхать. Коли дізналася, куди я попросився, — обмерла. Адже у піхоті всього два роки, а тут аж чотири!

— Ти ж пере забудеш усе! І так у голові ніщо не тримається!

Мамі пече одне — інститут. Ніяк не може зрозуміти того, що флот і піхота — як небо й земля. Ось відслужу рік або два, приїду у відпустку в морській формі, тоді й буде видно, що краще: піхота чи флот!

Щоб зам'яти неприємну для мене розмову, запитую Олю:

— Ну, а як твій інститут?

— Чудово! — сяє Оля щасливо. — Вже й лекції почались!

— То чого ж ти вдома?

— Мама захворіла. На три дні відпустили.

— А на лекціях цікаво?

— Дуже! Математику нам читає професор, так він знаєш що нам сказав? Забудьте все, що вивчали в школі!

Ну! Оце здорово! Оглядаюсь на маму, чи вона хоч почула. А Ольга щебече й щебече: все про свій інститут. І які там аудиторії і який гуртожиток. В їхній кімнаті мешкає троє дівчат.

Це мені вже зовсім не цікаво.

Врешті Оля пішла. І добре зробила. Бо мама зовсім зажурилася. Їй і так, мабуть, невесело, а тут іще Ольга зі своїм інститутом!

— Це б і ти уже був студентом...

— Встигну... Закінчу службу...

— Ой, сину, поки одслужиш — все пере забудеш!

Мама цілий день ходить як у воду опущена. Плакати, щоправда, не плаче, не те, що інші матері, а все ж дуже засмучена. Та й мені якось не по собі. Бадьорюсь, бадьорюсь, а тоді серце як защемить — хоч сідай та й реви! Однак час збиратися.

Збори наші такі: що мама у торбу, те я із торби. Бо мамі чомусь здається, що я їду в голодний край. Тож і впихає все, що потрапляє на очі. Ще й журиться:

— Казала ж: бери оту, більшу. А в цю, бач, не влазить...

Більшу торбу мама пошила ще вчора. Не торба — чувал!

Старець і то надіти її не наважився б. Я як глянув — зарепетував. З дому забіжу, ночувати не буду, якщо мені оту торбу нав'язуватимуть!

Довелось мамі знову братися за голку та нитку. А тепер намагається набити-вже цю торбу по самісіньку зав'язку.

— О, і сухарі! Що я, старець, чи що?..

— Та дурненький! Це ж насушила тобі на дорогу. Захочеться їсти — от і погризеш.

— Еге, погризеш... Щоб усі з мене сміялись.

— Хто там із тебе сміятиметься!

— Всі! А сало навіщо?

Я кисну й кисну. Та й як не киснути, коли у повістці чорним по білому написано, що брати з собою. Ложку і пару білизни. А про харчі — жодного слова.

Врешті ми таки вклалися. І тут до мене підходить брат.

— Це тобі. На дорогу.

— Що там іще?

Сергійко не каже. Простяга лише щось затиснуте в жмені. Я наставляю руку, і в долоню мою сипляться мідяки. Ціла гора мідяків.

— Карбованець і сорок сім копійок, — каже брат. — Бери!

Я по-справжньому зворушений. Знаю ж бо, як важко Сергійкові оддавати ці гроші. Збирав більше року — на «Конструктор». Не дозволяв собі купити найдешевших цукерок. Навіть якось мамі сказав, якщо вона надумається купувати нам ласощі, то щоб його пайку оддавала грошима.

— Залиш краще собі. Тобі ж на «Конструктор»!

— Не хочу.

Стоїть, на мідяки і не гляне. Боїться, мабуть, що не витримає — попросить назад.

— Ну, дякую! А тобі що привезти?

— Нічого. Я так, без оддачі...

Понипав, понипав, згодом знову підійшов:

— Ти мені пришили трохи пороху... І патронів...

Гаряче обіцяю прислати і те й те. Я зараз ладен увесь флот обеззброїти, аби лишень порадувати брата.

Лягаємо пізно, о першій. Мама в останню хвилину надумалась мене купати, хоч я позавчора купався. Як не одбрикувався, що там же буде і море, і лазня, — не допомогло.

— Це ж на чотири роки. А я знаю, як ти сам купаєшся...

Шарувала мені спину, аж шкіра тріщала. А тоді заходила ще й голову мити. Хоч це вже й зайве: все одно обстрижуть!

— Тим паче! Я не хочу червоніти за тебе!

Наче мама збиралась бути при тому, як із мене волосся зніматимуть!

Вимитий, прилизаний, лягаю в постіль. Не встиг, здається, і заснути, як чую ласкавий мамин голос. Схилилась наді мною, проводить теплою долонею по щоці:

— Синку, пора... Запізнимось...

Насилу розплющую очі. М'яке тихе світло ллється по кімнаті, у плиті потріскують дрова, шипить, стікаючи з каструлі, вода: мама вже готує мені сніданок. Коли ж вона встала? А може, й не лягала зовсім?

Дивлюся на маму, на її завжди заклопотане обличчя, і хвиля гарячої ніжності омиває моє серце. Ніжності й жалю до мами. Думаю, як їй сумно буде без мене, вперше починаю розуміти, що чотири роки здаватимуться їй набагато довгими, ніж мені. Хочеться підійти до мами, сказати щось хороше і втішне, та знаю наперед, що нічого із того не вийде. Щось одразу скує мої руки, одбере мову...

Мама й не підозрює, що діється зі мною. Повертається до мене, повторює лагідно:

— Синку, пора.

Так, треба вставати. Рахую до трьох, потім до десяти, врешті на п'ятнадцяти сповзаю з ліжка. А мама вже стоїть із кухлем води, із чистим, з комода, рушником...

Виходимо, коли ще й не дума світати. Надворі темно, по-осінньому холодно. Та я не хочу одягати пальта, хоч мама і сердиться, що застуджуся.

В Ольки не світиться — сплять. Мама каже, що треба постукати, але я впираюсь.

— Як знаєш, — сумно згоджується мама.

Збори — у військкоматі, а вже звідти поведуть на станцію. Ми прийшли майже перші, у дворі ще порожньо, тільки над ворітьми червоне полотнище: «Палкий привіт допризовникам — гідному поповненню Робітничо-Селянської Червоної Армії!» Це ж і я — гідне поповнення! Мимоволі випинаю груди, розправляю плечі. Торбу кинув долі і заступив її, щоб не впадала у вічі.

Поступово двір наповнюють новобранці. Сходяться по одному й гуртом. Ті, що прийшли самі, одразу шукають вільне місце під стіною, туляться несміливо до неї. Ті ж, що в гурті, ввалюються із сміхом, з галасом, навіть з музикою. Ось уже в одному кінці двору гармошка і в другому — гармошка, одна з-поперед одної виводять, яка голосніша.

Эх, яблочко, да куда котишься,
Как на службу попадешь —
Не воротнисься!

Пусть он землю бережет родную,
А любовь Катюша сбережет!

Тут же й Катюші — без цих не обійдеться. Виснуть на ліктях у хлопців і на крок не відходять. Співають, розмовляють тихцем, а деякі вже й очі хусточками втирають — дурні сльози розвозять. Хлопці їм: «бу-бу» та «бу-бу», оглядаються на всі боки зніяковіло. Добре, що хоч Ольку не взяли із собою: ану ревіти надумалася б! Що б хтось міг подумати? Тут хоча б маму втримати од сліз...

Стоїть, засмучена, аж постаріла, не зводить з мене очей.

— Ти ж, сину, там шануйся, слухайся командирів... Та пиши частіше...

Слухаю маму в піввуха. Що такий гамір довкола — оглухнути можна, а що виглядаю Мишка Кононенко. Домовились триматися гурту, хоча б до тих пір, поки нас розішлють по частинах. Він же записався у танкісти, а я, як відомо, у флот.

Аж он і він. Продирається крізь натовп, крутить головою — шукає мене.

— Мишко! — махаю рукою. — Сюди!

Побачив, повернув у наш бік. А мені аж на душі потеплішало.

— Військово-морському — привіт!

— Привіт, броня!

Лягнули щосили долонями, потисли руки. Через праве Мишкове плече недбало перекинута сумка, на лівому — осіннє пальто. Комірець сорочки розстебнутий, мовби не осінь надворі, а літо. Ще й кепка задом наперед.

— Чого запізнився?

— Та прощавсь із старими. Домовилися, що не будуть проводити...

— Може, ти нас познайомиш? — втручається мама. І вже до Мишка: — Мені Толя про вас багато розповідав.

Я кажу Мишкові, що це — моя мама. А мамі кажу, що це — мій товариш Мишко Кононенко.

Ну, от і познайомились. Тепер уже мамі можна й додому вертатись. Бо хто його зна, коли нас поведуть на вокзал.

— Ти не хочеш, щоб я тебе провела?

Відчуваю, що образив маму, хоч зовсім того не хотів. Просто було соромно перед товаришем, що мене проводжають, наче маленького. Однак вистачає розуму не говорити того мамі,

натомість кажу, що дуже хочу, аби мама провела мене до вокзалу. Тільки вона може втомитись. А ще додому добиратися треба...

— Це вже хай тобі не болить, — відповідає мама ображено.

Стоїмо ні в сих ні в тих. Мишкові, певно, незручно за мене, а я вже ладен язика собі відкусити. Отак завжди: щось ляпну, а потім каюсь.

Та ось на ганок виходить капітан. Я його досі не бачив. А за ним іще кілька військових.

— Увага! Зараз викликатиму допризовників. Кого викличу — шикуйтесь отут, — і показав під стінку праворуч.

— Бойко!

— Коваль!

— Костюк!

Мене й Мишка назвав майже останніми. Я вже став побоюватися, що, може, забули, не внесли до списку.

— Ходім! — тягну нетерпляче Мишка за руку.

Як капітан кінчив, забігали молодші командири, що вийшли разом із ним. Вони супроводжуватимуть нас у дорозі. Відраховують, наказують шикуватись по чотири у ряд. І всі вони піхотинці, хоча б один моряк чи танкіст!

— Це тільки до Харкова, — каже Мишко. — А звідти вже по військових частинах розішлють.

Шукаю очима маму.

— Синку, я тут!

Махає рукою, пробирається ближче. Хустка зсунулась з голови, але мама не помічає того — дивиться тільки на мене. Хочу крикнути їй, щоб поправила хустку, та в цей час капітан махнув рукою: рушайте! Командири заметушились, закричали на всі голоси: «Налі-во! Праве плече вперед — кроком руш!» І ми, штовхаючись чемоданами, клумаками, торбами, рушили на вулицю.

— Ать-два! Лівою!

Командири стараються, аби наша колона набула військового вигляду. Ми й самі старанно відбиваємо крок, аж підосви починають боліти, а поруч поспішають матері, сестри, батьки. Вони намагаються не одстати від нас, але ми вже не належимо їм, поміж нами й батьками пролягла смуга відчуження, яка розділятиме нас багато років.

До Харкова ідемо пасажирським поїздом. Сидимо в купе майже один на одному, притихлі, засмучені, думками ще там, на пероні. Навіть Мишко, якого ніхто не проводжав, який ні з ким не прощався, і той скис. А що вже казати про мене?

Мама так і не поправила хустку. Коли поїзд рушив, вона йшла поруч із вагоном і все примовляла:

— Твоя мати не плаче.

І сама, певно, не помічала, як по обличчю котилися сльози.

Тепер уже поїзд мчить з усіх сил. Мелькають телефонні стовпи, пропливають поля, села, невеликі гаї. Хто прилип до вікна, хто слухає нашого супровідника — помкомвзводу. Ми йому приберегли місце і пишаємось потай тим, що він їде у нашім купе, один з-поперед одного пригощаємо його всім, чим багаті. В цьому нема якогось запобігання або підлабузництва: помкомвзводу становить частку того дивовижного світу, в який ми незабаром вступимо. Супровідник не відмовляється од щедрих дарунків: їсть усе підряд, охоче відповідаючи на наші безконечні розпитування. З усіх його відповідей до нас доходить одне: що служба в армії — це «не фунт ізюму», що хто в ній не був, той побуде, а хто побув, той «не забуде»! Бо армія — це вам не іграшки, в армії перш за все дисципліна: кру-гом — і всі «розговорчики»!

У Харків приїхали в обід. І одразу ж — у лазню.

— Одпарить цивільний душок, — пояснив супровідник. — І патли обстригти. Щоб звірів не розплоджувати.

— А як я не хочу? — Мишко до нього.

Помкомвзводу приціливсь на Мишка строгим оком, сказав:

— В армії забудь: хочу — не хочу! В армії — кругом! — і всі розговорчики!

Залунав сміх.

Лазню брали приступом: хто перший вдереться.

— Куди?! — хотів перепинити нас здоровенний дядько.

Так і втаскали його аж у роздягальню. А він люто вимахував віником і лаявся:

— Жеребці оглашенні!

Набилося повно. Мишко встиг захопити комірчину, в якій вішати одяг. Гукає до мене:

— Тільки, сюди! Роздягайся швидше. Орда налетить, то й ряжки не дістанеш.

Поскидали з себе одержу, замкнули комірчину і з номерками в руках стали пробиватись до інших дверей, звідки шугала пара.

Захопили вільну лавку недалеко од кранів. Лавка широка, слизька, хоч катайся. І ряжки дерев'яні, з мідними ручками. Мідь аж зелена, дерево ж чорне: в них, мабуть, милися ще дореволюційні купці.

Тільки прилаштувалися, як до нас підбігає отой підлабузник, що біля помкомвзводу увивався. Підбіг і дві ряжки на лавку:

— Товаришу командир, сюди! Ось вільна лавка!

Ми б йому показали «вільну»: Мишко уже й ряжку вхопив, так супровідник тут як тут. Підійшов, ляснув Мишка по голій спині, приязно спитав:

— Миємось? Порядочок...

А лакуза біля нього мало не хвостом вимахує:

— Лягайте, товаришу командир, я вам спину помию!

Нам уже й лазня — не лазня. Одсунулись аж на край лавки, похмуро спостерігаємо, як лакуза упада біля командира. Набрив води теплої, штурує спину, язиком мало не лиже. Мишко дивився, дивився, а потім за ряжку і до кранів.

— Ти що?

— Нічого.

Одкрутив кран з холодною водою, налив повну ряжку:

— Він його зараз помие.

Я рукою попробував: вода, наче крига.

— Стань так, щоб він нічого не побачив, — шепоче Мишко. Вже поставив свою ряжку на лавку, мило розводить: щоб було точнісінько так, як у лакузиній.

Я, звісно, став. Що мені: важко? Стою і дивлюся, як лакуза командирові спину намилює. Спина червона, розпарена — командир тільки крекче блаженно.

— Порядочок! А тепер обливай...

Тут я одступивсь, щоб не заважать людям митись. Тим більше, що й Мишко вже упорався: поміняв ряжки. А лакуза радий старатися:

— Тримайтеся, товаришу командир!

Та — хлюп крижаною водою!

Ніколи не думав, що командир так розізлиться і почне лаятись. Особливо, коли він, зірвавшись із лавки, уже сам ухопив другу ряжку та й вилив на себе. Потім мені Мишко розповів, що він встиг підмінити й другу: та вже була з окропом.

Тут же, у лазні, ми з Мишком і постриглися. Глянули один на одного — не могли втриматись од реготу. Мишко заливається, а я ще дужче.

Як вийшли із лазні, супровідник голосно запитав:

— Хто хоче сходити по обід?

Мишко смик мене за рукав:

— Тільки, підем?

— Підем!

— Ми, товаришу командир!

Колона рушила, нас, дванадцятро, лишилося на місці. І тринадцятий — молодший командир. Якраз чортова дюжина!

— Товаришу командир, а де той обід?

— У військовій частині... По два — шикуйсь!

— Товаришу командир, а куди наші пішли?

— На станцію, в ешелон... Праве плече вперед — кроком арш!

— Товаришу командир, а хіба нас не будуть розсилати по частинах?

— Розговорчики! Ви в строю чи на досвітках?!

Військова частина, у якій мали брати обід, була далеченько: йшли близько години. Мишко вже почав бурчати, що могли б і на трамваї під'їхати, аж ось командир скомандував: «Стій!» — і ми побачили масивні зелені ворота з червоною п'ятикутною зіркою. Ворота одразу ж відчинилися, і ми зайшли на широчезний, вимощений бруківкою двір. Довкола довгі двоповерхові будинки з червоної цегли.

— Глянь, танки!

Мишко захоплено товче мене ліктем під бік, хоч я бачу й без цього. Бойові грізні машини вишикувались у довгий ряд, біля них походжав вартовий з гвинтівкою.

Так, це тобі не піхота! А може, й мені попроситись у танкісти? Щоб разом із Мишком. На одній машині: він водієм, а я — командиром...

Підходимо тим часом до єдиного одноповерхового будинку, зупиняємося коло дверей. Командир наказує нам почекати, а сам заходить всередину. Згодом заявляється з двома паруючими відрами у руках. Відра величезні, не відра — цебра.

— Ану налітай, хто проголодався!

Я хотів був підскочити перший, та Мишко вчасно смикнув за рукав:

— Куди, дурний. Почекаємо легших.

Легших так і не діждалися. Натомість командир сказав:

— Доведеться зачекати з годину. На два відра не вистачило: доварюють.

— Товаришу командир, борщ же вихолоне!

Командир подумав-подумав і вирішив так: він поведе тих, що з борщем, а нам із Мишком лишатися тут. І чекати, поки він знову повернеться. Ясно?

Ясно, хоч і не дуже весело. Що вже хочеться їсти, аж у животі бурчить, а що й кортить швидше до ешелону добратись, дізнатись, куди нас повезуть. Але доводиться чекати, тож роздивляємось танки.

— Тільки, ти який собі взяв би?

— Отой, що з двома баштами.

— Дурний, то ж застарілий. Бери он той, що з однією!

Не встигли посперечатись, який танк кращий, як на порозі виріс повар у білому:

— Ви за борщем? Тримайте!

Ці відра наче ще більші. І важчі. Стоїмо й не знаєм, що далі робити. Це ж коли той командир повернеться, а борщ холоне й холоне.

— Давай підемо! Що ми, дороги не знайдемо?

Рушили. Відра важкі, та ще й нести незручно. Перехиляємося набік, а воно хлюпа та й хлюпа. Несли, несли, натомилися — зупинились. Поставили відра, витираємо спітнілі лоби.

— В тебе є гроші?

— А що?

— Оце б зараз морозива хоч по порції! Ти любиш морозиво?

Ще б не любив! Ковтаю слину, а Мишко спокушає:

— Пломбір з ізомом тобі доводилося куштувати?

Тут я не витримую: хапаю відро й кажу рішуче:

— Ходім!

— Куди?

— Шукати морозиво!

Морозиво найшли аж у центрі: ледве добрались. Якби не відра, то було б легше, а то відра, як гирі.

Морозивниця нас як побачила, одразу здогадалась, хто ми такі:

— Налітайте, солдатики, добирайте останнє!

— Бачиш: останнє, — шепоче Мишко.

— Добре, що одразу пішли, а то не хватило б.

З'їли по порції, облизалися. Подивились один на одного:

— Ще по одній?

— А грошей вистачить?

— Вистачить.

Отак ми й проїли Сергійкові гроші. Наласувались морозивом, аж язика подубіли.

Знову за відра, тільки не знаєм, куди тепер іти. Доки морозиво їли, то й дорогу забули.

— Вам до станції? — перепитує морозивниця. — То ви, хлоп'ята, ідіть оцією вулицею. Три квартали пройдете, а потім завернете праворуч. А там прямо, прямо — якраз у станцію і впретесь.

Подякували, взяли відра, пішли. Пройшли три квартали. Зупинилися на розі, перепочили та й знову за відра. Хоч вокзал і

далеченько, он ледь мріє, та нічого, дійдемо, солдатам не звикать до походів.

— Зате всі наїдяться, — втішаю Мишка.

Доплентались до вокзалу. Руки болять, ноги гудуть. Де ж ешелон?

— Ешелон? — перепитує черговий. — Стривайте, хлопці, ви допризовники?

— Та допризовники ж!

— То ви, голуб'ята, не туди втрапили! Ваш ешелон на товарній, а це пасажирська...

— На товарній?

— Еге ж, за п'ять кілометрів звідси.

Обом нам хочеться плакати. Це ж легко сказати: п'ять кілометрів! Та ще й з повними відрами, будь вони неладні!

— Ви йдіть прямо по колії, — раїть черговий. — Вулицями трохи ближче, та ще зіб'єтесь з дороги...

Йдемо та йдемо. А колії ні кінця ні краю. Врешті дійшли. Тільки де ж наш поїзд, як кругом ешелонів — аж очі розбігаються.

— Дядьку, ви не знаєте, де наш ешелон?

— А ви хто такі?

Залізничник у засмальцьованій формі підозріло до нас приглядається. І ми поспішаємо відповісти:

— Ми — допризовники.

— Допризовники? Так ваш ешелон уже відправили.

Я розгублено дивлюсь на Мишка, Мишко — на мене.

— Як же це ви примудрились одстати? — цікавиться тим часом залізничник.

Неохоче пояснюємо. Про морозиво, звісно, ні слова, бо причім тут морозиво? Послали по обід, поки дочекались, поки донесли, ешелон і відійшов. Що ж тепер маєм робити?

— Щось та придумаєм, — втішає залізничник. — Ви, хлоп'ята, постійте, а я дізнаюсь, куди пішов ешелон©.

Сіли прямо на рейки, дивимось безтямно на відра. А залізничника нема та й нема. Уже й сонце при заході, вже й похолодало, а залізничник мов крізь землю провалився.

Сидимо ще з півгодини. А може, і довше.

— Заждалися, хлопці?

Залізничник! Ми так і підхопились.

— Беріть свої відра та швиденько за мною.

Веде нас через колії, поміж вагонами, розповідає на ходу:

— Ваш ешелон пішов на Полтаву. А зараз відправляється другий. Сідайте й паняйте слідом...

— А як не наздоженем?

— Ще й обженете, — заспокоює нас залізничник. — Цей піде з вітерцем, зеленою вулицею... Ось і він! Залазьте у тамбур...

І тільки ми влізли, тільки поставили відра, як поїзд — ту-ту! — і поїхав. Не встигли навіть залізничникові спасибі сказати.

Мчали й справді, аж вітер свистів, мелькали полустанки та станції. Паровоз перед кожною кричав мов несамопитий: давай дорогу! І семафори ледь встигали підносити руки. Нам з Мишком зовсім було б весело, якби не вітер. Холодний, пронизливий, він продував одкритий тамбур і шарпав на нас одяг. Та ще якби не вугілля. На платформі, перед самісіньким тамбуром. За годину ми були, як сажотруси, — тільки зуби блищали.

Отоді я й згадав добрим словом маму, що примусила мене взяти пальто. І коли Мишко не витримав — вдягнувся, я дістав і своє. Повпиралися спинами в дошки, руки — в рукава, голови — в плечі: сидимо, наче пугачі.

У Полтаву приїхали далеко за північ.

— Ешелон з допризовниками? Є такий. Он він, хлоп'ята, й стоїть. А ви що ж — відбилися?

Ми навіть не відповіли — кинулись з усіх ніг до ешелону. Щоб не рушив без нас.

Вранці супровідник сердито допитувався:

— Самоволочка? Погулять закортіло? Не виходити з вагонів, поки й до частини доїдемо!

Потім ми довідалися, що йому дісталось на горіхи од начальника ешелону за те, що ми загубилися.

— А зараз — вмиватися! Ви в трубі паровозній приїхали чи в цистерні з-під мазуту? І відра вимийте!

Ми довго плескалися під краном, потім мили відра з-під борщу, якого ніхто не захотів і попробувати. Але не це нас засмутило. Прикро вразило інше: далеко за Полтавою дізналися ми з Мишком, що всіх нас везуть в одну частину. Не в матроси, не в танкісти — в піхоту! Царицю полів.

Частина четверта

«АТЬ-ДВА!»

Схоплююсь од гучного крику. Щойно снівсь сон: яскраво освітлений коридор і відчинені двері в темну кімнату. Там, у кімнаті, в густій темряві, причаїлося якесь страховисько. Щось настільки страшне, що я весь холону. Хочу втекти, та ноги приросли до підлоги. Хочу закричати, але голос пропав. У цей час світло в коридорі погасло і залунав отой крик.

Серце гупає так, що, здається, от-от вискочить з грудей. Ошелешено блимаю, а у вуха ще б'є несамовите:

— Під-йо-ом!

Врешті усвідомлюю, що я в казармі. На вузькому двоповерховому ліжку: я внизу, нагорі — Мишко.

Він теж прокинувся. Звіщує ноги, розгойдує ними, намагається вцілити мене по голові. Все ще сердитий, ловлю його погу, щипаю за литку. Мишко ойкає, ніг як не було, натомість з'являється його розлючене обличчя:

— Ти чого щипаєшся?

— По-одимайсь!

Ну й голос! Мертвого підніме.

Зіскакую на холодну підлогу. Вона так і обпікає розігріті підошви, і мене всього аж струшує: бр-р-р! Виклацуючи зубами, починаю вдягатись.

— А вам що: окрема команда потрібна?!

Помкомвзводу! Не той, що нас супроводжував, а інший. Віднині він буде командувати нами. Зупинився навпроти, дивиться грізно на Мишка.

Мишко лягає на живіт, сповзає з другого поверху. Високе ліжко гойдається, Мишко теліпає босими ногами — ловить підлогу.

— Швидше, пшвидше! Це вам не у тепці в гостях!

Ми ще не одружені, в тещ не гостювали, тому не можемо як слід оцінити помкомвзводівський дотеп.

— Щоб за десять хвилин нікого тут не було! — нагадує помкомвзводу командирові відділення. — Ясно?

— Ясно, товаришу помкомвзводу!

Командир відділення хвацько прикладає закладуками. Він уже вдягнений, узутий і тепер не злазить із нас:

— Ви що, як сонні мухи? У армії, а не в тещі в гостях!

Він явно наслідує помкомвзводу: так само супить брови і закладає великий палець правої руки за ремінь. Але це йому погано вдається. Дуже-бо юне у нього обличчя і блакитні, як у дівчини, очі.

— Щоб за п'ять хвилин було застелено! — командує він і біжить до інших ліжок.

А в мене, як на зло, затягнувся шнурок од черевика. Хоч зубами гризи! Учора полінився розв'язати, скинув просто так, а тепер от маю халепу.

Мишко ж зовсім не поспішає. Стрибає на одній позі, намагається поцілити другою в холошу.

— Хіба це життя: і поспать не дадуть! Піхота нещасна!

Він все ще не може звикнути до думки, що доведеться служити в піхоті. Має твердий намір написати в Москву наркомові, щоб його перевели в танкісти. Намовляє й мене:

— Ти що, здурів: у піхоті служити?

Ще у ешелоні нахвалявся:

— Дай тільки до місця добратись!

Бо втрапити по дорозі на пошту ніяк не вдавалося: мене і Мишка не випускали з вагона до самої Вінниці. А у Вінниці повели одразу ж на вузькоколіїку, посадили в маленькі вагончики та й повезли на Вапнярку.

З Вапнярки рушили вже пішака на Дзигівку. Тюпали годин п'ять, поки дійшли. Стомилися страшенно: у кожного ж торба або чемодан, та ще й якесь пальто. А супровідник «підбадьорював»:

— Це що! От спробуйте при повній викладці та на сорок кілометрів. Отоді тата-маму згадаєте!

Дехто уже й носа повисив, що не така військова служба легка та приємна, як досі здавалося.

Врешті дійшли. Попереду, в широкий долині, — Дзигівка, а по ліву руку — двоповерхові з червоної цегли казарми. Триста сімдесят перший стрілецький полк — наш дім, наша хата.

— Праве плече вперед!

Наша саяк-так вишикувана колона овечою отарою полилась у ворота.

— Приставити ногу! Можете опустити поклажу!

З учорашнього дня — два найяскравіші спогади: як набивали матраци і як потім вечеряли.

Матраци роздали прямо в колоні. Ткнули кожному довжелезну полотняну ковбасу, скомандували: «Кругом!» — повели геть із двору, наказавши лишити на місці речі.

Привели аж у поле, до двох величезних скирт. Була подана команда набивати матраци, і ми обліпили ті скирти, як миші.

Смугасті ковбаси здавались бездонними. Але ми такі їх натовкли соломою.

Потім нас знову вишикували і повели назад. Коли б хто згори глянув, то подумав би, що то не ми, а комахи тягнуть на собі довгі смугасті лялечки.

Повели одразу в казарму, на другий поверх. У величезну кімнату з двома рядами двоповерхових ліжок. Таких я ще зроду не бачив. Мишко одразу ж скок нагору:

— Цур мос!

Гаразд, хай буде твоє, як ти такий жадний! Потім нас водили вечеряти. Хоч ми, натомлені, хотіли одного: спати. А рано-вранці:

— Під-йом!

Не встигли вдягтися та ліжка заслати, як нова команда:

— На зарядку! Швидше! Швидше! Ви що: місяць не їли?

Їсти то їли, та не звикли так поспішати.

Сунемо вниз із другого поверху. Спотикаємося, напівсонні, на сходинок.

Надворі темно, холодно: бр-р-р! А ми в самих спідніх сорочках: вітер так і пронизує.

— По два — шикуйсь!

Шикуюмось. Тулимось один до одного, щоб хоч трохи зігрітись.

— Напра-во! Бігом арш!

Побігли. Спершу весело, дружно, розмахуючи щосили руками, а як трохи захекались, то вже й повільніше. А помкомвзводу, голий по пояс, скаче попереду, на бігу командує:

— Не відставати!

І командири відділень, теж голі по пояс, дружно за ним:

— Ногу! Ногу!

Повітря у грудях аж свистить. Вже не холодно — жарко. А помкомвзводу пре, наче кінь. Повернув у ворота.

Біжимо з останніх сил, а нам назустріч повертаються групи військових. Теж біжка.

— На місці кроком арш! Ать-два! Вище ногу!

Куди ж іще вище? І так задираєм, аж суглоби тріщать!

— Взво-од, стій!

Стали. Тільки тепер помітили річечку, що стрибає по кам'я-

нистому дну.

— Скидай сорочки!

Помкомвзводу, подаючи нам приклад, перший нахиляється над водою. Черпає повні пригорщі, хлюпає на шию, груди, спину. Ми ж боязко підступаєм до берега, пробуєм пальцями воду: наче крига!

+ Хай дурніші миються, — бубонить Мишко. Схиляється, удає, що черпає повні пригорщі води. Ухкає так, наче й справді водою обливається.

— Молодець! — хвалить його командир відділення. — От беріть приклад з нього!

Брати то й брати. Я теж черпаю долонями повітря, ухкаю не згірш од Мишка.

— Досить, — зупиняє нас командир. — А то ще застудитесь.

— Не застудимось! — відповідаємо дружно. — Нам не первина!

Возькаємо рушниками по сухій шкірі, вдаємо, що втираємося.

— Обмились?

Помкомвзводу! Незчулися, коли й підійшов.

— Уже вмились! — доповідає бадьоро Мишко.

— Ну, як вода?

— Як парне молоко!

— Ану покажіть рушники!

Скочили! Рушники ж сухі-сухісінькі. Не догадались, дурні набиті, змочити у воді.

— Та-ак... — І до командира відділення. — А ви куди дивитесь? Ану нахиліть їх по черзі!

Командир відділення хапає за потилицю спершу Мишка. Нагинає, аж спина тріщить. І Мишко вже ухкає, не прикидаючись: помкомвзводу ж облива його водою зверху донизу.

— Ясно, як треба вмиватись?

Мишкові ясно. Витирається, аж рушник миготить.

— Давайте й цього!

Тверда долоня лягає мені на потилицю. Я розставляю поширше ноги, щоб не звалитись у річку, кричу, що вмиватимусь сам, а ті, що вже вмилися, сміються, аж присідають. Безплатний, бач, цирк!

У помкомвзводу не пригорщі — відра. Та ще й хлюпає так, що вода тече аж у штани.

— Досить, утиратись!

Притьмом хапаю рушник.

Назад біжимо, й підганяти не треба.

Після сніданку повели всіх у лазню, а звідси знову строєм.

Вимахуємо старанно руками, гупаємо в землю підощвами, на ходу рівняємо ряд. Назустріч трапляються червоноармійці, міряють нас глузливими поглядами, кидають уїдливі репліки. Ми й самі розуміємо, що являємо жалюгідне видовище: в цивільному одязі, не стрій, а отара.

Ось пройшов наїжачений гвинтівками взвод: з піснею, з хвацьким висвистом, з командиром-орлом попереду. Ми оглядаємось услід, і нас печуть заздрощі.

— Як ти думаєш: нам скоро гвинтівки дадуть?

— Запитай у командира.

Нарешті дійшли до одноповерхової приземкуватої споруди з маленькими загратованими віконцями. І поки ми вгадували, що це, пролунала нова команда:

— Приставити ногу! Справа по одному кроком арш!

Оте «арш» лунає, як постріл: несподівано й різко. Ми аж здригаємось.

Заходимо досередини. Нас ведуть у кінець довжелезного складу. Тут стоїть щось схоже на прилавок, а за прилавком — командир. Запитує в кожного зріст, розмір взуття, наказує зняти кепку чи шапку і натренованим оком прикидає, яка в кого голова.

— Третій... Сорок один... П'ятдесят шість...

Цифри так і сиплються з його вуст і матеріалізуються шинелями, гімнастерками, білизною, взуттям. Видають одразу все, аж до онуч, щоб у нас не лишилося від домашнього й нитки. Дехто поривається одразу й приміряти, але командири кваплять, щоб не затримувались. Примірятимем уже в казармі.

— А як не підійде?

— Поміняєте потім.

У казармі було порожньо й тихо: все мов завмерло. І двоповерхові ліжка, вишикувані в довгі ряди, розбиті повзводне, з ідеальною лінією білих подушок і сірих ковдр. І стільці, по два біля кожного ліжка. І порожні піраміди для гвинтівок та кулеметів. І навіть днювальний, єдина жива істота на все приміщення: в ловко підігнаній формі, з багнетом при боці. Стоїть і не зблимне: стереже строго тишу.

Та ми її враз сколихнули: кинулись до своїх ліжок. Кожному хочеться швидше скинути з себе цивільне, стати справжнім бійцем. Поспіхом залазимо в натільну білизну, в штани-галіфе з синьої діагоналі, а тоді вже підступаємо до командирів відділень з черевиками, онучами й обмотками.

Досі мені здавалося, що для того, щоб узутись, не потрібно особливої науки. Нап'яв на ногу що потрапило під руку — шкарпетку, то й шкарпетку, онучу, то й онучу, сьак-так зашну-

рував, притупнув — уже одна нога й узута. Тепер так само другою, щоб швидше з хати, з маминих очей, бо обов'язково загадає щось робити, а друзі уже чекають надворі. А виходить, що взуватись — то ціла наука, від неї може залежати успіх наступного бою, — повчає нас командир відділення.

! Бо що може бути, коли неправильно взуєшся?

! Перше — натреш собі ноги. Друге — одстанеш від колони. Один одстав, другий одстав, а хто воюватиме?..

— Нogu треба загортати, як лялечку. Отак!

Командир розправляє онучу, ставить навскіс босу ногу. Блискавичний натренований рух — і нога мов облита онучею: жодної складочки, жодної зморщечки. Ми пробуємо робити те саме, та жалюгідні наші намагання не приносять успіху.

— Одставити! Давайте спочатку...

Врешті с'як-так узуваємось.

— Досить для першого разу, — змилостивився командир відділення: йому теж, мабуть, набридло вертати онучу. — Тепер давайте обмотки.

Обмотки! Дві довжелезні смуги з грубої чорної матерії, скатані в товсті валки. Скільки вони нас попомордують в недалекому майбутньому, яких тільки не завдадуть прикрошів. Пролунає, бувало, команда:

— Взво-од, струнко! Рівняння направо!

На командира роти, а то й батальйону. Весь підберешся, підтягнешся, пильнуючи стрій, і, гупаючи витягнутими ногами об землю, намагаєшся пройти якнайкраще мимо командира, показати йому, хто ти і що ти. Ось він уже майже поруч, урочистий і строгий, з долонею під козирком, їси його очима, як і належить за статутом, весь аж здригаєшся од стрімкої ходи. Ще крок... Ще крок... І раптом помічаєш, як досі тверда та непорушна долоня командира починає тремтіти, і досадливо мружаться очі. І ще помічаєш, як щось чорне і довге метляється перед тобою, збиває з кроку, плутає ноги...

Обмотка! Обмотка, будь вона проклята!

Розпустилася саме тоді, як підійшов до командира...

Потім приміряли гімнастерки. І в один голос кричали:

— Товаришу командир, велика!

— Поміняйтесь з товаришем!

— Все одно велика!

Особливо у комірові. Плечі й рукава ще нічого, а комір — наче хомут. І шия — мов паличка.

— Підшийте підкомірники — буде якраз, — втішає командир.

Підкомірники — вузьенькі смужки білої матерії, їх треба підшити так, щоб виглядали з-під комірця рівно на півсантиметра.

Я зроду-віку не тримав голки в руках. Хіба що тоді, як треба було вколоти Ванька або Сергійка. Бо шиття вважалося у нас на селі заняттям чисто жіночим, яке не личить чоловічому роду.

Туло підкомірник і так, і сяк, питаю тихенько в товариша, що сидить навпроти на ліжкові:

— Мишко, ти не знаєш, як його пришивати?

— А я що, кравчиня?

Мишко тикає нитку у вушко, пошепки лається. Починаю шити. Голка чомусь частіше залазить у пучку, аніж у твердий комірець. За кілька хвилин пучки стають наче решето.

Врешті так-сяк підшиваю. Стромляю голку в ліжко, йду до командира — похвастатись.

— Одставить! — каже командир і показує на свою гімнастерку. — Ось так треба пришивати. Ясно?

Після того як з лихом пополам підшили підкомірники та вдягли гімнастерки, командири учили нас, як підперізуватись: щоб попереду — жодної складочки, а під ремінь не можна було й двох пальців просунути.

— Підтягнуть животи! Дужче... Ще дужче! А тепер затягуйтеся. В кого не вистачить сили — допоможемо...

Ми слухняно вбирали животи, кололи дірки, затягувались що було сили. Дуже ж бо нам кортіло бути такими бравими, як наші командири.

І ось ми нарешті споряджені. І не впізнаєм один одного — так нас змінила військова форма. Відчуваємо себе трохи незручно, однак боїмося, що хтось це помітить. Але нізачо у світі не одягнули б цивільного вбрання, із якого щойно вилізли.

І досі переконаний, що найважливіша постать у армії — молодший командир. Але до того, як потрапити в армію, я думав зовсім по-іншому. Мені чомусь здавалося, що чим вищий за чином командир, тим він страшніший для рядового бійця. Комбата треба більше остерігатися, ніж командира роти, а командирові полку, дивізії чи корпусу і взагалі не слід потрапляти на очі. Молодших командирів для мене в той час просто-напросто не існувало. У своїй святій наївності я був переконаний, що як тільки потраплю до армії, то одразу ж моєю скромною особою зацікавиться принаймні полковник.

А в частині нами постійно опікувався наш помкомвзводу, який чомусь вважав, що солдата треба тримати у заячій шкурі.

За весь час я ніколи не бачив, щоб помкомвзводу всміхнувся. Він завжди був насуплений і сердитий. І дуже любив читати нотації.

— Учили вас: ні ходити, ні стояти не вмієте. А заправочка!
От ви... Як ваше прізвище?

— Кононенко.

— Одставить! Треба казати: боець Кононенко!

— Боець Кононенко! — повторює сердито Мишко.

— Вийдіть із строю. Кру-гом!

Мишко повертається — ледве не падає. Взводом прокочується сміх. Помкомвзводу зневажливо розглядає Мишка.

— Хіба таким повинен бути боець? — запитує він. — Де ваша заправочка? Отдельонний Ярчук!

— Я!

— Вийдіть із строю.

Командир нашого відділення ступив три кроки вперед, приставив ногу, повернувся до строю обличчям. Увесь взвод мимоволі замилювався його чіткими рухами. Аж тепер ми помітили, яка велика різниця між нашою і його ходою.

— Станьте поруч!

Чак-чак-чак! — став.

— Ясно, яким повинен бути боець?

Ясно. Гімнастерка як влита, під ременем ані зморщечки, підкомірник білою лінією окреслює мускулясту засмаглу шию. І навіть обмотки так туго намотані, наче мотали їх не людські руки — машина.

— А тепер подивіться на нього!

Дивимося на Мишка, що стоїть, як опудало. Гімнастерка поїхала набік, комірець теліпається, як обротька на шиї, обмотки одна вище, а друга нижче.

— Бачите?

— Бачим, — відповідаємо врізнобій, неохоче. Бачимо ж не стільки Мишка, скільки самих себе.

— Даю десять хвилин на заправочку... Р-р-розійдись!

Так почалося наше знайомство. Скільки минуло вже років, а й досі, згадуючи службу в армії, я передусім бачу не командира взводу чи роти, а помкомвзводівську постать.

Нам здавалося, що все його дратувало, крім двох речей: він любив статут, який знав, мабуть, напам'ять, і безтямно був закоханий у коней. Його і в армію взяли прямо із стайні, де він був конюхом, і він потай страждав, що потрапив не в кінноту, а в «царицю полів». Тому, мабуть, під час навчань, коли ми виходили в поле, найчастіше лунала команда:

— Кіннота ліворуч!

— Кіннота праворуч!

Наш взвод розвертався в каре — лицем до ворожої кінноти. Передні лягали, ті, що позаду, ставали на коліна, а ще задні на весь зріст цілились в уявну кінноту. І як ми не старалися, помкомвзводу в душі, мабуть, не вірив, що наше каре могло зупинити навальну атаку кінноти. Адже він не раз нам повторював те місце із статуту, де твердилося, що десять кавалеристів можуть порубати сотню піхотинців. Щоправда, в тому ж статуті було написано, що десяток піхотинців можуть перестріляти сотню кіннотників, але наш помкомвзводу чомусь те місце завжди оминав.

Неділя була єдиним днем, коли я міг посидіти з книжкою. Цілий тиждень чекала вона на мене у тумбочці. І ось наставав жаданий день. Підйом, фіззарядка, сніданок — і ми вільні до вечора. Роби собі що знаєш. Куняй, пригрівшись у закутку (на ліжко лягти й не подумай, до ліжка й доторкнутись не можна), балакай з товаришами, пиши додому листа, грай у шашки, у шахи, у доміно, а ввечері — обов'язково кіно. Ті, що служили вже другий рік, ще зранку наряджались, наквацьовували черевики і шикувалися в один ряд. Виходив старшина, прискіпливо їх оглядав: чи не розстебнутий гудзик, чи немає нестатутної складочки, і врешті командовав:

— Можете йти!

І вони, щасливі, весело вирушали в містечко Дзигівку, за півкілометра од наших казарм. На дві-три години, а то й до обіду, залежно від настрою старшини, який видавав звільнення.

Нас ще нікуди не випускали, навіть у строю не водили через Дзигівку, щоб ми не ганьбили Червоної Армії своїм невихованим виглядом.

Та я не дуже журився з того, що не піду у Дзигівку. На мене чекала книжка, і я похапцем брався за неї. А щоб помкомвзводу нічого не загадав робити — перестилати ліжко чи міняти в матраці соломку, то ішов у бібліотеку, в читальний зал. Там уже я в повній безпеці: помкомвзводу туди й носа не потикав.

Командир нашого взводу був зовсім іншою людиною. Коли він уперше вийшов до вишкиваного взводу — високий, стрункий, підібраний, ми так і вп'ялися очима в новенький орден Червоної Зірки, що виблискував у нього на грудях.

У той час командирів-орденоносців можна було полічити на пальцях. У нашому полку навіть командири рот, та що там рот — батальйонів не мали жодного ордена, тож зрозуміло, як ми гордилися своїм лейтенантом.

Згодом довідались, що він нагороджений за участь у боях на

озері Хасан. Тоді ще командир відділення, він із своїми бійцями пробрався у ворожий тил і розвідав оборону японців. Та мало розвідав — ще й приволік «язика»! Під час останнього штурму був поранений, а після видужання потрапив до військового училища.

Лейтенант був суворий з вигляду: майже ніколи не всміхався. Але й ніколи не гнівався, хоч що б там сталося. За весь час служби ми так і не почули, як він кричить. А не кричати на нас не зміг би й святий.

Пам'ятаю, як під час занять у полі я зашився в бур'яні, командир послав мене у розвідку: дізнатися, чи немає ген на тому пагорбові ворожої засідки. Я спершу був шпарко узявся до справи. Але йти, весь час згинаючись, щоб не витикатися з бур'яну, було досить важко, тож я й вирішив трохи перепочити. До того ж напевне знав, що на пагорбові немає жодного ворога, то навіщо до нього й пертись? Чи не краще полежати в затишкові, а командирові потім доповісти, що пагорб порожній.

Так і зробив. Лежав, лежав та й незчувся, як заснув.

Розшукували мене всім взводом. Вже пора було йти на обід, вже нікого не лишилося, окрім нашого взводу, а мене все ніяк не могли відшукати. Врешті один з бійців таки натрапив на мене:

— Ось він, товаришу лейтенант!

Я схопивсь, наче заєць.

Коли б замість лейтенанта був помкомвзводу, він мене з'їв би живцем. Лейтенант же лише пильно подивився на мене і спокійно сказав:

— Доповідайте!

Я ладен був провалитись крізь землю.

— Заснули?

Я ще дужче похнюпився. Відчував на собі погляд лейтенанта, осудливі погляди товаришів, і тиша довкола ставала такою гнітючою, що мені аж важко було дихати. Краще було б, якби помкомвзводу кричав оце зараз на мене.

— Ставайте у стрій!

За обідом їжа мені не лізла у горло.

Після обіду, після «мертвої години», коли мали вивчати матеріальну частину, наш лейтенант дещо змінив тему уроку: став розповідати про бої на озері Хасан. Пригадав випадок, як два бійці були послані в розвідку, як злякалися і, так і не розвідавши до ладу, повернулись назад. І скільки потім наших бійців загинуло, коли пішли в наступ. Саме тоді був поранений і він, наш лейтенант.

— А ті два? Що їм потім було? — поцікавився хтось.

Лейтенант відповів не одразу. Я ж сидів, боячись і дихнути. Мені здавалося, що весь взвод втупився в мене.

— Їх потім судив військовий трибунал. Він так і не нагадував мені більше про той випадок у полі. Я ж довго мріяв, щоб лейтенант дав мені якесь неймовірно важке доручення. Я б умер, а таки виконав би його.

Ми не знали, коли наш лейтенант спав. Часто-густо лишався з нами аж до відбою, а на ранок, коли лунала команда «підйом», він уже був у казармі. Акуратний, підібраний, в чистому, мов щойно з-під праса, мундирі, і хоча б тобі крихітка дрімоти в спокійних очах! Іде поміж ліжками, і ми щосили стараємось, аби швидше стати у стрій.

Іноді навідувався й опівночі. Коли всі вже спали. Пам'ятаю, як у моє перше чергування, коли я, прилаштувавшись біля тумбочки, читав книжку, щоб не заснути, раптом одчинилися двері й на порозі виріс наш лейтенант.

Мене так і підкинуло. Схопився, повернувся до командира:

— Товаришу лейтенант...

— Тс-с...

Він застережно підніс руку, щоб я своїм криком не розбудив взводу. Помітив книжку, взяв, погортав:

— Цікава?

— Дуже цікава, товаришу лейтенант.

Підсунув табуретку, наказав сісти й мені.

— Багато читаєте?

Я відповів, що багато. Тоді лейтенант запитав, якого письменника я найбільше люблю. Вислухав, у свою чергу сказав:

— А я люблю Толстого.

Розпитував потім, звідки я родом, де навчався, хто мої батьки, чи є у мене сестри-брати. І мені чомусь здавалося, що це його дуже цікавить: так уважно він дивився на мене. Потім спитав:

— Важко в армії?

Нечистий смикнув мене за язик відповісти, що ніскільки не важко. Лейтенант посміхнувся недовіриливо, ледь хитнув головою:

— Важко. На те й армія... Я перші півроку, коли потрапив до армії, думав, що не витримаю. Середня Азія, спека більше сорока градусів, сонце, пісок — дихати нічим, а ми при повній викладці — у форсований марш... Або з ранку до вечора на плацу. Торкнешся затвора гвинтівки — руку обпечеш. А потім звик. І недосипати звик, і наїдатися став. Звикнете й ви. Службу закінчите — жаль буде повертатись додому.

Посидів ще трохи, звівся, закрив мою книжку:

— А читати на посту не годиться, товаришу боець.

Лейтенант пішов, а я чесно сховав книжку. І вже сам на сам боровся щосили з дрімотою.

Кожен день починається криком днювального:

— Підійо-о-ом!

Той крик вибухає, наче бомба, і ми, ще сонні, зриваємось із ліжок. «Щоб ковдра летіла під стелю, а ви на підлогу!» — повчав помкомвзводу. Надворі ще ніч, і нам щоразу здається, що нас помилково розбудили на годину раніше.

У дворі, під вікнами, замирає сигнал підйому, командири вторять йому досвітніми півнями:

— Підніма-айсь! Швидше! Швидше! Бігом на зарядку!

Не встигнеш упоратись з розпроклятими обмотками, як знову голос днювального:

— Виході строїться!

Хапаємо рушники, мчимо один поперед одного. Шидуємося, за помкомвзводом біжимо на зарядку...

Так починається ще один день — черговий день служби в армії.

Сьогодні у нас незмінна стройова, потім — «укріплена смуга», дві години — статут і під кінець — вправи на фізкультурному майданчику.

Стройову ми вже трохи освоїли: навчилися ходити, вітати командирів, на ходу повертатись крутом, не збиваючи при цьому один одного з ніг. А от «укріплена смуга»!..

Ті, що її планували та будували, намагалися не пропустити нічого, що може трапитися на дорозі бійцеві в майбутній війні під час атаки. Отже, на тій смузі були: довжелезна колода над глибокою ямою з водою. Колода кругла, як качалка, ще й погойдуеться, коли на неї ступити. За нею — макет двоповерхового будинку: дощана стіна з єдиним вікном на другому поверсі. Далі — півтораметровий паркан і широкий рів з водою, вже без колоди, і аж у кінці — опудало ворожого солдата, виготовлене з лози.

— Це зовсім не важко, — переконував нас лейтенант. І до помкомвзводу: — Покажіть, як це робиться!

— Єсть показати!

Помкомвзводу бере в ліву руку учбову гвинтівку, а в праву — гранату. Нахилився вперед, напружився — чекає команди в атаку.

— В атаку, вперед! — і помкомвзводу вихором помчав до укріпленої смуги.

У цей час ми забули все: і те, що він нас лає, і позачергові

наряди, — ми дивилися на помкомвзводу, і кожному з нас хотілося бути таким спритним, як він.

Ось він з розгону стрибнув на колоду і побіг по ній, як по доріжці. Ось добіг до стіни. Енергійний кидок, граната щезає у вікні, а помкомвзводу мчить прямо на стіну... Невже збирається видертись? Так стіна ж як відполірована, а вікно хтозна й де! Не встигли ми мигнути, як помкомвзводу вже у вікні.

Спритно, мов кіт, зіскочив по той бік на землю, побіг уперед. Р-раз! — і паркан лишився позаду. Р-раз! — і птахом злетів над ямою... Приземливсь, мов пружина, і вперед на опудало. Короткий, як блискавка, випад, опудало тільки гойднулося, наскрізь прошите багнетом, — і помкомвзводу, почервонілий, задиханий, прямує назад.

— Ясно? — питає командир взводу.

Мовчимо. З острахом дивимось на колоду, на стіну, на рів, приречено думаємо: «Хоч би без води... А вода ж холодна...»

— Хто спробує перший?

Ті, що стоять у першій шерензі, відводять очі, задні ж ховаються за передніх.

— Добровольці, два кроки вперед!

І тут я не витримую. Ноги мої самі собою ступають два кроки вперед. Рухаюсь, як у сні, і коли опам'ятався, то було вже пізно відступати назад.

Вражений помкомвзводу дає мені гранату й гвинтівку.

— Ось побачите, це не так уже й важко, — чи то мені, чи всьому взводові каже лейтенант. І вже тільки до мене: — Приготуйтесь!

Я виставляю одну ногу вперед, набираю повні груди повітря. В мене, мабуть, виходить не так красиво, як у помкомвзводу, але командир взводу хвалить мене:

— Молодець! Готові? В атаку... вперед!

— Ур-ра! — вигукую я і біжу до ями з колодою. Біжу, як до шибениці, бо що ближче, то глибшою здається яма, то тоншою колода. Добіг — тиць! — зупинився.

— В чім справа? — питає лейтенант.

— Товаришу лейтенант, збився з ноги!

— Не треба збиватись... Давайте спочатку.

Спочатку? А я ж сподівався, що тепер викличуть когось іншого.

— Готові? Вперед!

— Ур-ра!

Цього разу я таки ступаю на колоду. Вона гойдається, так

і норовить скинути мене у воду, а я, відчайдушне балансуючи, просуваюся вперед.

— Молодець! Молодець! — чую позаду голос лейтенанта.

Врешті яма позаду. Х-ху, аж спітнів! Біжу до стіни, кидаю гранату у вікно і... зупиняюсь. Ні, не видеруся нізащо!

— Досить, — зжалюється наді мною лейтенант.

І коли я повертаюся в стрій, звертається уже до всього взводу:

— Бачите, це зовсім неважко... Взвод, слухай мою команду: справа по одному — вперед!

І почалося «справа по одному»: хто через яму, а хто і в яму. Таких посилали одразу в казарму: сушитись. А там уже днювальний, із другорічників, стрічав співчутливо:

— У ямі купався?

— А ти не купався?

— Купався, чого ж... Та яма — це що. От на стінку спробуйте!

Пробували. Билися колінами й ліктями, намагаючись з ходу дістатись до вікна. А діставшись, зависали на тому вікні, мов опудала, ковзали відчайдушно ногами, щоб знайти хоч шпаринку, щоб зачепитись, обіпертись, і падали врешті назад...

Як подолали стіну, стало трохи легше. Правда, було, що й на паркані зависали, і котилися в рів, але то вже дрібниці. Зате коли доривались до опудала, кололи його з такою люттю, наче воно цю укріплену смугу й побудувало. Мишко як налетів, як садонув, то й на ногах не втримався: опудало набік, і він слідом за ним.

Була ще одна мука: спортивний майданчик. Більшість нашого взводу становили десятикласники, і всі ми добре пам'ятали, як ухилялись у свій час од уроків фізкультури, відмовлялись лізти на турник чи стрибати через кобилу.

— Василю Павловичу, у мене рука болить!

— Василю Павловичу, я вивихнув ногу!

І Василь Павлович врешті махав на таких, як я чи Мишко, рукою: робіть що знаєте, тільки не заважайте іншим.

На прощання, щоб не псувати атестати, він виставив усім нам добрі оцінки, хоч значна частина не заслуговувала й посередніх.

І ось ми знову на спортивному майданчику: той же турник, та ж кобила і перекладини, та тільки це не школа, нема тут Василя Павловича.

В перший же раз, привівши нас на спортивний майданчик, помкомвзводу викликав із строю мене і мого командира відділення :

— Роздягтися по пояс!

Я вже знав, для чого маю роздягатись, тому робив те не дуже охоче.

— Станьте поруч. — І вже до мене: — Тепер подивіться, який ви є і яким будете, коли старатиметесь...

— А як хто не захоче старатись?

— Боець Кононенко, один позачерговий наряд!

— За віщо, товаришу помкомвзводу?

— Щоб не були такі розумні! Будете старатись! Ясно?

Ясно. Ясно й Мишкові, що митиме сьогодні підлогу.

Отже, ми стоїмо перед взводом: я і мій командир. І більш вражаючої картини важко придумати. Я худий, як щеня, ребра так і випинаються, а біцепси... Якись жалюгідні вузлики, якись вірвочки, що пообриваються, як тільки я зависну на турникові.

— А тепер подивіться на свого командира!

Дивимось. З неприхованими заздрощами дивимось. Тіло як збите, м'язи так і грають по ньому, а на руках — сталеві бугри.

Отакі б м'язи мені!

Лунає команда:

— Командир відділення — на снаряди!

Наш командир іде до спортивних споруд. Він літає над ними, то завмираючи в найнеможливішому, здавалося б, положенні, то виконуючи карколомні сальто. Здається, він не докладає жодних зусиль, а тіло його не важить і грама: так легко, чітко, красиво виконує вправу за вправою. Ми не зводимо з нього очей, нам важко повірити, що й ми можемо бути такими. Але той невеликий досвід, що ми встигли його вже набути в армії, підказує нам, що такі будемо.

Крім стрийової, крім укріпленої смуги, крім спортивних занять, вивчали ми ще статут.

Перш за все мали навчитися розпізнавати командирів: од молодших аж до маршалів. Запам'ятовували оті трикутники, кубарі, шпали і зірочки, всі нашивки й емблеми, що їх носять командири Червоної Армії. Бо не доведи господи переплутати та назвати, наприклад, неточну кількість шпал у петлицях!

— Дві шпали і дві широкі нашивки...

— Одставить!

— Три шпали і три широкі нашивки...

— Одставить!

Збитий з пантелику, замовкаєш зовсім. А помкомвзводу східно зауважує:

— Учили вас! Десять класів закінчити і не знати, що носить полковий комісар!

Він задоволений, що має нагоду підкреслити наше невігластво. Ми ж сидимо, слухаємо його повчальні сентенції і... тихенько куняємо.

Куняємо весь час, дрімота невідступно ходить за нами. Як тільки хоч трохи послабиш увагу, так і починають злипатися повіки.

Чому ми так хочемо спати? Адже вісім годин нічного сну, з одинадцятої до сьомої, та плюс «мертва година» після обіду, здавалося б, досить для того, щоб виспатись. Вдома і то менше спали. А от сон так і ходить за нами, дрімота не злазить із нас од підйому аж до відбою. Не менш, ніж спати, нам хотілося їсти. Не можна сказати, щоб нас морили голодом. Навпаки: вдома ми не з'їдали і половини армійської пайки. Однак, незважаючи на густі од жиру супи та борщі, на вісімсот грамів хліба, ми завжди ходили голодні.

— Це перший рік так, — говорили нам командири. — А потім ще й не з'їдатимете всього.

Ми їм вірили і не вірили. Вірили, бо на власні очі бачили, як після бійців другого року служби і справді лишаються шматки хліба та невилизані до блиску миски. Але нам здавалося, що то вони навмисно недоїдають, аби похизуватися перед нами. Адже ми сідали до столу голодні і вставали з таким відчуттям, що з'їли б іще стільки, а то й більше. Особливо попервах, коли ще не навчились по-воєнному їсти. Коли ще майже повна тарілка, а вже лунає команда:

— Виході стрійться!

З'їв — не з'їв, кидай усе та й біжи з їдальні.

За якийсь час ми навчились їсти так, що за нами горіло.

Раз на місяць нашої роті припадало чергувати по гарнізону. І нашою найзаповітнішою мрією було потрапити в наряд при їдальні. Всю ніч ми чистили картоплю — цілі гори картоплі, рубали дрова, тягали воду, а вдень ще й мили брудний посуд та прибирали в приміщенні. Заняття не дуже приємне, другорічники уникали його як могли, ми ж спали і бачили себе в наряді на кухні: хоч і натомишся, аж ноги гудуть, зате ж і наїсися од пуза!

Якось нам із Мишком повар насипав повен казанок вареного сала. Чи просто розщедрився, чи хотів перевірити, що може з'їсти новобранець, тільки наклав з горою, ще й додав:

— Поїсте — приходьте за добавкою.

І ми заходилися похапцем їсти. Наминали те сало, шматок за шматком, поки в казанкові не лишилось і крихти.

— Візьмемо ще? — запитав почервонілий Мишко.

Я завагався. Сало стояло вже в горлі, але думка, що я відмовлюсь од їжі, була просто нестерпною:

— Візьмемо!

Цього разу Мишко повернувся з поваром.

— Поїли все? І ще будете їсти? Ну й ну!

Тож нам не лишилося нічого іншого, як підтримати свою добру славу.

З-за столу ми встали, нашпиговані салом, як гуси. Сяк-так добрели до картоплі та й повалились на неї; лежали, доки нас не підняв помкомвзводу.

З нами так нічого й не сталося. Наші вовчі шлунки спокійнісінько перетравили все сало, і через кілька днів ми вже чекали наступного наряду на кухню. От що робить свіже повітря і фізичні вправи на ньому!

Нарешті нам видали справжні бойові гвинтівки. Коли ми повернулися у казарму з новенькими, змазаними солідолом гвинтівками, то не могли намилюватись своєю зброєю.

Це були не модернізовані трилінійки, що ними користувалася досі наша армія. То вже пізніше, під час війни, ми по-справжньому оцінили безвідмовну ту зброю, яка нам вірою і правдою служитиме аж до останнього пострілу в травні сорок п'ятого року. Тоді ж ми з погано прихованою зневагою поглядали на бійців, які були озброєні старими гвинтівками. Бо в нас на плечах — СВТ, зброя досі нечувана й небачена. Не виключена навіть можливість, що за кордоном уже пронюхали про неї. Тож ми повинні бути особливо пильними, обережати її від ворожого ока.

Так пояснив нам помкомвзводу й додав:

— Хто загубить багнет — голову одірву!

Чомусь він найбільше боявся, що ми загубимо саме цю частину нової гвинтівки. Може, тому, що багнет не примикався до дула, а носили його окремо на ремені. Та й схожий він був більше на кинджал чи тесак, ніж на звичайний багнет. Із ручкою і плескатим лезом, з жолобком посередині. Одного лише блиску цих багнетів досить, щоб усі вороги здалися в полон! А тут іще й гвинтівки. СВТ. Тобто такі, що самі заряджаються, самі й стріляють — натискай тільки на гачок. Висмалив усі кулі — є ще один запасний магазин. Так що ворог і голови не зможе підняти. Лежатиме, поки підійдемо до нього та й закличимо: «Хенде хох!»

— Одставить! — кричить помкомвзводу. — Кажіть по-англійськи!

По-англійському ми не знаємо, тому й замовкаєм. Не зводимо очей з гвинтівок, що застигли у пірамідах, і в нас аж долоні сверблять доторкнутися до них.

Потім ми їх вивчали. Розбирали до останнього гвинтика, до останньої пружинки досить-таки складні механізми і знову ж гордилися тим, що це тобі не трилінійка, яку смик-смик — і вже розібрав. А тут як насиплеш деталей та детальок — голову зсушиш, поки розберешся, яку куди ткнути! Навіть наші командири і то спершу заталися. Особливо коли підходив хтось із бійців: в одній руці зібрана гвинтівка, а в другій — зайва до неї деталь.

Куди її приткнути?

Звертались здебільшого до командирів відділень, а то й до лейтенанта. Помкомвзводу ж намагалися обходити. В того відповідь одна:

— Одставить! Починайте спочатку!

А як сердитий, то підкаже таке місце, куди вставити оту пружину, що вся казарма заходиться од сміху.

За тиждень-другий ми вивчили нову зброю назубок. По стільки разів на день розбирали й складали, що тепер могли із зав'язаними очима сказати, куди яку деталь ставити.

Чистили ми гвинтівки щодня перед відбоєм. Гвинтівка повинна сяяти, як сонце. Не дай Боже помітять пляму іржі чи цяточку бруду! Навіть сам командир роти не лінувався навідуватись до нас уночі, коли ми вже спали. Зайде, махне рукою на днювального, що підхопиться йому назустріч, щоб не кричав, і до пірамід — оглядати гвинтівки...

Пораючись із новими гвинтівками, ми не раз шкодували, що нас не озброїли старенькими трилінійками, адже їх чистить — раз плюнути. А з цією чортякою поповозишся, поки командир дозволить поставити її в піраміду.

— Зате стріляти легше, — втішає Мишко. — Не треба щоразу із затвором морочитись. Натиснув на гашетку — і все.

Легше чи важче — ми ще не знаємо. Хоч нам дуже кортить постріляти і ми щоразу пристаєм до командирів, які поки що учать нас лише цілитись: лежачи, з коліна, стоячи.

— На вогневий рубіж... короткими перебіжками... вперед!

Зриваємося, біжимо. Пробіг п'ять кроків і впав. Знову п'ять кроків і на землю. Земля тверда, втоптана, гепнешся — аж кавкнеш, а помкомвзводу, як завжди, невдоволений:

Клац-клац! — клацають затвори.

— Перше відділення стріляти готове!

— Друге відділення стріляти готове!

— Третє відділення стріляти готове!

Лейтенант підбігає до командира роти, бере під козирок:

— Товаришу капітан, взвод до стрільби приготувався!

— Починайте.

— Взво-од... слухай мою команду!

Ми загамовуємо подих, у нас завмирають серця. Мішені давно вже на мушках, пальці — на гашетках.

— По міше-нях... вогонь!

Господи, хоча б поцілити!

Бах! Бах! — ліворуч і праворуч.

Зібравшись із духом, натискаю на гашетку. Раз, удруге, втретє, не усвідомлюючи навіть, що роблю. Випускаю всі десять куль як одну.

— Одставить! — шипить над самісіньким вухом помком-взводу. Товариші мої ще стріляють, старано цілячись, я ж, висмаливши всі набої, стовпом стою в окопі.

— Що ж це ви? — питає докірливо лейтенант, і я не смію навіть глянути на нього. Сам мало не плачу: якщо до цього жевріла надія, що поцілю в мішень, то тепер переконаний, що всі кулі послав «по молоко».

Врешті постріли вщухли. Збуджені, розчервонілі бійці одкладають гвинтівки, а командири поспішають до мішеней. Зупиняються біля кожної, рахуючи пробойні, ми ж нетерпляче чекаємо результатів. Хоч мені й чекати нічого: і так усе ясно. Навіть Мишко не пробує цього разу мене втішати. Лише питає:

— Ти що — сказився?

— Одстань! — відвертаюсь од нього і мало не плачу.

— До твоєї дійшли, — каже Мишко.

І без нього бачу, що до моєї. Довго щось роздивляються, певно, шукають пробойні. «Знайдете, як же!» — виникає мстива думка. Мені хочеться, щоб там завалилася земля.

Од гурту одривається наш командир відділення, мчить до окопів.

— До командира роти! Бігом!

Беру обважнілу гвинтівку, біжу. Біжу неохоче: знаю ж бо, що не медом частуватимуть. Біжу і пригадую, яке найсуворіше стягнення може накласти командир роти.

— Ваша мішень? — питає комроти, і обличчя його зовсім не суворе. А лейтенант... Лейтенант, їй-богу ж, усміхається!

— Моя, — відповідаю розгублено.

— Молодець! — каже капітан і ще раз повторює: — Молодець! Знаєте, скільки ви вибили? Дев'ять куль у яблучко, а десята — у сімку!

— Молодець! — повторює комроти і дивиться на мене майже закохано. Я ж настільки ошелешений несподіваною удачею, що не відчуваю навіть радості. То вже пізніше, коли лейтенант вишикує взвод і капітан виголосить мені перед строем подяку, за плечима у мене заворушаться крила. Спершу маленькі й тендітні, а потім все більші та більші, особливо коли другого дня прийде комбат і спитає лейтенанта:

— Де ваш орел? Покажіть!

Я вже трохи оговтався, звикся з раптовою славою. Відповідав комбатові, що так іще змалку стріляв — поціляв у кожную копірку.

Комбат теж сказав, що я молодець. І всі: і лейтенант, і командир відділення, і весь наш взвод — гордилися мною.

В той вечір мені не дуже хотілося спати. Писав додому листа, розповідав мамі, що став снайпером, що сам командир полку тис мені руку й обіцяв послати на стрілецькі змагання. А братові переказував, що у мене вже є гвинтівка і я стріляю з неї, скільки захочу, що не забув про свою обіцянку і скоро пришлю йому і набої і порох. Іще додав під кінець, що я, мабуть, довго тут не затримаюся: після змагань мене обов'язково заберуть у дивізію або й вище. Так що чекайте нової адреси, а тоді вже напишете відповідь.

А через день настало похмілля. Сам комбат захотів побачити, як я стріляю, тож мені вручили десять набоїв і повели до мішеней.

Цього разу не лунала команда. Я сам заліз в окоп, поклав лікоть на бруствер, а на лікоть — гвинтівку і, посадивши на мушку ледь видиму мішень, випустив усі десять набоїв точнісінько так, як і вчора, — за одним подихом. Командири одразу ж кинулись до мішені, та краще б вони і не бігли: всі десять куль пішли «по молоко»!

Мені дали ще десять набоїв і наказали не поспішати — странно цілитись. Я цілився, аж очі вилазили, але результат був той самий, і кулі летіли куди завгодно, тільки не в мішень. Довелося слідом за першим посилати додому другого листа. Що стрілецькі змагання відкладаються на невизначений період, і тому пишіть на стару адресу.

СЛУЖБА, СЛУЖБА...

Ідучи в армію, я ніколи не думав, що військова служба може бути такою важкою. Був переконаний, що в армії тільки те й роблять, що стріляють з гвинтівок та кулеметів, катаються на конях і танках та щонеділі хизуються у новенькій формі перед цивільним населенням. Служба здавалася легкою й приємною, і в тому винні були насамперед кінофільми й книжки, якими ми зачитувались. А також один морячок, мій односелець, який служив на Чорноморському флоті й одного разу приїхав на десять діб до батьків у відпустку. Коли він ішов вулицею у широчезних кльошах, що мали пилюку, ми бігли слідом, ковтаючи заздрісну слину.

Щоранку, одразу ж після того, як наші матері виганяли на пашу корів, ми збиралися коло двору, де жив той морячок. Сиділи на густому спориші й терпляче чекали на його появу.

Спершу вибігав його молодший брат з безкозиркою на стриженій голові. Безкозирка наповзала йому аж на носа, зате мала дві стрічки позаду із золотими вибитими якорями і золотий по околишу напис. Не глянувши у наш бік, наче зовсім нас не знав, він ішов до колодязя, витягав повен цебер води. Ставив цебер на траву й голосно гукав з-під безкозирки:

— Колю, йди митись!

З хати, голий по пояс, виходив моряк.

— Готово? — весело запитував він. — Порядчок!

Схилявся до землі, підставляв широку спину, командував:

— Ану лий — не жалій!

І тільки кречкав під крижаною водою.

Після вмивання моряк обов'язково підходив до нашого гурту:

— Здравствуйте, товариші моряки!

Ми врізнобій гелготали, як гуси, а він вмощувався між нами на споришеві. Він зовсім не був задавакою, не те що його брат, і охоче відповідав на наші запитання про море, про кораблі, про службу на флоті. В нас макітрилось у головах від тих його розповідей, ми спали й бачили себе на військовій службі й гірко жаліли, що не можна перекроїти на «кльоші» наші вузькі штани.

Моряк побув у відпустці десять днів, а запаморочив нам голови на довгі роки. Аж до тих пір, поки ми самі потрапили в армію і в усіх тонкощах пізнали військову службу.

За три місяці служби в армії ми багато чого навчилися, багато в чому змінилися. Нас уже не лякала ні стройова, ні фізичні вправи, ми хоч і не так легко, як наші командири, а все ж долали «укріплену

смігу» і, діставшись до хворостяного опудала, хвацько кололи його багнетами. Нам уже не треба було, зустрічаючи командира, рахувати, щоб точно за чотири кроки перейти на стройову, піднести напружену долоню до чола — все те виходило само собою: натреноване тіло автоматично виконувало різні команди. Ми вже склали присягу, і командири нам пояснили, що віднині ми — стопроцентні бійці, отже, тепер нас мають право навіть віддати до військового трибуналу за якусь особливо важку провину, чого не можна було робити раніш. І, як не дивно, ця новина полестила нам, вона ще більш дала нам відчуття, що ми не «жовтороті», а повноправні члени тієї великої, злагодженої, обмундированої сім'ї, ім'я якій — армія.

Отже, минув період попереднього навчання, почалась справжня служба.

Сьогодні ми днювалили з Мишком.

Величезна казарма порожня: рота пішла на навчання. Надворі вже справжня зима, снігу намело по пояс, товариші наші штурмують зараз «ворожі» окопи, а ми з Мишком розкошуємо у відносному теплі. Розкошуємо, щоправда, не дуже, бо печі ледь дишуть, біля них не нагрієшся, але це все ж краще, ніж лежати серед поля в снігу і хукати в задубілі долоні.

І дивно те, що нас чомусь не брали жодні хвороби. Хоч ми й мерзли, й мокли, й валялись на сирій землі — нежить і не думала чіплятися до нас. Вдома ми давно б схопили гарячку, а тут хоча б хто чхнув! Наче й справді наші командири знали якесь магічне слово, що оберігало нас од всіляких хвороб та простуди.

Тож ми з Мишком сьогодні раюємо: в казармі вже прибрано, ліжка застигли в строгих рядах, табуретки стоять в одну лінію, і нам лишилося тільки по черзі стояти коло тумбочки, що при вході. Навіть можна трохи посидіти, але тоді нашорошуй вуха, щоб не застукав зненацька командир.

Днювальний повинен стояти, як свічка, ні на крок не відходячи від тумбочки, і доповідати кожному командирові, що рота пішла на заняття, а днювають такий-то і такий-то.

Це — коли в казармі порожньо. Коли ж рота повернеться і зайде комроти або комбат, тоді треба подати якомога голосніше команду: «Рота, струнко!» і, підійшовши до командира, відрпортувати йому згідно із статутом.

Пам'ятаю, як у моє друге днювальництво, якраз опівночі, коли я куняв біля тумбочки, одчинилися раптово двері, і зайшов комбат. Я до того розгубився, що замість доповісти упівголоса — рота, мовляв, спить, і нічого не сталося, ревував на все горло: «В ружйю!»

Вся рота так і сипонула з ліжок. Поки розібралися, в чім річ, половина бійців уже похапала рушниці, а друга половина поспіхом кінчала вбиратись.

Лаяли мене того разу не тільки командири, а й бійці. Навіть Мишко, мій другака, сказав, що у мене не всі дома. Іще додав, що мене треба підвісити догори ногами.

Але все те — в минулому, коли я був ще зеленим, жовторотим бійцем. Нині ж я днювалю так, що до мене не прискіпається найвимогливіший командир...

В караул ми попали аж на четвертому місяці служби, вже після того, як склали присягу. Це була неабияка подія для нас, новачків, хвилювалися ми дуже, хоч і намагалися не подавати знаку. Чимало різних історій, сумних і комічних, оповідали нам бувалі бійці про той караул.

Поставлять, наприклад, тебе оберігати стодолу. З отією соломною, що йшла на матраци. Мороз, завірюха, поземка так і струже, а ти стій. Танцюєш, танцюєш, хукаєш, хукаєш, та й не витримаєш: заб'єшся в стодолу, яку маєш охороняти від диверсантів. А там діло ясне: як тільки вгрівся, так і заснув. І тільки заснеш, як звідкіля не візьмись — командир роти, а то й батальйону. Або й полковник. Це вже обов'язково: як тільки заснеш, так і командир коло тебе. Як вони про те дізнаються, це нам, рядовим, невідомо. То варто заплющити очі, як вони вже поруч. Підкрадуться і виймуть затвор із рушниці...

— Ну, а тоді? — завмираємо від цікавості.

— А тоді діло ясне. Одійде, розвернеться і знову на тебе. Йде і кашляє голосно чи розмовляє, щоб розбудити. Прокинешся, вилізеш із соломи:

— Стій, хто йдєот?

А воно пре прямо на тебе.

— Стій, стрілять буду!

Хап-хап, а затвора катма. Затвор у командира в кишені...

— А то як одного разу було, — встрявав у розмову ще один із «стариків». — Темно, як у негра в жопі, ще й завірюха — так очі снігом і заліпляє. Продереш очі, придивишся — мовби нічого. Ще раз продереш — іде! Пре прямо на тебе, ще й вила наставило...

— Стій, хто йдєот?

А воно все на тебе.

— Стій, стрілять буду.

Пре — хоча б зупинилося. Тут уже роздумувать нічого: прикладешся поспіхом — трах! Бах! Так на вила і впало... А тоді вже вгору: тарак! — викликаєш розводячого. «Що за шум, що

сталось?» — «Товаришу командир, устрелив диверсанта! Підкрадався з вилами!» — «Де диверсант?» — «Он лежить!» Кинуться, аж то корова. Лежить і ратиці набік одкинула...

— Ну, а що далі? — заливаємось сміхом.

— Далі звісно що: за псування казенного майна.

— Та-ак, — підключається третій, — корова — це що, корова хоч рухалась... А пам'ятаєте, братці, як наш командир відділення стовпа розстріляв? Був він тоді ще рядовим, якраз другий рік розміняв. І поставили його біля складу, навпроти телеграфного стовпа. Стояв він, стояв та й незчужся, як задрімав. Літо, ніч темна, ще й хмари по небу. Подрімав, подрімав, а тоді — блим: диверсант підкрадається! А місяць то з-за хмари, то знову за хмару, воно і здається, що стовп на тебе суне. Та ще коли сонний... Він не гукав, а схопив зопалу гвинтівку та всі п'ять куль у стовпа і всадив. Що стрельне, а диверсант не падає... Таку стрілянину зчинив — весь полк на ноги підняв!

Ми дружно регочемо. Сміється і наш командир відділення. А оповідач, повівши лукавим оком на нього, закінчує:

— І що б ви думали: темінь — не темінь, а коли порахували вранці — всі п'ять куль знайшли! Жодного не промазав! Командир полка так і сказав: «За те, що задрімав на посту та стрілянину зчинив, під трибунал варто було б оддати, а за те, що не промазав жодного разу, винести перед строем подяку!»

— Так і сказав? — захоплено вигукуємо ми.

— Так і сказав... От спробуйте серед ночі поцілити в стовп, та ще й зі сну, отоді й питайте! Стовп же не стояв під носом, а кроків за п'ятдесят...

Скільки в тих історіях було правди, а скільки вигадки, ми не допитувались. Досить того, що вони нам дуже подобались, ми захоплено їх слухали, і нам кортіло самим стати героями отаких подій...

І ось я на посту.

Напружено вдивляюсь у темряву, оберігаючи stodолу з соломою. Я так і знав, що помкомвзводу обов'язково поставить мене коло найбільшої спокуси, і мстиво думаю: «Гаразд же, полізеш ти по затвор — я тобі покажу, де раки зимують!» Намагаюся не думати про солому, що звабливо шелестить за спиною.

Крижаний вітриган продимає до кісток. Хукаю на задубілі пальці, перекладаю гвинтівку то на одну руку, то на другу, б'ю черевиком об черевик, пританцьовую. Добре втоптана доріжка

веде попід стодолюю, я бігаю по ній все швидше та швидше — до рогу й назад. По той бік, чую, риплять кроки Баташвілі — мого напарника. Мені холодно, а як йому, біднязі?

Раптом:

— Стій, хто йдєот? — вигукує Баташвілі.

Аж присідаю од несподіванки. Вдивляюся перед собою до болю в очах, і вже мені мариться, що все поле ворухиться од диверсантів: повзуть і повзуть, затиснувши кинджали в зубах. Стискаю щосили рушницю, і мені вже не холодно — жарко.

А по той бік стодоли:

— Стій, стрелат буду!

І вже відчайдушне:

— Лажіс!

В мене аж мурашки сипонули по спині: таки диверсант!

Що ж його робити? Побігти до Баташвілі на допомогу? Так я ж теж на посту, не маю права лишити його і на хвилину.

— Баташвілі! — гукаю. — Що там таке, Баташвілі?!

Баташвілі чи то не чує, чи не хоче відповідати. Сердито на когось кричить:

— Лежі, каму гавару! Стрелат буду!

Таки впіймав диверсанта!

І вже диверсант щось у відповідь. Наче аж лається, за вітром і не розбереш.

— Какой парол? — допитується Баташвілі.

Диверсант щось вигукує.

— Павтарі!

У відповідь вибухає люта лайка. І тут я впізнаю голос помкомвзводу. Так ось кого затримав Баташвілі!

Тепер уже Баташвілі мовчить, кричить помкомвзводу.

— Зачем шол — молчал? — виправдовується Баташвілі.

Уже в караулці Баташвілі на докори лейтенанта відповідає те саме:

— Зачем шол — молчал?

І показує рукою на мене:

— Спрасі его... Ти слишал парол?

Чесно кажу, що не чув.

— Ти што нас учіл?! — кричить Баташвілі уже до помкомвзводу.

— Кацо, — приставали ми потім до Баташвілі, — ну скажи, ти навмисне помкомвзводу поклав? Ти ж не міг його не впізнати!

— Зачем навмисне? — сердився Баташвілі. — Што я, савсем дурной?

Уперше ми пішли в похід на другому місяці служби. Маю на увазі справжній великий похід, що триває з раннього ранку аж до пізнього вечора.

В той час наша армія ще не мала вдосталь машин, навіть гармати тягали коні. Зараз, коли я дивлюсь на солдатів, які їдуть на могутніх машинах, то завжди думаю, що слово «піхота» давно вже втратило попередній свій зміст.

Перед війною ж наша піхота покладалася більше на власні ноги, ніж на гумові колеса. Того не вважали б бійцем, хто не навчився ходити, долаючи за просто по тридцять і сорок кілометрів.

Я написав: «запросто» і мимоволі задумався. Бо пригадав, як давалось нам оте «запросто».

Ще звечора готуємося до походу. Командири снують поміж ліжками: перевіряють, чи все ми наготували на завтра, чи не забули чого. Їх особливо турбують наші ноги. Хоч ми вже й навчилися взуватися — обгортати ногу онучею, мов лялечку, командири не втомлюються повторювати:

— Глядіть же: буде хоч складочка — розітрете ногу до м'яса.

Помкомвзводу ж перевіряє в основному наші речові мішки. Справа не тільки в тому, щоб там було все, чому належить бути. Речовий мішок повинен важити рівно два пуди, і помкомвзводу не спустить ні грама.

Крім речового мішка, боєць несе у поході шанцеву лопату, патронташі, набиті учбовими патронами, протигаз і гвинтівку, а влітку ще й скатану ковбасою шинелю. Все те висне, давить, важчає з кожним кілометром. Недаремно ж у армії на той час дуже популярний був анекдот про те, яким боєць вирушав у похід і яким повертався з походу.

Вирушаючи в похід, гукав бадьорим голосом:

— Гей, дядьку, прибери воза з дороги, а то перескочу!

Повертаючись із походу, ледь тягне:

— Дядю, забери батога: не перелізу...

— Це ще вам повезло, — втішали нас «старики». — Зараз що: осінь, сонце не пече... А спробували б улітку! Повернешся з походу, скинеш гімнастерку, а вона стоїть коробом. Побіліє од солі, хоч ногою футболъ...

Що таке мокра од поту гімнастерка, нам було відомо. Нас уже разів зо три ганяли форсованим маршем: через яри та горби, не питаючи доріг, в такому темпі, що й спортсмен не кожен витримав би. Коли в грудях аж горить, і як не розтуляєш запаленого рота — не вистачає повітря.

Вкінці хотілося лише впасти на землю. Лежати і дихати, доки повітря у грудях хоч трохи охолоне. Бо ми ж не просто собі бігли, а висувалися на вогневий рубіж, назустріч «ворогові». І тепер його атакуємо. Падаємо і намагаємося хоч трохи полежати, прикриваючись шанцевими лопатами не стільки од «ворожих» куль, скільки од командирів.

На той час ми не розуміли, для чого так мучитись. Нам здавалося, що командири навмисне ганяють нас. Лише потім, уже під час війни, ми оцінили по-справжньому оту круту науку.

Поки що ж ми про це навіть не думаємо — нам просто важко. Пронизливий вітер зриває з хмар дрібні краплини дощу, і невдовзі весь одяг наш стає мокрим і важким. З нас валує пара, уже давно болять ноги, а дорозі кінця-краю немає, вона пливе під ногами то слизькою розмоченою глиною, то набухлим в'язким чорноземом. Врешті лунає довгождана команда:

— Привал!

Сповзаємо з дороги, сідаємо просто на землю. Всі три батальйони, весь полк блаженствує, випроставши натруджені ноги. Той уже лаштує цигарку, той потай, щоб не помітили командири, гризе виданий на обід сухар, той схилився на речовий мішок — дрімає. І чути натовмлені, тихі розмови:

— Ех, оце б чайку гарячого!

— Або миску борщу...

— А обід скоро буде?

— Спитай помкомвзводу — він тебе нагодує одразу!

— Скільки нам іще кілометрів іти? — це хтось із тих, хто найбільше втопився.

— Не журись: усі твої будуть!

— Зараз що, — знову хтось із «стариків». — Зараз хоч пити не хочеться. А спробували б посеред літа!

— А ви хіба не проходили мимо колодязів?

— Колодязі — то не для нас! Поки не настане великий привал — краплі води не дадуть...

Розмови, розмови, розмови. Весь полк перепочиває: повзводно, поротно, побатальйонне. А на спорожнілій дорозі заявляються поодинокі постаті. Це ті, що не витримали темпу, відстали.

Оживаємо під час великого привалу. По-перше, півдороги позаду, а по-друге, — обід. Сухим пайком, одержаним ще учора ввечері. Небачена новинка: м'ясні консерви, одна банка на чотирьох, і тверді, як каміння, сухарі. Нетерпляче odkриваємо банки, вивуджуємо все до крихітки м'ясо, ділимо на чотири ідеально рівні пайки.

Їмо. Трощимо сухарі, аж іскри сиплються, присмачуємо м'ясом.

— Отакого б побільше... По банці на брата...

— Позич із НЗ!

НЗ — недоторканий запас, що лежить у речовому мішкові: банка консервованого м'яса, десяток сухарів. Повернемося з походу — здамо помкомвзводові. Та краще б його не було. Ідеш — тільки про нього й думаєш. Особливо під вечір, під кінець маршу. Коли навіть розмов на привалах не чути...

Врешті у вечірньому мороці виринають казарми. Які ж вони зараз бажані й милі! Світять великими вікнами, обіцяють відпочинок і сон. До них іще добрих три кілометри, ще треба спуститися в балку, а потім видиратися вгору, і сил уже більше немає, і от-от упадеш, та все ж веселішаєш. А тут іще й музика, що вибухає раптово попереду. Полковий оркестр, висланий нам назустріч! Бадьорий марш розриває темряву, гримотить понад головами, і колони підтягуються, і крок стає бадьорішим, пружнішим.

— Ногу!.. Ногу!.. Ать-два! — враз ожили, заметушилися командири. — Рівняння направо!

Повертаємо голови. Проходимо стройовою повз оркестр, повз групу командирів на чолі з полковником, і мимоволі випинаються груди, в єдиному помахові злітають і опускаються сотні рук.

Ще трохи... ще... Ось нарешті й казарми. І така бажана, довгождана команда:

— Р-розійдись!

Не встигаємо роздягтися, передихнути після важкої дороги, а вже лунає команда:

— Чистіть зброю!

Чистимо. Аж хитаємось од втоми — чистимо. Завченими рухами розбираємо, протираємо, змачуємо, і цього разу не чути навіть приглушеного гомону: всі мовчать, як понімілі.

Нарешті — відбій. Падаємо у ліжка, у важкий кам'яний сон.

На ранок ледь спинаємось на ноги: так усе болить. Але минає день, другий, всі муки, перенесені під час маршу-походу, забуваються, і ми вже готові з виглядом бувалих вояків казати новобранцям:

— Марш — це що! Звечора підготувалися, всім запаслися, а вранці встали й пішли... От спробували б ви уночі та по тривозі!

Бо ми уже пробували й цього. Коли серед ночі підхопить тебе з постелі голос днювального:

— В ружйо!

А за вікном тривожно, як на пожежу, заливається горн.

Зірвешся і не знаєш, що й хапати. Не встигнеш домотати обмотку, а вже нова команда:

— Виходь стрітись! Бігом!

Удягнувсь, не вдягнувсь — хапай гвинтівку і лети надвір. Спершу, бувало, вискакували: той лопату забув, той ремінь, а той без обмоток. А тут завдання: ворог напав на наш гарнізон, окопався за три кілометри. Вибити й знищити!

Вибили ворога, розгромили ушент і знову в казарми — спати. Так що звичайний марш ще нічого. По тривозі скуштуйте!

Відколи існує армія, відтоді лунає над нею пісня. Подивіться, як проходять солдати вулицями вашого міста, містечка, села. Заспівувач-тенор попереду, командир-орел збоку, руки злітають наче одна, ноги — ррра! ррра! — в такт дружній пісні. Вискакують розчервонілі дівчата, липнуть до вікон молодиці, біжать, обганяючи стрій, дітлахи. А солдати ідуть, співаючи, і мовби не помічають нічого.

Переконалий, що перший у світі загін, перша когорта, фаланга, дружина, перші люди, які озброєні стали в стрій, рушили в свій перший похід із піснею.

Ми, звичайно, не знали, яких пісень співали в ті давні часи. У нас були свої бойові, революційні пісні, і вони лунали над нами, коли ми вирушали з казарми у поле чи коли поверталися з навчань.

Скільки було в нашій полку взводів, стільки й лунало пісень. У кожного взводу, а точніше — у кожного командира була своя улюблена пісня. Тож її найчастіше й виконували. У другому взводі, наприклад, особливо полюбляли співати про трьох танкістів:

Над тайгой лггла роса густая,
Поплыли туманы широки,
В эту ночь рсшили самураи
Перейти границу у реки.

Першим взводом командував лейтенант, закоханий у броню. Тож там найчастіше співали про танки:

Гремя огнем, сверкая блеском стали,
Пойдут машины в яростный поход...

Коли ми вирушали ротою, то співали улюблену пісню ротного.

Мы вйны не хотим,
Но себя защитим,
Оборону крепим мы не даром...

Ну а наш третій взвод, звісно ж, співав про кавалерію! Улюблену помкомвзводівську.

окопах, що умовно йменувалися дотами. А разом із нами мерз і молоденький лейтенантик з пов'язкою посередника на рукаві. Він мав оцінити, як ми триматимемося у майбутнім бою.

Танків ми так і не побачили: атакувала нас тільки піхота. Щоправда, в розпалі бою з'явилися й танки, але тільки в багатій уяві посередника.

— Ворожі танки атакують вас праворуч! — гукав він до нашого командира. І лейтенант уже командував нам:

— Взво-од... бронейними... по танках... вогонь!

Ми заганяли до патронників набої з уявними бронейними кулями, брали на мушку уявні танки і смалили у білий світ, як у копійчку. А посередник повідомляв про нову небезпеку:

— Танкова атака відбита! Кавалерія ліворуч!

Дісталось на горіхи й кавалерії. Невидимі кавалеристи горохом сипалися з невидимих коней, конали од наших неіснуючих куль.

— Атака кінноти відбита! Вас атакує авіація!

— По самольотах... бронейними... вогонь!

Ми трималися молодцями, ніхто і не думав кидати шанці, навіть газова атака, що її оголосив посередник, не могла викурити нас із окопів. І хтозна, чи так уже й легко далася б перемога «червоним», аби посередник їм не допомагав. Він «убивав» направо й наліво, і незабаром од нашого взводу лишилися ріжки та ніжки.

Врешті добрався й до нашого командира:

— Товаришу лейтенант, вас смертельно поранено!

«Смертельно поранений» лейтенант перед останнім подихом встиг передати командування помкомвзводові й вибрався геть із окопів. Він стояв і сумно дивився, як смерть в особі посередника лютує посеред його взводу, як все рідше й рідше лунають постріли по «червоних», що-насувалися на нас непереможною лавиною. Ось «загинув» боець, який стріляв праворуч од мене, ось куля дістала й Мишка, врешті «убило» осколком і мене. Я видерся із засніженого окопу і прилучився до «мертвих» і «тяжкопоранених». Ми пританцьовували на морозному вітрові, борюкалися, щоб зігрітися, і ніхто не кричав на нас «одставить», не командував ховатись од куль: адже всі ми були вже «трупамі». Посередник старався, як міг, не одставали од нього й інші, і коли «червоні» добігли до окопів, майже весь наш полк витанцьовував над спорожнілими шанцями. З нашого взводу відбивали атаку лише п'ять бійців на чолі з помкомвзводом, якого легко «поранило» в ліву руку.

Помкомвзводу тримався до останнього: коли «вороги» на-

близилися, він висунувся з окопу, метнув учбову гранату, збив нею з ніг якогось командира. Потім щосили закричав до всієї п'ятірки:

— Взво-од... в атаку... за мной! Ур-р-ра!

І перший кинувся на ворога. В сутичці, що зав'язалася, хтось торохнув його прикладом (хто, потім так і не могли встановити), і помкомвзводу місяць проходив із забинтованою головою. Це був перший поранений у нашому полку, в санчастині не знали, де його посадити, майже щодня кликали на перев'язку і намотували стільки бинтів, що вистачало б на цілісіньку роту. Інший спокійно пролежав би місяць у казармі, але не такий був наш помкомвзводу! Щоранку оббинтована голова заявлялася на чолі нашого взводу, невмолимо нагадуючи, що служба є служба, і її треба нести, хоч що б там сталося.

Наприкінці травня вся наша дивізія рушила будувати доти. Замість гвинтівок нам видали кайла й лопати, ми мали довбати глибочезні ями — по ямі на взвод.

Спека стояла страшенна, з ранку до вечора пражило сонце, і ми не знали, куди од нього порятуватися. Ми спускалися в яму, що глибшала з кожним днем, як у пекло, люто вгризалися кайлами в кам'янистий непіддатливий ґрунт. Пілюка висіла хмарою, від жару й задухи ми обливалися потом, і водоноси не встигали таскати нам воду: п'єш і не можеш напиться, вода входить у тебе, як у пересохлий пісок. Ми тихо лялись, щоб не почули командири, не розуміючи, для чого всі ці споруди: адже ми були переконані, що в разі війни лише наступатимем, та й то не по своїй — по ворожій землі. Тож нам часом здавалося, що й доти, які ми будуюмо, не справжні, а тільки для тренування.

Мишко так і сказав:

— Порием, порием, а потім будем закопувати.

Мишко разюче змінився: став поважний і стриманий, у розмові зі мною з'явилися зверхні нотки. Я ненавиджу цей тон, але про те, щоб осадити Мишка, нічого й думати. Він тепер не рядова тюлька, а єфрейтор і носить єфрейторські лички так пихливо, мов то не лички — маршальські зірки..

Я б теж досі був єфрейтором, адже майже всім десяти-класникам присвоїли військові звання, однак мені став на заваді отой разючий успіх під час першої стрільби по мішенях. Командир роти не забув, як я його підвів перед комбатом, і викреслив мене із списку:

— Хай спершу навчиться стріляти як слід!

Отже, мені й не світить піднятися хоч на одну щабельку вгору.

Однак я тим не дуже журився. Єдине, що мене непокоїло, це

те, що казатиму мамі, коли повернусь рядовим. Адже коли прокотилася чутка, що нам присвоюватимуть командирські звання, я поспішив порадувати маму, що її син уже старший сержант. Не вбачав у тому жодної брехні, бо хіба не вчили нас змалку, щоб ми завжди приносили радість батькам? От я маму авансом і порадував. А тепер хоч лікті кусай.

Та нічого, попереду ще більше року, можливо, за цей час мені таки присвоять звання сержанта. Тож я довбаю каміння, аж скалки летять, з ненавистю поглядаю у розпечене небо і мрію про вечір. Коли пролунає врешті команда кінчати роботу і ми, покидавши кайла, тачки й лопати, скотимося в Дністер, з головою зануримось у воду.

Командири довго не можуть нас вивудити на берег, лаються й погрожують, що більше і не підпустять до річки. Та ми тому не дуже віримо, адже й командирів сонце насмажує не менше, ніж нас, і командири хочуть купатися.

Врешті ми шикуюсь і, мокрі, посвіжілі, видираємось повзводно вгору, до лісу. Там, у наметах, ми й живемо. Там уже нас чекає вечір: під зеленими шатами, на землі, і ми, начаювавшись, одкочуємось від гарячих ще кухлів та й лежимо, чекаючи сигналу «відбій».

Небо ще дихає жаром, хоч сонце й при заході. А тут, на траві, під високими густими деревами прохолодно й приємно. Весь наш табір наче вимер: бубонять лише сонні голоси якихось птахів та зрідка пролунає окрик командира. Про що ми в ці хвилини думаєм? Про що розмовляємо? Про все. А найбільше про службу. Бо й розмови наші змінилися відтоді, як ми потрапили в армію.

Якщо раніше ми пригадували здебільшого рідну домівку і вона нам здавалася раєм, то нині ми все рідше заводимо розмови про неї. З головою поринувши у військову буденність, ми поступово проймалися її інтересами.

Ми багато чого навчилися за цей час, багато що пізнали. Нас не лякають уже ні морози, ні спека, дублені шкіри наші не пробити градом, не промочити дощем, ми спокійнісінько ляжемо на сиру землю та й будемо спати, не боячись застудитися. Ми навчилися по команді вставати, по команді лягати.

Ми навчилися ходити в атаки і миттю окопуватись; хоч кілометр повзти по-пластунському, долати найглибші рови і найвищі стіни, по-молодечому колоти багнетом і відбивати ворожі удари прикладом гвинтівки. Ноги наші самі собою витягуються в струну, як тільки лунає: «арш!», руки наші злітають ні на сантиметр вище, ні на сантиметр нижче, ми йдемо в строю

так, що можна замилюватися, і нікому не спало б на думку, що кілька місяців тому ми зовсім не вміли так триматись.

Нас уже не пригинають до землі двопудові речові мішки, ми не думаємо про НЗ, що несемо в тих мішках, бо не відчуваємо отого постійного голоду, який гриз нас на початку військової служби. Ми вже наїдаємося під час сніданків, обідів і вечерь. Нам не муляють набиті влежаною соломою подушки, ми можемо спокійнісінько виспатися хоч на кам'яній брилі. Ми огрубіли, м'язи наші зміцніли, рухи стали точними і впевненими.

Ми стали тими, ким і повинні були стати. Недалека війна готувала нам суворий екзамен на мужність і зрілість.

Війна почалася для нас не посвистом куль, не вибухами мін та снарядів, а нескінченними маршами, копанням траншей і окопів. Нас чи то ще боялися допустити до передової (перший рік служби!), чи для блискавичного розгрому ворога там уже було стільки військ, що й не пропхатися, тільки протягом майже п'ятнадцяти діб ми йшли, йшли, йшли: по сорок, по п'ятдесят кілометрів. Або заривалися в землю.

Дехто починав уже ремствувати, що ми так і не понюхаємо пороху. Адже ми всі як один були впевнені, що оце зараз, коли копаємо наосточортілі бліндажі та окопи, наша звитяжна армія добиває ворога «з малою кров'ю могутнім ударом». Що коли нас іще хоч із тиждень поганяють уподовж фронту, ми так і не побачимо живих ворогів, хіба що полонених. Та наш помкомвзводу, стягуючи брови в строгий шнурок губи, завжди обривав:

— Рзговорчікі!

Бо дисципліна є дисципліною, вона не терпить жодних нарікань на дії командування, навіть якщо нарікання оті породжені найпатріотичнішими почуттями.

Двічі ми бачили ворожі літаки. Перший раз вони летіли так високо, що здавалися сріблястими хрестиками, і коли пролунала наполохана команда: «Во-озду-ух!» — ми сипонули із шляху в густу високу пшеницю. І потім, як нас недавно учили, з коліна стріляли в оті ледь видимі птахи.

Смачно і збуджуюче запахло порохом, у голові аж задзвеніло від пострілів, а хрестики сунули й сунули, і хоча б тобі впав хоч один. Наш лейтенант, розрядивши у небо новенький свій пістолет, довго дивився услід літкам, розчарований, що не збив із них жодного. Врешті схаменувся і подав команду припинити стрілянину.

Над полем враз запала тиша, а з неба долинув могутній стриманий гул. Щось жорстоке й холодне вчувалося в ньому, якась тупа впевнена сила, і ми розгублено дивилися на величезну армаду літаків і запитували самих себе, де ж наші славнозвісні винищувачі.

Командири нам пояснили, що винищувачі зустрінуть ворожі літаки подалі, в тилу, що вони навмисне пропускають їх углиб, аби потім не випустити жодного.

Вдруге ми зіткнулися з ворожими літаками в Могилеві-Подільському, за кілометр од переправи через Дністер. Щойно пролунало: «Воздух!» — як прямо над головами із жахним, душу вимотуючим ревом та свистом пронеслися літаки, і вся наша колона, затиснута вузьенькою вуличкою з високими кам'яними парканами, сипонула в кювет.

Наш помкомвзводу стрибонув до того кювету перший, а на нього — весь взвод. Ми падали один на одного, поціляючи прикладами, черевиками, колінами, ліктями, а довкола ходором ходила земля. І хоч бомби падали аж біля переправи, нам здавалося, що вони вибухають поруч, що літаки ціляться тільки у нас. Потім, коли літаки полетіли, ми довго розбиралися, де чия зброя, чиї гранати, набої й підсумки валяються в безладі на дні. Я загубив десь кожух від гранати і потерпав, що мене віддадуть під ревтрибунал, а помкомвзводу виліз із того кювету злий, наче чорт: навалившись на нього всім взводом, ми його ледь не задушили.

Так ми й не дійшли до переправи через річку, хоч командири і запевняли, що цього разу нас обов'язково кинуть у бій. Натомість нас розвернули й повели назад. Йшли аж до вечора, а потім знову копали траншеї і зазрили іншим взводам, у яких були низькорослі командири, бо наш лейтенант, мов навмисне, був на всю роту найвищим і траншею нам доводилося копати в його зріст.

Всі ми дуже схудли і ще більше втомилися. Втома накопичувалася в наших тілах з дня у день, з ночі в ніч, короточасні зупинки на відпочинок не могли її розрядити, а нетривкий сон — поновити наші сили. Ми були отруєні втомою, вона розписувала схудлі обличчя в землісті кольори, проступала чорними плямами попід очима, робила наші рухи непевними й млявими, а самих нас — тупими й байдужими.

Єдиною мрією було виспатись. Упасти на землю і спати...

Дрімота не полишала нас ні на хвилину. Перемішана з пилом, важко пливла над колоною, налипала на повіки, і, обважнілі, вони починали злипатися. І тоді, на ходу, ми поринали у сон. Ноги наші ступали, руки розмахували, а голови спали.

Деякі умудрялися спати отак, на ходу, кілометр чи й два.

Попадалися лише тоді, коли дорога завертала набік. Вони ж ішли по прямій, вивалювалися з колони і падали в кювет. Очманілі, видиралися на дорогу, до них роз'юшеними півнями підсакували командири, а ми сміялися, мов з примусу.

Ще важче було копати окопи. Скільки ми їх за собою полишили за ті п'ятнадцять діб! Вгризалися в неподатливу твердь короткими шанцевими лопатками, а над нами гусла ніч, а з темряви виринала то постать помкомвзводу, то лейтенанта, то самого комроті і лунала одна й та ж пересторога:

— Не спати... Не спати...

Бо нам хотілося спати. Боже, як нам хотілося спати! Чим глибшими ставали окопи, тим дужче нам хотілося спати. Наче заривалися не в землю, а в сон, і він змикався довкола тісними стінами, сипався з шурхотом під ноги, тягнув непоборно на дно. І ось уже то один, то другий окоп завмирав, аж поки над ним з'являлася чорна тінь командира:

— Дімаров! Знову заснув!

І з окопу у відповідь судомними кидками починали вилітати чорні ошмаття дрімоти.

Напівсонний, я прикопав якимось гвинтівку, поклав поруч і потім, задурманений, присипав її землею.

Був переполох на всю роту. Вже хотіли доповісти комбатові, та командир роти помітив приклад, що витикався із бруствера. Мене примусили почистити гвинтівку до останнього гвинтика («Хай вилиже її язиком!» — наказав комроті), помкомвзводу ж сказав, що я тільки кров'ю можу змити тяжку цю провину. І поки всі спали, я мордувався над рушницею та кляв свою долю.

Неприємна пригода ота й спричинилася, мабуть, до того, що наш лейтенант при першій же нагоді поспішив мене спекатися: виділив зв'язковим до командира роти. Адже про таку розкіш, як польовий телефон, ми на той час і уяви не мали.

* * *

Наша рота зайняла оборону на лівому березі Дністра, у невеликому селі Садківці. Село і справді тонуло в садах. Фруктові дерева збігали аж до річки, до звивистої лінії траншей, викопаних іншою частиною. По той бік круто здіймався правий берег, він тонув у густому лісі, і як ми не вдивлялися — не змогли помітити жодного німця. Ворог чи то ще не підійшов, чи, боячись нас, так замаскувався, що берег здавався абсолютно безлюдним.

Ми надолжували недоспані ночі.

Спали просто на землі, підмостивши плащ-намети під голови. Спали так міцно, що аби й справді підійшли німці та зуміли переправитись через річку, то могли б побрати нас голими руками. Але й німці, мабуть, одсипалися, бо на тому березі не було помітно жодного руху. Подвір'я монастиря було єдиною відкритою площиною, яка проглядалася з нашого боку, і ми, троє зв'язкових, ходили щоденно на спостережний пункт — пильнувати німців. То був неглибокий окопчик, виритий на белебні, протягом дня ми стриміли в ньому ідеальними мішенями, але фашисти чомусь не перестріляли нас. Їх, мабуть, влаштовував отакий спостережний пункт. Тим більше, що в нас не було навіть бінокля (командир роти свій боявся нам довірити), тож доводилося покладатися лише на власний зір.

Щоразу, повертаючись із спостережного пункту, ми підходили, карбуючи крок, до командира роти, хвацько козирили й голосно, аж на тому боці ріки було, мабуть, чутно, доповідали, що ворога не виявлено. Капітан слухав уважно і строго, потім командував: «Вільно!» — і ми розслаблялися з почуттям чесно виконаного обов'язку. Тепер можна притулити до вишні гвинтівку, напиться холодної колодязної води, остудити в затінку насмажене тіло. Війна починала здаватися нам звичайними маневрами, де «червоні» воювали із «синіми» й «червоні» обов'язково мусили перемагати (вони б і не були «червоними»), де «убиті» й «поранені» відходили спокійнісінько набік і з нетерпінням чекали на кухню. Поки живі довоюють, «мертві» вже й вершечки позлизують і лежать в холодочку, блаженно дрімаючи.

Так ми гралися у війну майже тиждень, а потім штаб полку наказав послати на той берег розвідку, і командир роти виділив десять бійців на чолі з сержантом. Розвідників переправляли удосвіта, і я вперше подумав, що всі оці хлопці можуть не повернутися назад. Командир роти, звисившись з берега, щось тихо казав сержантові — давав, мабуть, останні напучування, — я ж дивився на скулені постаті, що тулилися одна до одної у двох надувних човнах, і мені вже здавалося, що на тому березі тільки й чекають, аби вони випливли на середину. Тому, коли сержант, козирнувши востаннє, одштовхнувся од берега, я весь аж напрувся, чекаючи пострілів з того боку.

Однак ворог чи то міцно спав, чи його взагалі не було, тільки берег мовчав, заніманий. Човни пливли й пливли, зближуючи тьмяно короткими веслами, аж поки й ткнулися в густий верболіз.

Згодом звідти закрикала качка: умовний сигнал, що все гаразд, і над завмерлими досі шанцями прокотився радісний гомін.

Наказавши доповідати про найменший рух на тому березі, наш капітан повернув назад. Він дуже переживав за успіх розвідки, адже для нього, як і для кожного з нас, це була перша бойова операція, тож помітно нервував і ганяв мене у взвод: довідатися, чи там нічого не чутно. Я мчав найкоротшим шляхом донизу і питаю у лейтенанта, чи нічого не чутно. Він відповідав, що нічого. І чим частіше я прибігав до нього, тим неприємніше він мене зустрічав. Так, наче я був винен у тому, що розвідники мов провалилися крізь землю.

Десь по обіді на тому боці, глибоко в лісі, здійснюлася рясна стрілянина. Вона то розпадалася на поодинокі постріли, то зливалася в суцільний клубок, клубок той котився донизу, все ближче і ближче до берега. Ось уже вдарили наші кулемети, затріщали нервово й поспішно наші гвинтівки. Командир роти зірвався, як опечений, і, притримуючи рукою планшет, погнав щодуху донизу. За ним побіг політрук, а за політруком уже ми, троє зв'язкових.

Стрілянина все більш розгоралася, нам уже здавалося, що німці перейшли в атаку, хоч стріляли вже тільки з нашого берега, а на тому затихло.

Коли ми добігли до траншей, стрілянина вщухла. Лише іноді то тут, то там зривався нервовий постріл, вслід одразу ж лунав сердитий оклик: «Отставить!» — і западала винувата тиша. Над траншеями колихався сизуватий димок, він стікав униз, до води, і збуджені, червоні обличчя бійців виглядали з окопів. Не стрибаючи навіть у траншею, комроти побіг до взводного, а ми поспішали за ним і здавалися самі собі неймовірними сміливцями, які не звикли кланятись кулям.

Лейтенант, виставившись по пояс із окопу, дивився не на капітана, а на річку. І помкомвзводу дивився туди ж, і всі поблизу бійці. І щось таке тривожно-очікувальне, до болю напружене було в мовчазному отому спогляданні, що всі ми стали і теж подивилися в тому напрямі.

Річка мерехтіла, блищала, горіла. Нещадне літнє сонце висвітлювало її всю, до найдрібнішої хвилячки, і по тій блискучій поверхні, раз по раз спалахуючи покvapливими порухами весел, рухалися обидва наші човни. Зігнуті постаті бійців чорніли, наче вугілля, а на борту переднього човна щось різко біліло. Коли розвідники нарешті прибилися до берега, ми зрозуміли, що то біліло: на дні човна, поклавши оббинтовані ноги на борт, лежав один із бійців. Обличчя його було жовте і спите, а очі запалені, мов у важко хворого.

Передавши пораненого, розвідники вмиль опинилися на березі. Вони так поспішали залишити човни, що ледь їх не потопили, і все оглядалися на протилежний берег. Сержант хотів був доповідати капітанові, але той з досадою махнув рукою: вигляд пораненого справив на нього таке ж гнітюче враження, як і на всіх нас. Тож він наказав негайно нести бійця до командного пункту.

Це був перший поранений, і ми не знали, як і підступитися до нього. Невміло топтались довкола, аж поки хтось догадався простелити плащ-намет і покласти на нього пораненого. Збившись у безладний гурт, заважаючи один одному, ми понесли пораненого вгору. Він гойдався, як у зеленій колісці, оббинтовані ноги його метлялися то в один бік, то в другий; йому, мабуть, було дуже боляче, бо він не витримав і застогнав. І чим голосніше він стогнав, тим швидше бігли ми догори. Ми вже думали, що він помирає, і намагалися донести його живого, хоча б до командного пункту.

Врешті опустили його на траву у вишневому затінку. Одразу ж прибіг санінструктор і поверх биштів, що ними були обмотузовані ноги пораненого, став накладати свої, паче боявся, що старих не вистачить до санбату. Після того ми напоїли пораненого водою. Він затихнув, а командир роти сказав, що от-от під'їде підвода і одвезе його у санбат.

Аж тепер капітан повернувся до сержанта. Той знову став доповідати. Обличчя його розчервонілось од збудження...

Висадившись із човнів, вони подерлися вгору. Спершу густим верболозом, де пересохле паліччя тріщало, мов навіжене, тож вони майже годину долали ту стометрову смугу. Згодом стало легше. Вони перебігали од дерева до дерева, а німці мов провалилися крізь землю. Хоч всюди було натоптано, вони знайшли навіть порожню пачку од чужоземних сигарет...

Тут сержант поліз до кишені і дістав яскраво розмальовану картонну пачку. Капітан уважно роздивився її й понюхав, передав політрукові. Той теж оглянув з усіх боків і понюхав, але нам не дав, хоч ми теж хотіли понюхати, чим воно пахне.

Врешті вони побачили німців, продовжував сержант. На галявині, поблизу монастиря. Роздягнувшись до трусів, німці смажилися на сонці, а одяг і зброя лежали, недбало покидані, поруч. Троє дрімало, четвертий же лежав на спині й награвав на губній гармошці. Підкравшись до галявини, сержант наказав примкнути багнети, і з криком «ура!» вони атакували німців.

Ворог у паніці втік, одяг і зброя лишилися. Поспіхом зібравши трофеї, вони побігли донизу, і тут їх обстріляли...

Лише зараз ми звернули увагу на великий вузол, що його тримав один із розвідників. Командир наказав розв'язати, і ми жадібно стовпилися довкола.

На землю впали чоботи, тупоносі, короткі, з халявами розтрубом, штани й френчі незвичайного крою, поцяцьковані якимись значками, ремінччя з блискучими алюмінієвими пряжками і новенька, мов щойно із заводу, воронована зброя: автомат із прямим, як пенал, магазином, пістолет з незвичної форми руків'ям.

— А де ж іще зброя? — поцікавився капітан. — Їх же було четверо.

— Ми підібрали все, товаришу капітан!

— Значить, двоє втекло із зброєю, — задумано сказав капітан. — Але чому вони не одстрілювались?

Сержант дозволив собі знизати плечима. Тоді політрук висловив думку, що німці, налякавшись, забули й про зброю. Це ж легко сказати: десять орлів із примкнутими багнетами, та ще й з грізним «ура!».

Ми всі розсміялися схвально, а політрук, обернувшись до нас, трьох зв'язкових, повчально і строго сказав:

— Учіться, як треба воювати!

Хоч ми і без цього із захопленням та заздрістю дивилися на розвідників.

Невдовзі розвідників викликали у штаб батальйону. А трохи згодом під'їхала підвода і забрала пораненого.

* * *

Іще два дні німці сиділи, як миші. За цей час нічого особливого не скоїлось. Хіба що мінометна батарея, розташована поруч, обстріляла монастир. Я саме стирчав на спостережному пункті, коли тут прибігли капітан і політрук, і ми вже втрьох спостерігали за обстрілом.

Перша міна упала в лісі, і політрук сказав: «Недольот». І так подивився на мене, наче я був у тому винен. Друга теж шаснула поміж дерев, і політрук закричав: «Молодці!» Догори здійнявся стовп рудого диму, там заметушилися монахи, фашисти ж не появлялися, вони навіть не обізвалися на постріли, хоч наші командири були переконані, що, окрім монастиря, ворожому командуванню ніде бути. Де зупинялися білі офіцери під час громадянської? У поміщиків, куркулів та попів.

Випустивши іще три міни, наша батарея вклякла, і політрук сказав мені строго: «Бачите, як треба стріляти!» — наче я теж був мінометником і нікудишньо стріляв.

Фашисти одмовчувалися весь той день і ніч, а на світанку перейшли у наступ.

Ми солодко спали, коли на тому боці загриміло, забухало і чорне небо обвалилося на нас снарядами й мінами. Досі затишна, мирна земля, що дихала сном і спокоєм, задвиготіла, як під час землетрусу, туті гарячі хвилі змели нас з належаних місць, і ми, осліплі, оглушені, заметалися поміж вибухами, шукаючи входу в бліндаж. І коли врешті вкотилися клубком, там уже були командир роти і писар — сержант.

— Де політрук?

Капітанові доводилося кричати, бо довкола аж ревіло од вибухів. Він хапав кожного з пас за петельки і кричав у обличчя:

— Де політрук?

Ми не знали. Ми нічого не знали. Політрук спав десь поруч, але ми не могли б зараз напевне сказати, де те місце, на якому ми спали. Його знесло, змело, кинуло в безвість.

Ми тулилися спинами до глиняної стіни, тряслися разом із нею, а зверху сипалася земля, тріщали соснові колоди, і гухало, й бахало, й вищало, й ревіло — гарячі ядушні хвилі вривалися в бліндаж крізь блаженські дверцята й амбразуру.

Хіба хто з нас міг думати, що війна може бути такою! Врешті капітан зрозумів, що, скільки не кричатиме, так і не доб'ється нічого. Він метнувся до дверцят, а сержант закричав:

— Товаришу капітан, уб'ють!

В ту ж мить пролунав оглушливий вибух. Туга чорна хвиля ударила в груди, вдушила у стіну, дверцята розкололися навпіл, наче по них рубонуло величезною сокирою. Ми інстинктивно затулилися ліктями од нестерпно яскравого спалаху, бо вибухнуло вже у бліндажі, осліпило, рвонуло, жбурнуло один на одного. По шолому дзенькнуло гостро і люто, я встиг ще побачити переламану постать сержанта, що повільно осідала на землю, як по руці моїй наче вдарило кілька разів молотком — руку відкинуло набік, а гвинтівка полетіла додолу. І тоді лише я почув, як затріщав автомат: прямо в амбразуру. Хтось там зверху крикнув — раз, удруге, втретє, і знову, густо сіючи кулями, затріщав автомат.

Й одразу ж усе стихло. Лише чутно було, як унизу, понад річкою, довгою безкінечною чергою захлинався кулемет та над головами потріскували соснові колоди. Я глянув на свою правицю,

яка враз оніміла, і з жахом побачив, як по рукаві гімнастюрки швидко розповзалася чорна паруюча пляма.

— Товаришу капітан, я поранений!

На мене засичали, зацитькали, чиясь шкарубка долоня потягнулася до рота, і лише зараз я збагнув, що оте, що вибухало раз по раз у бліндажеві, було німецькими гранатами, а в амбразуру строчив німецький автомат. І кричав, коротко й люто, не хто інший, як німецький вояка.

Крізь потрощені дверцята, крізь амбразуру, перевитий димом, вливався холодний світанок. І в тому чадному примаріоному світлові чорніло непорушне тіло сержанта, а під дверцятами ворухився наш ротний.

Впираючись ногами в землю, він намагався звестися, але ноги його не слухались: він зсувався додолу і знову починав усе наново. Без звуку, без жодного слова. Я оглянувся розгублено на двох зв'язкових, які сиділи поруч, і побачив, що один з них поспіхом перебинтовує долоню, а другий, звівшись, пробирається до капітана.

— Товаришу капітане, вас поранило?

Командир роти вже сидів, навалившись спиною на потрощені дверцята. Вузьке, завжди строге обличчя його швидко сірішало. Він глянув знизу вверх на бійця, глухо наказав:

— Підіть... розвідайте німців...

Тут моя рука стала оживати, наливатися болем. Я дістав індивідуальний пакет, роздер зубами, став бинтувати поверх мокрого од крові рукава гімнастюрки. Бинт лягав нерівно і рідко, просякаючи кров'ю, тож я мотав і мотав, поки вимотав увесь до кінця. А потім дістав іще один пакет і став бинтувати знову, бо кров усе проступала, збираючись у важкі темні краплини.

Врешті рука моя стала нагадувати величезну поруділу балабуху. Набухаючи кров'ю, вона все важчала й важчала, мов із ран моїх сочилася не кров, а свинець. Біль ставав усе дошкульнішим, я обережно взяв закривавлену правицю у ліву, підняв її на рівень грудей і мені мовби трохи полегшало. Тим часом повернувся боєць:

— Товаришу капітан, німців поблизу не видно!

В бліндажі аж посвітлішало.

— Підніміть мене,— наказав капітан.— Допоможіть вибратись назовні...

Боєць узяв його під пахви, і капітан застогнав. Той стогін так вразив зв'язкового, що він замалим не впустив свого командира, але той уже замовкнув, тільки обличчя його стало ще сірішим, а

лоб зросився потом.

Пильнуючи, щоб не наступити на вбитого сержанта, ми вибралися з бліндажа.

Бій так же раптово віцхнув, як і розпочався. Не чутно було ні пострілів, ані вибухів, і коли б не густі вирви довкола, важко було б повірити, що отут щойно падали міни й снаряди. Вони чорніли повсюди, глибші й мілкіші, з них іще струмували рудуваті димки, і тут же, під оголеною вишнею, лежав політрук. Одним і тим же вибухом обнесло все листя з вишні і зірвало, як зрізало, з політрука гімнастерку. Він лежав, голий по пояс, тільки на худій, з глибоким «брехунцем» шії зависнув надірваний комір. Він увіткнувся обличчям у землю і скидався б скорше на людину, яка вирішила засмагнути, коли б не руки, розкидані непорушно та моторошно, мов тіло було саме по собі, а руки самі по собі.

Ми намагалися не дивитись на вбитого, але це нам мало помагало: непорушність мертвого тіла розливалася в повітрі, від неї нікуди ні подітись, ані сховатись.

Зв'язковий, що волік капітана, опустив його зрештою на землю. У командира знову вирвався стогін. Він уп'явся судомно зведеними пальцями в траву, розплющив міцно склеплені очі. Сонце било йому прямо в обличчя, промені гасли, ледь торкнувшись очей: він, здавалося, нічого ними не бачив, він осліпло мацав траву, що все вислизала з його закоцюблених пальців. Зв'язковий дістав індивідуальний пакет, та комроти заперечно хитнув головою:

— Не треба...

Він навіть не дивився донизу, на заюшені кров'ю гімнастерку й штани. Одстебнув нагрудну кишеню (довго намацував гудзик), дістав акуратно загорнутий пакет:

— Тут... мої документи... Передати комбатові...

— Товаришу капітан...

— Мовчати!

Це знову був наш комроти, вимогливий і строгий. Ми всі мимоволі виструнчилися, а він продовжував:

— Підете разом... Стрінетесь з ворогом — пробиватися з боєм. У полон не здаватися... Зброя... Де ваша зброя?..

— У бліндажі, товаришу капітан.

— Принесіть... І мій автомат...

Зв'язковий побіг у бліндаж. Капітан заплющив очі, опустив голову. Дихав важко і хрипло, а пальці знову сліпо ловили траву.

Ми стояли, скуті дисципліною. Стояли й мовчали. Повернувся зв'язковий. Капітан одразу ж розплющив спиті мукою очі:

— Принесли? — Мов уже нічого й не бачив.

— Приніс, товаришу капітан! Він приволік усе, забрав навіть гранати.

— Автомат візьміть собі... Назначаю вас старшим...

— Єсть, бути старшим!

Капітан поморщився, наче бадьорий той вигук завдав йому ще більшого болю. Дістав із кобури ТТ, вийняв магазин, став видавлювати із нього набої. Залишив два, загнав магазин у руків'я. Один і той же страшний здогад пронизав усіх нас.

— Товаришу капітан...

— Візьміть, вони вам знадобляться.

— Товаришу капітан...

— Мовчати!

Комроти на мить заплющив очі, ще більше посірішав обличчям. Кутики його вуст скрасилися рожевою піною, він важко дихав, говорив, наче марив:

— Пробиватися до своїх... У полон не здаватися... — Потім подивився на мене. — Старшой!

— Я!

— Підв'яжіть йому руку до шиї.

Старший — Вано Баташвілі одразу ж здобув індивідуальний пакет, підв'язав мені руку.

— Гранату! — наказав капітан.

Вано подав йому гранату.

— Руку! — Це вже до мене.

Я простягнув ліву руку і капітан вклав мені у долоню важку чавунну «лимонку». Зверху над трохи видовженим тілом блищав циліндрик запалу, з'єднаний з металевою дужкою.

— Притисніть дужку.

Я притис дужку до ребристого боку гранати, і командир роти висмикнув запобіжник, закинув його у траву...

Досі я лише вдавав, що стискаю гранату. Тепер же стиснув її так, що аж хрумкнуло в пальцях. Мені вже здавалося, що дужка вислиза, вислиза — от-от пролунає вибух!

А командир, озброївши третього учілілого гвинтівкою, наказав:

— Ідіть!

— Товаришу капітан, ми вас понесемо.

— Ідіть!

— Товаришу капітан...

— Ідіть!

Ми обернулися й пішли. І не встигли ступити на дорогу, як позаду ляснув постріл.

— Удень нам звідси не вибратись.

Вано перевернувся набік, зняв шолом. Сонце палило немилосердно, нажарювало шоломи, як сковороди. Вони дедалі більше стискали наші голови, а перед очима пливли вогняні кола.

Іще нас мучила спрага. В нас давно уже посіріли, потріскалися губи, а голоси стали охриплі й чужі. І ми більше мовчали, бо кожне слово дерло у роті, ранило горло.

Марили водою. Холодною колодязною водою, джерельною водою, од якої судомить у зубах... водограями, ріками води, яку ми пили б без кінця. Вода струмувала перед очима, вода шумувала довкола, вода біла тутими струменями і одразу ж щезала, варто було до неї наблизитись. Натомість простяглася потріскана земля і густа, майже по плечі, пшениця. Жорстока реальність, од якої можна збожеволіти.

Сковану пересохлими, затверділими од крові бинтами руку пекло все дужче й дужче — вогонь уже повз по плечу, розливався по тілу. Хотілося здерти бинти, щоб хоч трохи остудити руку або й зовсім одірвати її,— позбутися пестерпної муки. Я іноді не витримував і стогнав, переповнений жалю до себе, тоді Вано повертався до мене і вмовляв:

— Патерпі, дорогої... Скоро дойдьом...

І я замовкав. Зціплював зуби й мовчав. Хоч часом здавалося, що на кутиках моїх вуст проступає така ж рожева піна, як у мертвого тепер капітана. Хотілося витерти губи, та я не наважувався: у лівій руці, міцно затиснена, підступно дрімала граната. Весь час насторожена, весь час напружена, націлена на вибух, вона тисла і тисла мені на долоню, на пальці з тупою невблаганною силою. Іноді хотілося розмахнутися й пожбурити її подалі од себе, та Вано прикладав пальця до тоненьких вусиків:

— Тс-с-с... Німці...

І ми завмирали. Припадали до пересохлої на порох ріллі і здавалося, що під нами болісно б'ється велетенське чорне серце землі.

Іноді, отак лежачи, ми чули німців. Вони голосно джерготали і, мабуть, йшли на повний зріст, не згинаючись у три погібелі, їм нікого було боятися, їх не мучили рани, вони не вмирали од спраги. А ми лежали й нишкли. Лежали й у страхі чекали, поки ворог одійде подалі.

Врешті ми зовсім вибилися із сил. І коли опустилися на запечену шкаралупу землі, підминаючи сухі стебла пшениці, Вано сказав, ламаючи почорнілі вуста:

— Удень нам звідси не вибратись...

Помовчав, прохрипів:

— Ждатимем ночі...

Ночі то й ночі. Нам було все одно: їти й смажитись на сонці чи сидіти і смажитись. Ми з ненавистю дивилися на сонце, в біле пропечене небо і тоскно мріяли про хмари. Про невелику, хоча б отакуньку хмаринку, щоб хоч на мить пірнути в тінь...

І тут появився ворожий літак. Що це був винищувач, я дізнався пізніше, повоювавши на фронті, а тоді це був для нас просто одномоторний літак з хижим, як у оси, фюзеляжем, з чорними хрестами на крилах. Він пронісся над нами з оглушливим ревом, і Вано, нап'явши шолом на голову, метнувся набік, а слідом за ним побігли й ми. За ту коротку мить, що літак промайнув над нами, ворожий пілот встиг помітити нас, ба, навіть розгледіти, хто ми. Може, нас зрадили шоломи, може, те, що ми одразу ж кинулися врозтіч, а може, і те й друге разом, тільки літак розвернувся і полетів прямо на нас.

— Ложись! — закричав відчайдушно Вано і перший шкупирхнувся додолу. І не встигли ми впасти, як чорна тінь пронеслася над нами. Тугий струмінь повітря поклав пшеницю, вдарив у обличчя обпаленим порохом. Як по команді, ми знову зірвалися на ноги, побігли щодуху, бо літак ще раз заходив по колу. Ми бігли і падали, бігли і падали, хапаючи роздертими ротами гаряче повітря, і голова ішла обертом, і серце, здавалося, ось-ось розлетиться на шмаття, а ворожий пілот все ганявся й ганявся за нами. Він то нісся над полем, майже торкаючись пшениці, то свічкою злітав догори, і вже звідти шулікою падав донизу. Врешті в нас підкосилися ноги. Лежали, загнані на смерть, і німець, мабуть, зрозумів, що більше нас не підніме. Тоді він зайшов ще раз і вдарив по нас з кулеметів. Крізь гул, наростаючий рев до мене долинуло сухе татакання, поруч зашипіло, зачмокало, на зіщулені плечі, ввібрану голову, міцно стулені очі сипонула гаряча земля. Попереду хтось зойкнув, я розплющив очі і побачив темні ямки, що тягнулися рівною прошвою. Моя ліва рука, що затискала гранату, лежала поміж двома ямками, і ямки ті курілися...

Я відсмикнув руку, не втримався, завалився на спину. І знову побачив літак. Він падав прямо на мене, а по обидва боки

націленого носа танцювали гострі вогняні язички. Знову зашипіло, зачмокало, сипонуло землею — і тепер уже не зойк, а дикий нелюдський крик пролунав поперед мене. Хтось кричав і кричав, і те надриваюче душу, безкінечно болісне «А-а-а!» залило увесь простір. Здавалося: то кричить, б'ється в конвульсіях смертельно поранене поле. Бо людина не могла так кричати...

Коли літак полетів, я, хитаючись, звівся. Огидно тремтіли коліна, перед очима гойдалося забарвлене в червоне поле. Чорний запудливий клубок перекочувався в горлі, я не міг ні ковтнути його, ні виплюнути. Рот стягло, наче гумою... Вже ніхто не кричав. Тиша, як на кладовищі. Спершу побачив Ваню. Він все ще мов ховався од літака, прикривши голову шоломом, впавши обличчям на руки. На шоломі зияла рвана дірка, а довкола маспіла чорна пляма. І вже перші мухи повзали по тій кривавій калюжі, сідали на шолом, на непорушні руки.

Другий мій товариш лежав трохи далі. Одна смертельна прошва прострочила ноги, а друга — живіт. Він так і помер з роздертим од крику ротом, він сплив отим криком, як спливають кров'ю, він і зараз продовжував німо кричати, і застиглий той крик бився в чорному проваллі рота. А з руки, з намертво стисненої долоні, тоненькою цівкою стікала перетерта на порошок земля. І там, де вона просипалася, виростала гостренька пірамідка. Вона то піднімалась угору, то осідала, а порошок сипався, сипався, сипався, безшумно і моторошно, мов він увесь був набитий отим порошком і витікав ним на ріллю.

Я обернувся й пішов. Куди — не знав і сам. Відчував лише потребу рухатись, поки що були якісь сили у виснаженому, пересохлому до шелесту тілі. Тільки збив із голови шолом. З ненавистю позбувся розпеченої посудини, яка обручем стискала голову. Йшов, не пригинаючись, не ламаючи ноги в колінах: мені було байдуже, побачать мене німці чи ні, уб'ють чи помилують. Страх, що володів мною, щезнув, і коли б зіткнувся оце зараз із ворогами, то не вагаючись пожбурих би у них гранату.

Я волікся й волікся, а поле було таке ж безкінечне, як і день, що горів наді мною. Здавалося, що од ранкового бою минула ціла вічність, що я вже хтозна-коли бреду наодинці. Час мовби застиг, затужавів у примарній своїй непорушності, і я повзав по ньому налиплюю мухою.

Вечір застукав мене у тій же пшениці: мені вже здавалося, що нею засіяна суціль вся земля. І коли сонце врешті сховалося

за обрієм, а земля поринула в морок, я опустився на ріллю, випростався виснаженим тілом.

Хотілося спати. Жодна постіль не здавалася іще такою м'якою, як оця розігріта рілля!

Але я не смів навіть заснути. Не смів, не мав права, не міг! У лівій долоні моїй, під онімілими пальцями, ворушилась граната. Вона аж розбухала, аж важчала, дозріваючи неминучим вибухом. Металевий циліндрик запалу невідступно і хижо стежив на мною, аби при найменшій нагоді випорснути з-під пальців, висмикнути дужку, спустити бойок, і я відчував, що він рано чи пізно, а таки дождесться свого, бо що таке моя слабка плоть супроти тупої сили металу!

Іноді мною оволодівало бажання розмахнутися і пожбурити її подалі од себе. Хай летить, хай вибухає, хай стане страхітливим сном, що гнітив мене протягом дня. Але щось було сильніше од того бажання, і я уже знав, що нестиму її до кінця...

Я здригнувся. Я, здається, заснув. Незчувся і сам, як склепив повіки, провалився у сон... Граната!

Ще не глянувши, відчув під ослабленими пальцями дужку, що крадькома виповзала. Вивільнювалася потихеньку й обережно завмирала щоразу, як я ворухився. Я стиснув руку з такою силою, що, здається, аж кров чвиркнула з-під нігтів, і якусь мить лежав, боячись дихнути. Лише гупало серце, підкидаючи руку, що стискала гранату.

Врешті зважився глянути. Глянув іздалеку, не наважуючись піднести гранату до очей, наче од того, що вона вибухне у мене на грудях, а не біля обличчя, могло щось змінитися. Циліндрик помітно висунувся, але дужка, прихоплена двома пальцями, ще трималася.

Обережно підіймаю руку і, повернувши гранату запалом донизу, вдавлюю його в груди. Він щосили опирається, та я давлю і давлю — і відчуваю нарешті, як дужка починає рухатись. Повільно, міліметр за міліметром, але все ж таки одповзати назад...

Чоло моє взялося потом. Знову починає мучити спрага. Наче оті нужденні краплини висушили мене до кінця. Оживає поранена рука, вона горить суцільною жариною.

Із стогоном зводжуся. Хоча — це навіть не стогін, стогнати я вже не здатен. Якийсь хрип виринається з моїх наболілих грудей.

Бреду, заплутуючись, видираючись і знову заплутуючись у густій, як джунглі, пшениці. Чи є що на світі, окрім пшениці?.. Не

пам'ятаю, скільки пройшов за ту ніч. Може, кружляв по колу, як загнаний кінь, а може, просто топтався на місці, бо коли стало світати, я все ще борсався у пшениці. Не дозволяв собі зупинитися, присісти хоча б на хвилину, бо тоді — знав — уже більше не встану. Одразу ж засну, і граната, яка тільки на це й чекає, випорсне з ослаблїю долонї...

Чудо сталося лише тоді, як на сходї виткнулося сонце. Я спершу й сам не зрозумів, що ж, власне, скоїлось, — відчув лише, що мені стало легше йти.

Пшениця лишилася позаду. Вона зупинилася перед неширокою балкою, засіяною конюшиною. Конюшина зеленїла, волого і свіжо, а далі, там, де балка опустила ся донизу, сизїла од густої роси. Задихаючись, все ще не їмучи віри, що то роса, я побіг. Упав на колїна, занурився обличчям, всім тілом і застогнав од вологи. Повзав і повзав, купаючи обличчя в росі, полощачи потріскані губи, поки весь став мокрий, як хлющ.

Нарешті звівся. І шойно одірвав жадібний погляд од вологої конюшини, як одразу ж побачив групу військових. Стояли по той бік балки і мовчки дивились на мене.

Мене так і штовхнуло в груди. І хоч одразу ж розгледїв, що то не німці — свої, заціпенїв посеред конюшини.

В того, що стояв попереду, висїв через шию бінокль. Гострі очі підозріло дивилися на мене, вони обмацували на мені кожен рубчик. Ось вони зупинилися на моїй забинтованій руці, і погляд пом'якшав.

— Хто ви?

Я назвав свою частину.

Почувши назву: «Садківці», військові заворушилися, загомонїли. Один із них поспїхом поліз до планшета, дістав і розгорнув карту, а той, що з біноклем, все ще дивився на мене.

— Що то у вас у руці?

Лише тепер я згадав про гранату. Згадав і здригнувся.

— Киньте. Вона вам уже не потрібна.

— Не можу... Вона без запобіжника...

Дехто одразу ж одступив од мене подаль.

— Навіщо ви його висмикнули?

— Це не я... Це капітан...

— Де ваш капітан?

— Застрелився...

Військові затихли. А той, із біноклем, обернувшись, наказав:

— Лейтенанте, заберіть гранату і відправте його у санбат.
До мене підскочив лейтенант. Юне обличчя його світилося готовністю виконати будь-яку команду.

— Одійдіть лиш подалі! — гукнув нам услід командир.

Лейтенант ішов позаду: стеріг, мабуть, мою руку з гранатою.

За неглибокою балкою, де я повзав по росі, була ще одна балка. Набагато глибша, з крутими порізаними стінами. Ми зупинилися над нею, і лейтенант скомандував:

— Дайте гранату!

Я простягнув йому руку. Він щосили притиснув блискучий циліндрик і, враз збліднувши, сказав майже пошепки:

— Пускайте.

Я спробував розвести пальці, але вони не слухалися. Вони намертво прикипіли до гранати.

— Не можу! — сказав я з відчаєм. Тоді лейтенант став сам розгинати мої пальці. Один по одному, аж поки вивільнив гранату. Розмахнувся, пожбурив, упав:

— Ложись!

Граната вже котилася по дну, підстрибуючи чорним м'ячем. А я стояв, не усвідомлюючи, що роблю. І лише тоді, як граната вибухнула й над моєю головою профурчали осколки, а лейтенант, зірвавшись, став мене лаяти, ноги мої підкосилися, і я сів на землю. Тремтів усім тілом і плакав.

І то були мої перші й останні за всю війну сльози.

З М І С Т

Частина перша. ЧЕРЕЗ МІСТОЧОК	3
Частина друга. БЛАКИТНА ДИТИНА	91
Частина третя. МАСКУЛІНУМ, ФЕМІНІНУМ, НОЙТРУМ	172
Частина четверта. «АТЬ-ДВА!»	268

Літературно-художнє видання

ДИМАРОВ
Анатолій Андрійович

НА КОНІ Й ПІД КОНЕМ

Повість

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 26.08.08. Формат 84х108 /32.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,80. Умовн. фарбовідб. 17,22.
Облік.-вид. арк. 14,72. Тираж 2000 прим. Зам. № 2307/07 4

ТОВ «Видавництво Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин: www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»,
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Анатолій Дімаров

Відомий український письменник Анатолій Дімаров народився у 1922 році у Миргороді на Полтавщині. Пережив страшні роки голодомору, у Велику Вітчизняну воював на фронті, був командиром партизанського загону, має кілька поранень. Увесь цей життєвий досвід пізніше відбився в творах письменника. У 1982 році за досягнення в галузі літератури він був удостоєний Шевченківської премії.

Анатолій Дімаров написав кілька захоплюючих книжок для дітей, серед них і автобіографічна повість «На коні й під конем» — весела історія про збитошного хлопця, з яким весь час трапляються кумедні пригоди.

У К Р А І Н С Ь К А Л І Ш Е Р А Ш У Р А

ISBN 978-966-03-4529-4

9 789660 345294